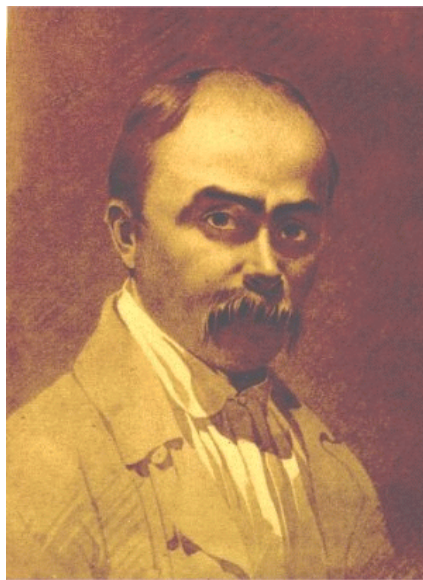

Тарас Шевченко

Журнал [Щоденник]

Переклад Леоніда Білецького

За редакцією П. Зайцева, В. Якубовського й О. Лотоцького

Електронна бібліотека української літератури
2001

Тарас Шевченко. *Журнал*. (Щоденник).

Набір: Наталя Пісковська, Віктор Пісковський
Електронне форматування: Максим Тарнавський

Текст звірено з виданням: Повне видання творів Тараса Шевченка. Том дев'ятий. Щоденник. Chicago: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. ст.9–246.

Переклад Щоденника на українську мову зробив наново Л. Білецький, після чого його ще раз порівняли з оригіналом і зредагували П. Зайцев і В. Якубовський при найближчій участі О. Лотоцького.

ЖУРНАЛ [Щоденник]

1857, червня 12.

Перша визначна подія, яку я до моїх записок завожу, така: обтинаючи цей перший зшиток для згаданих записок, я зламав цизорик. Подія, здавалося б, дрібна й не варта тої уваги, яку я на неї звертаю, вписуючи її, як щось надзвичайне, до цієї строкатої книги. Коли б цей казус трапився в столиці або навіть у порядному губерніяльному місті, то, звичайно, він не попав би до моєї памятної книги. Але це сталося в киргизькому степу, себто в Новопетровському форті, де така штучка для письменної людини, як, наприклад, я, дуже цінна; головне ж, що не завжди її можна дістати, навіть і за добрі гроші. Коли вам пощастить розтолкувати свою потребу вірменинові-маркитантові, що зноситься з Астраханню, ви все таки не раніше, ніж за місяць уліті, а взимі за п'ять місяців, дістанете препоганий цизорик і, звичайно, не дешевше, як за “монету”, себто за срібного карбованця. А трапляється й таке, та й дуже часто, що замість речі, що ви її нетерпляче дожидаєте, він вас почастує або московською бязею, або штукаю верблужого сукна, або, нарешті, кислим, “дамським”, як він каже, чихирем. А на запит ваш, чому він не привіз власне того, чого вам треба, він пренаївно відповість, що “ми люди комерційні, люди неписьменні, всього не запам'ятаєш”. Що ви йому на такий резонний аргумент? Лайнете його, він посміхнеться, а ви все ж без ножа зостанетесь. Тепер зрозуміло, чому в Новопетровському форті втрата цизорика — подія, варта дієписання. Але Бог з ним — і з фортом, і з ножем, і з маркитантом: скоро, дасть Бог, вирвусь я з цієї безмежної тюрми, і тоді така подія не знайде місця в моєму журналі.

13 червня. Сьогодні вже другий день, як я собі зшив і акуратно обрізав зшиток, щоб записувати, що зо мною та біля мене станеться. Тепер іде тільки дев'ята година; ранок минув, як звичайно, без жадної визначної події; побачимо, чим скінчиться вечір. А покищо зовсім нічого записати. А писати страх як хочеться. І пера є — оправлені! З ласки ротного писаря я ще не відчуваю своєї втрати. А писати нема таки про що. А сатана так і шепоче на вухо: “пиши, абищо брешти, скільки душі завгодно. Хто тебе буде перевіряти? І в шканечних журналах брешуть, а в такому, хатньому, і Бог велів”.

Коли б я свій журнал для друку лагодив, то хто зна, чи не спокусив би [мене] лукавий ворог правди, але я, як сказав поет наш,

Пишу не для мгновенной славы,
Для развлеченья, для забавы,
Для милыхъ, искреннихъ друзей,
Для памяти минувшихъ дней.

Треба мені було почати свій журнал од часу посвячення мого в салдатський сан, сиріч од 1847 року. Тепер був би це товстенний і пренудний зшиток. Згадуючи ці минулі сумні десять літ, я сердечно радію, що мені не прийшла тоді добра думка завести собі записний зшиток. Що б я до нього записав? Правда, за цих десять літ бачив я задурно те, що не кожному й за гроші пощастить побачити. Але як я дивився на це все? Як арештант

дивиться через вязничне ґратчасте вікно на веселий весільний поїзд. На саму згадку про минуле та про те, що я за цей час бачив, починаю тремтіти, — а що ж було б, якби я записав цю похмуру декорацію і бездушних, грубіянських лицедіїв, з якими мені довелося грати цю похмуру, одноманітну, десятилітню драму? Пройдімо повз моє минуле, лукава пам'яте моя! Не скаламутьмо серця щирого друга недостойним спогадом, забудьмо й простімо темних мучителів наших, як простив милосердний Чоловіколюбець своїх жорстоких розпинателів! Звернімося до того, що світле й тихе, як наш український осінній вечір, і запишімо все, що бачили й чули, і все, що серце прокаже.

Дістав я листа з Петербургу з 2 травня — від Михайла Лазаревського з долученими 75 карбованцями. Він сповіщає мене, або краще — вітає з свободою. Досі, одначе, немає нічого з штабу корпусу, і я, дожидаючи розпоряджень згаданого штабу, збираю відомості про Волзьке пароплавання. Сюди іноді приїзять астраханські морські офіцери (крейсери з рибної експедиції). Але це такі неукі та брехуни, що я, хоч як бажав би, досі не можу створити ніякої уяви про Волзьке Пароплавання. Статистичні відомості мені непотрібні, але мені хочеться знати, як часто відходить пароплав із Астрахані до Нижнього Новгороду і яка ціна місць для пасажирів. Та ба! Хоч як я старався, довідався тільки, що місця різні й ціна різна; а пароплави з Астрахані до Нижнього ходять дуже часто. Чи ж це не точні відомості?

Автім, не вважаючи на такі точні відомості, я вже встиг (звичайно, в уяві) улаштувати свою подорож Волгою притульно, спокійно та, головне, дешево. Пароплав буксирує (це одна-однісінька певна відомість) кілька барок, або, як їх називають, “подчалокъ”, до Нижнього Новгороду з різним вантажем. На одній із таких барок думаю я влаштувати свою тимчасову квартиру і пролежати в ній до нижнегородського диліжансу. Потім до Москви, а з Москви, помолившись Богу за Фультонову душу, за 22 години і в Пітер. Чиж не буйна фантазія? Та на сьогодні годі.

Сьогоднішній вечір одзначився прибуттям пароплаву з Астрахані. Але тому, що подія ця сталася досить пізно, в дев'ятій годині, я до наступного ранку не дістану від нього жадних звісток. Важливого я нічого не чекаю від астраханської пошти. Все листування моє йде через Ґурев Городок, а через Астрахань я дуже рідко дістаю листи. Отже, з пароплаву мені нема чого ждати. Чи не надумає батько кошовий Кухаренко написати мені? Ото б порадував мене старий чорноморець! Надзвичайне явище між людьми ця справді благородна людина. Від 1847 року, з розпорядження вищого начальства, всі друзі мої мусіли були припинити зо мною всякі зносини. Кухаренко не знав про таке розпорядження. Але не знав також і про місце мого перебування. І, будиши в Москві підчас коронації депутатом свого війська, познайомився із старим Щепкином і від нього довідався про місце мого заслання. І — найблагородніший друг! — написав мені найщиріший, найсердечніший лист. За десять літ — і не забути друга, та ще й друга в недолі! Це рідке явище серед себелюбних людей. З цим самим листом, з нагоди, як він пише, що одержав Станислава першого ступня, прислав він мені, на поздоровлення, 25 срібних карбованців. Для людини з родиною і незаможної це — велика жертва. І я не знаю, чим і коли я віддячуся йому за таку щирі й нелицемірну жертву?

З нагоди цього дружнього й несподіваного привіту я розклав був свою подорож ось

як: через Кизляр та Ставропіль поїхати до Катеринодару просто до Кухаренка. Надивившись досита на його благородне виразисте обличчя, я гадав проїхати через Крим, Харків, Полтаву, Київ до Мінського, Несвіжа та, нарешті, до села Рачкевичі, і, обнявши свого друга й товариша неволі Бронислава Залеського, через Вильно проїхати до Петербургу. Лист М. Лазаревського з 2 травня змінив цей план. З листа цього я побачив, що мені, ніде не спиняючись, треба поспішити до Академії Мистецтв і облобизати руки й ноги графині Настасії Іванівни Толстої та її великодушного чоловіка графа Федора Петровича. Вони — єдині причинці мого визволення, їм і перший поклін. Незалежно від вдячності, цього вимагає звичайна чемність. Ось головна причина, чому я, замість хвацької “тройки”, вибрав тридцятиденну одноманітну плавбу матушкою-Волгою. Але чи відбудеться вона, — я цього ще напевне не знаю. Легко може статись, що я ще в “хламиді поруганія” і з ранцем за плечима помандрую до Уральського в штаб батальйону № 1; всього ще можна сподіватись. І через те не слід давати занадто багато волі своїй невгамонній уяві. Але — ніч-мати дасть пораду. Побачимо, що завтра буде або, краще сказати, що привезе гуревська пошта.

14 червня. Я щось занадто щиро й акуратно взявся за свій журнал; не знаю, чи довго протягнеться цей письменницький запал. Коли б не наврочити! Правду кажучи, я не бачу великої потреби в цій пунктуальній акуратності, — а так, знечевя. На безділлі і це — рукоділля. Завзятому літераторові або якомунебудь постачальникові фелетону — тому необхідна ця бездушна акуратність, як вправа, як його хліб насушний; як інструмент віртуозові, як пензель маляреві, так літераторові необхідна щоденна вправа пера. Так роблять і геніяльні письменники, так роблять і писаки. Геніяльні письменники тому, що це їх покликання; а писаки тому, що вони інакше себе й не уявляють, як геніяльними письменниками, а то б вони й пера до рук не брали.

Яку ж казусну подію запишу я сьогодні? А ось яку. Вчорашній пароплав обродився добрим мішком “цѣлковыхъ” і “арапчиковъ”. Це платня залозі за третину року. Офіцери сьогодні її й одержали, і сьогодні ж однесли її Попову (маркитантові) та “спиртомірові” (шинкареві), а решту теж віднесли до спиртоміра й почали гуляти або, точніше, пиячити. Завтра видадуть платню салдатам, і салдати теж почнуть гуляти, себто пиячити. І це протягнеться кілька днів зряду та скінчиться (як салдатська, так і офіцерська пиятика) бійкою й нарешті “курником”, себто гавптвахтою.

Салдати — найбільша, найнещасніша верства в нашій православній отчизні. У неї відібрано все, чим тільки життя красне: родина, рідний край, свобода. Одним словом — все. Їй простимо пірнути інколи своєю осиротілою, самотньою душею в півкварті сивухи. Але офіцери, яким дано все, всі людські права й привілеї, — чим же вони відрізняються від бідолахи-салдата (я кажу про новопетровську залогу)? Нічим вони, бідні, не відрізняються, крім мундира. Коли б іще були так звані старі бурбони, а то ж юнкери й вихованці кадетських корпусів. Гарне, мабуть, виховання! Нелюдське виховання! Зате дешево, а головне — скоріе. Вісімнадцятилітній молодик, він уже офіцер. Радість і захоплення матері та підпора німецького батька. Жалюгідна мати й безглуздий батько!

Здається, Козак Луганський написав книжку під заголовком “Солдатські досуги”. Заголовок брехливий. Російський салдат не має дозвілля. А якщо салдат із ним іноді й

зустрінеється, то неодмінно в шинку. Яка ж, питаю, була ціль у прославленого письменника писати такі “Досуги”? І що морального в таких “Досугахъ”, якщо написано їх із натури (я книжки не читав)? Коли ж це звичайна вигадка, себто фантазія, то знов же, — яка ціль такої фантазії? Чи ж не краще зробив би вельмишановний автор цих непотрібних фантастичних “Досуговъ”, коли б описав справжні “досуги” лінійних, армійських та навіть гвардійських молодих офіцерів? Цим став би він у дуже великій пригоді чадолюбивим та еполетололюбивим батькам.

15 [червня]. Що ж я сьогодні заведу до свого журналу? Зовсім нічого завести, — анічогісінько такого, щоб хоч чимнебудь виходило з кола буденного, одноманітного життя. Сьогодні вранці почав я рисувати в киргизькій кибітці на городі портрет п. Бажанова чорним і білим олівцем. Прекрасне освітлення! і я охоче взявся за працю. Чорт приніс приятельку – перешкодила! Я закрив портфель і вийшов із кибітки. Скромна приятелька не втерпіла, глянула одним очком на мою працю і знайшла повну схожість, коли б тільки рот і ніс були менші. І, не задовольнившись власним спостереженням, запитала думки в покоївки та в свого фаворита Молчаліна А. Це мена зовсім розлютило, і я, не попросившись, подався до форту. У форті бачив п'яну офіцію й вислухав історію про те, як учора розкраяв цибухом лоба тесть своєму майбутньому зятеві Ч[арцеві] — теж з нагоди платні. Салдатам видавали платню. Мені теж видали. Я передав її своєму ще тверезому “дядькѣ” й велів йому пошити з підшивочного полотна торбу на дорогу. Потім зайшов до Мостовського, вислухав удруге історію (з деякими додатками) про майбутнього тестя й зятя, випив чарку горілки й вернувся на город. Обідав; після обіду, за добрим звичаєм предків, заснув годиночки зо дві, і тим скінчився 15 день червня. Про вечір зовсім нічого написати.

16 [червня]. Сьогодні неділя. Я ночував на городі. Вранці був у форті. Дощ (дуже рідке явище) перешкодив мені вернутися на город, і я зостався обідати у Мостовського. Мостовський — одна-однісінька людина з усієї залоги, яку я люблю й поважаю. Людина — не пліткар, не верхогляд, людина акуратна, статечна й у високій мірі благородна. Говорить погано по-російському, але російську мову знає краще, ніж вихованці Неплюївського корпусу. Підчас повстання поляків 1830 р. він служив в артилерії бувшої польської армії і з військовополонених взяли його “рядовим” на російську службу. Я чув од нього багато надзвичайно цікавих подробиць про революцію 1830 року. Варте уваги те, що поляк оповідає про власні подвиги й невдачі без найменших прикрас — рідка риса у військової людини, особливо у поляка. Одним словом, Мостовський — людина, з якою можна жити, не дивлячись на сухість і прозаїчність його вдачі.

Сьогодні ж наймиліша міледі М[ешкова] розповіла мені, зрештою не в секреті, з усіма подробицями, історію про бійку, що виникла між майбутнім тестем та майбутнім зятем. Із цієї історії можна було б викроїти водевіль, — звичайно, водевіль для тутешньої публіки. Назвати його можна: “Весільний подарунок або недошита блюзка”. Справа ось у чому. Наречений виїхав минулого місяця до Астрахані купити весільні подарунки для своєї нареченої. Для цієї милої потреби взяв він у свого майбутнього тестя, такого ж голодранця, як і він сам, останні крихти з тим, щоб, як дістане платню, ці крихти повернути. Добре. Наречений вертається з Астрахані й дає унтерофіцерші Петровій

пошити для своєї молодії бавовняну сукню й перкалеву блюзку. Добре. Унтерофіцерша шие, а тимчасом приходить для залоги платня. Та ба! Сердешному молодому на руки видано всього тільки два [карбованці] з копою, а решту відраховано в батальйоні за його власними квитками. Але герой, начебто нічого не сталося, посилає свого вірного раба Григорія до спиртоміра за квартою недогару і з фізіономією переможця, в супроводі Григорія з квартою в руках, вирушає до майбутнього тестя. Починаються привітання з нагоди одержаної платні. Та ба! Кінь на чотирьох ногах, та й той спотикається. Бідний наречений занадто захопився майбутнім щастям. І в запалі мрій пробовкнувся, що він одержав платні всього тільки два з копою. Розчарований майбутній тесть також у запалі обурення затопив свого милого зятчка цибухом по лобі та так влучно затопив, що аж кров приснула з благородного чола. Але, щоб не показати перед сусідами, що між ними вийшла контра, вони обидва взялись бити собаку. Бідний собака! Але на цьому справа не стала. Догадливий ранений герой біжить до швачки; та ба! — сукня вже віддана нареченій; зосталась тільки недошита блюзка; він одбирає у швачки цю невикінчену річ і заставляє жидкові-салдатові за дві чарки горілки. Дуже милий і повчальний міг би вийти водевільчик!

І ця гидка подія не виходить із кола звичайних подій у Новопетровському форті. І я в цій ямі, серед цієї моральної гидоти вже сьомий рік кінчаю. Страшно! Тепер, коли вже довідались про моє звільнення, найближчі мої начальники, фельдфебель і ротний командир, не звільняючи мене від муштри та караула, дозволили мені вільні від служби години проводити на городі, за що я їм сердечно вдячний. На городі або в садку — літня резиденція нашої комендантші, і весь вільний час тепер я провожу в її родині; вона має двоє милих дітей: Наташеньку й Наденьку, і це єдиний мій відпочинок і розвага в цьому обридлому куті.

17 [червня]. Сьогодні в четвертій годині ранку прийшов я на город. Ранок був тихий, прекрасний. Вивільги та ластівки тільки зрідка порушували сонну й солодку ранішню тишу. Від деякого часу, відколи мені дозволено віддалятися самому, я надзвичайно полюбив самоту. Мила самота! Нічого не може бути в житті солодше, чарівніше за самоту; особливо перед лицем усміхненої, квітущої красуні — Матері-Природи. Під її солодкою чарівливою принадою людина мимохіть сама в себе заглиблюється й “видить Бога на землі”, як каже поет. Я й раніше не любив гучної діяльності або, краще сказати, гучного безділля. Але після десятилітнього життя в казармі самота мені видається справжнім раєм. А проте, не можу ні за що взятися. Ані найменшої охоти до праці. Сижу або лежу мовчки цілими годинами під своєю улюбленою вербою, і хочби на сміх щонебудь заворушилося в уяві. Так таки — зовсім нічого. Справжній застій. І такий томливий стан почався в мене від 7 квітня, себто від дня, коли я одержав лист від М. Лазаревського. Свобода й дорога мене цілком поглинули. Спасибі ще Кулішеві, що догадався прислати книжок, в то я не знав би, що з собою робити. Особливо вдячний я йому за “Записки о Южной Руси”. Я цю книгу скоро з пам'яті буду читати. Вона мені так живо, так чарівливо-живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я, немов із живими, розмовляю з її сліпими лірниками та кобзарями. Найпрекрасніший, найблагородніший твір. Діамант у сучасній історичній літературі. Пошли тобі Господи, друже мій щирий, силу, любов і

терпіння продовжувати цю безцінну книгу. Прочитавши перший раз цю діамантову книгу, я осмілювався був поробити завваги, але, коли прочитав удруге й утретє, то побачив, що помітки мої — помітки п'яної людини й нічого більше (крім Суботова, себто щодо місця колишнього дому Богдана Хмельницького). Але такої нікчемної плямочки не слід помічати на дорогоцінній тканині. Я обіцяв, начитавшись досхочу цієї книги, послати її Кухаренкові, і тепер шкодую, що обіцяв: поперше через те, що я ніколи не начитаюсь досхочу; а подруге через те, що краї книги поплямлені недоречними заввагами. Дасть Бог, я йому із Петербургу вишлю чистенький примірник.

Учорашний водевіль закінчився сьогодні, як і треба було сподіватись, мировою та гомеричною п'ятикою — із співаками. Цікаво знати, чим закінчиться весілля? — Мабуть, бійкою.

18 [червня]. Сьогодні я так само, як і вчора, прийшов рано на город. Довго лежав під вербою, слухав вивільги й нарешті заснув. Бачив у сні Межигорського Спаса, Дзвонкову криницю та потім — Видубецький монастир. А потім — Петербург і свою любов Академію. Від недавнього часу мені почали маритись у сні знайомі речі, що їх я давно не бачив. Чи скоро побачу я все це увіч? Сон мав на мене увесь день прекрасний вплив, а особливо тому, що сьогодні чекали гуревської, себто оренбурзької пошти. Надвечір справді пошта прибула, але ні мені, ні про мене нічого не привезла... Знов я опустив носа на квінту... Знов туга й безконечне дождання... Невже від 16 квітня й досі не могли зробити про мене розпорядження в штабі корпусу? Холодні, байдужі тирані! Увечері повернувся я до форту й одержав наказ від фельдфебеля готуватися до огляду. Ось результат давно жданої пошти і з таким трепетом жданої свободи. Тяжко, невимовно тяжко! Я одурію врешті від такого безконечного дождання.

Як швидко і з яким запалом виконується наказ арештувати, так, навпаки, мляво й байдужливо виконується наказ звільнити. А воля однієї й тієї самої особи. Виконавці одні й ті самі. З чого ж така різниця? В 1847 році в цьому самому місяці мене на сьому добу приставили з Петербургу до Оренбургу. А тепер дай, Боже, на сьомий місяць дістати від якогось командира батальйону наказ відібрати від мене казенні речі й припинити удержання. Форма. Але я собі в голову не вбю цієї нелюдської форми!...

19 [червня]. Учора відійшов пароплав до Гурева і привезе звітлія другу роту та самого командира батальйону. А з нагоди прибуття сюди цієї значної особи тутешня рота, до якої належу і я, готується до огляду. Ради такої важливої події мені сьогодні припасовували муніцію. Яка гидка ця майбутня “важлива” подія! Яке безконечне й огидливе це припасовування муніції! Невже й це ще не востаннє мене виведуть на площу, як безсловесну тварину, напоказ? Ганьба й зневага! Трудно, тяжко, неможливо заглушити в собі всяку людську гідність, стати наввипинку, слухати команди й рухатися, мов бездушна машина. І це єдиний, досвідом дізнаний, спосіб убивати враз тисячу собі подібних. Геніяльний винахід, що робить честь і християнству, і просвіті!

Дивно, що навіть розсудливі люди, як, наприклад, наш лікар Нікольський, люблять подивитись, як витягує носок посиніла з напруги людина. Не розумію цієї нелюдської насолоди. А наш шановний Гіпократ, не зважаючи на спеку та холод, цілі години просижує коло фіртки й тішиться з приниження собі подібних. Кат ти, як видко, з

покликання, а тільки з назви лікар!

За дитячих літ, оскільки я пам'ятаю, мене не цікавили салдати, як це звичайно буває з дітьми. Коли ж я почав доходити віку, розуміння речей, то в мені зародилась непереможна антипатія до христілюбивого воїнства. Антипатія зростала в міру моїх сутичок з людьми цього христілюбивого стану. Не знаю, чи випадково, чи воно так є в суті речі, тільки мені не пощастило навіть у гвардії зустрінути порядного чоловіка в мундирі: коли тверезий, то неодмінно неук і хвалько; коли ж хоч із малою іскрою розуму і світла, то теж хвалько та ще до того й п'яниця, циндра й розпусник. Звичайно, антипатія моя зросла до огиди. І треба ж було лукавій долі моїй так уразливо, злісно насміятися з мене, штовханувши мене в найсмердючішу гущу цього христілюбивого стану. Якби я був недолюдок, кровопивець, то й тоді для мене влучнішої кари не можна було б придумати, як заславши мене до Окремого Оренбурзького Корпусу салдатом. Ось де причина моїх невимовних страждань. І до всього цього мені ще заборонено малювати. Відібрати найблагороднішу частину мого бідного існування! Трибунал під головуванням самого Сатани не міг би проголосити такого холодного нелюдського присуду. А бездушні виконавці присуду виконали його з обурливою точністю.

Август-поганин, заславши Назона до диких Гетів, не заборонив йому писати й малювати. А християнин М[икола І] заборонив мені й те, і друге. Обидва кати. Але один із них — кат-християнин і християнин дев'ятнадцятого віку, що на його очах виросла найбільша держава в світі, виросла на основах Христового заповіту. Фльорентинська республіка — півдика, навіжена середньовічна християнка, а проте, вона повелась з своїм непокірливим громадянином Дантом Алігієрі, як матеріальна християнка. Боже мене борони від якогось порівняння себе з цими великомучениками і світличами людства. Я тільки порівнюю матеріального простця-поганина та напівосіяну середньовічну християнку з християнином дев'ятнадцятого століття.

Не знаю напевне, чому я завдячую, що мене за десять літ не піднесли навіть до ранги унтер-офіцера, — чи впертій антипатії, яку я маю до цього упривілейованого стану, чи своїй безтурботній хахлацькій упертості? Здається, одному й другому. В незабутній день оголошення мені конфірмації я сказав собі, що з мене не зроблять салдата! Так і не зробили. Я не те що глибоко, навіть і поверхово не вивчився ані одної вправи з рушницею. І це підносить мою амбіцію. Дітвацтво й більш нічого. Майор Мешков, бажаючи мені дошкулити, сказав мені якось, що я, коли буду офіцером, то не буду вміти до порядної салі ввійти, якщо не вивчусь, як годиться бравому салдатові, носка тягнути. Мені це одначе не дошкулило. І бравий салдат видався мені менше, ніж осел, схожий на людину. Через це я боявся й думки бути подібним до бравого салдата.

Друга й не менше важлива причина мого непідвищення: бездушному сатрапові й наперсникові царя приверзлось, що я звільнений з кріпацтва й вихований коштом царя та на знак вдячності намалював карикатуру свого добродія. Отже, нехай, мовляв, карається невдячний. Звідкіля ця безглузда байка, — не знаю. Знаю тільки, що вона мені недешево обійшлася. Треба гадати, що байка ця сплелась на конфірмації, де в кінці присуду сказано: “Якнайсуворіше заборонити писати й малювати”. Писати заборонено за бунтарські вірші українською мовою. А малювати й сам найвищий Суддя не знає, за що

заборонено. А освічений виконавець царських наказів те, що непояснене в присуді, сам пояснив та й придушив мене своєю бездушною всемогутністю. Холодне, розпусне серце! І цей гнилий старий розпусник користується тут славою щедрого й великодушного добродія краю. Які короткозорі, або, краще, сказати, які підлі ці мерзенні величальники! Сатрап грабує довірений йому край і дарує своїм розпусним перелесницям десятитисячні фермуари, а вони прославляють його щедроти і добродійства. Поганці!

20 [червня]. Сьогодні рота прийде до Гурєва, а з огляду на повінь на Уралі вона прийде просто на Стрілецьку Косу та сьогодні ж сяде на пароплав. Завтра вранці пароплав підійме якір і післязавтра висадить роту в Новопетровській гавані. Тримайся, наша офіціє! Буря, жаклива буря наближається! Командир батальйону, подібний до тучегонителя Кроніона, гряде на тебе во облаці мрачним, а в тому числі й на нас безсловесних. Дожидаючи цього грізного судді й карателя, ті, що пропилися до снаги, дурня строять та благають Ескулапа видумати й за формою засвідчити їх небувалі немочі душевні й тілесні, і паче душевні, і тим спасти їх від праведного суду громоносного Кроніона. Але понурий Ескулап невблаганний. І тільки нашого брата, салдата, що також пропився до снаги і не має в чім зявитися перед лице “батька-командира”, Нікольський кладе на “койки” і прописує проносне. Непопулярний Ескулап наш думає стати популярним коновалом. Сьогодні не без видимого задоволення сказав завідувач півшпиталю, що на його опіку, себто харчування, прибуло сімнадцять пожилців. Значить карбованець і сімдесят копійок на добу в кишені, не рахуючи палива й освітлення. Чи не тут криється й причина великодушності нашого Ескулапа? Чи не підшепнути Нагаєву та іншим, що сподіваються й не можуть вимолити оборони в номилосердного Ескулапа?

Чи на добро це я так сьогодні розфантазувався? Минулих літ, підчас цих справді критичних днів цього зо мною не траплялось. Не було одначе й того, — не для хвальби хай буде сказане, — щоб я ховався під захист стогонів та зідхань. У такому випадку я ніколи не шукав медичної помочі. Тремтячи й серцем завмираючи, я завжди фарбував вуса, облачався в панцер і зявлявся перед червоносине від хмелю лице “батька-командира” скласти іспит із пунктів, рушничних вправ і, на закінчення, вислухати найдурнішої й дуже довгої науки про те, як повинен поводитися бравий салдат і за що він повинен любити Бога, царя і своїх найближчих начальників, починаючи від “дядьки” й капрального ефрейтора.

Смішно. Тому смішно, що я освоївся з цим огидним лицедійством. Але як же то було давніше, коли я не вмів, а повинен був поховати в самому собі всяке людське почуття, стати бездушним автоматом і слухати мовчки, не червоніючи й не блідніючи слухати моральної науки від грабіжника і кровопивця. Ні, тоді це не було смішне. Гидко! Мерзенно! Чи діжду я тих блаженних днів, коли з пам'яті моєї вивітриться ця моральна гидота? Не думаю, бо ця гидота поволі й глибоко вривувалася в неї.

Дивне ще ось що. Все це невимовне горе, всі роди приниження й наруги минули, начебто не зачіпили мене, — найменшого сліду не zostавили по собі. Досвід, кажуть, це найкращий наш учитель. Але гіркий досвід пройшов повз мене невидимкою. Мені здається, що я точнісінько той самий, що був і десять літ тому. В моєму внутрішньому образі не змінилася ані одна риса. Чи добре це? Добре. Принаймні мені так здається. І я

з глибини душі дякую своєму всемогутньому Сотворителеві, що він не попустив жадному досвідові торкнутися своїми залізними кігтями моїх переконань, моїх дитинно-світлих вірувань. Деякі речі просвітліли, заокруглились, набрали більш натурального розміру й вигляду. Але це — наслідок байдужого пролету старого Сатурна, а ніяк не наслідок гіркого досвіду.

Діставши від Кухаренка лист із додатком 25 карбованців, отже з додатком дуже матеріальним, я віддячився йому теж листом, додавши власне поличчя, і другим листом з додатком ще менш матеріальним: з додатком небувалого оповідання вигаданого Варнака під назвою “Москалева Криниця”. Я написав його незабаром після того, як дістав лист від батька-отамана кошового. Вірші вийшли майже однакової якості з попередніми моїми віршами. Трохи пружніші й більш одривчасті. Але це нічого, — дасть Бот, вирвуся на волю, і вони в мене потечуть пливкіше, вільніше, простіше й веселіше. Чи дочекаюсь я цієї кривої чарівниці — свободи?

21 [червня].

Впередь, впередь моя історія,
Лицо насъ новое зоветь.

Кожному своя болячка докучає. Сьогодні ввечері, коли я вертався з городу до форту вкупі з комендантом, він у сотий раз повторив мені з усякими подробицями історію про лукавого свого друга, такого собі полковника Кіреєвського. Цей полковник Кіреєвський, як видно, птах вищого льоту, і, як каже комендант, справжній “аристократ”. А що він птах високого льоту, це я вивожу з того, що він служив урядовцем для особливих доручень при графі В. А. Перовському й був із ним у дуже близьких відносинах. Отже, це не якась наволоч, а людина з гонором, бо такий вельможа, як граф Перовський, якоїсь наволочі до себе і в сіни не допустить. А дальший хід справи показує, що гр. П[еровський] дуже нерозбірливий щодо своїх прибічників і наближує до своєї високої особи власне наволоч. Та ще й яку наволоч! Найбруднішу корчемну наволоч, прикриту полковницьким мундиром і шістьма стами кріпацьких душ!

Історія такого змісту. Іраклій Олександрович Усков (наш комендант), бувши добре знайомий в Оренбурзі із згаданим полковником та аристократом Кіреєвським, просив його, коли він виїхав до Петербургу, просив він його й особисто, і листом із Новопетровського форту, як трохи ніби хеміка і знавця фотографічної справи, — просив вислати йому з Петербургу камеру з усім, що потрібне для фотографії. Кіреєвський висловив (теж листовно) найпослужливішу готовість послужити приятелеві і на цю послугу зажадав 350 карбованців сріблом. Гроші зараз же було вислано (у вересні минулого року). Прийшов теж дуже дружній лист про отримання цієї суми з зазначенням місяця й навіть дня, коли неодмінно прибуде згадана камера з приладдям і з усіма потрібними хемічними солями. На тому все і скінчилося. Благородний послужливий друг як у воду канув. В Іраклія Олександровича, серед усяких здогадів, виникла думка, що друг його подався на пароплаві Харона прогулятися в Єлісейському парку. Іншої причини його мовчанки й підозрівати не можна. Але щоб переконатися в цій неодмінній правді, я написав, на

прохання Іраклія Олександровича, до Петербургу своєму приятелеві Марковичеві, щоб він розвідався та повідомив мене, що сталося з таким полковником Кіреєвським... Від Марковича звістки ще не одержано. А з “Руссаго Инвалида” видно, що послужливий друг травня 16 виїхав із Петербургу до Москви. А з Оренбургу повідомляють коменданта, що полковника Кіреєвського новий генерал-губернатор Катенін призначив урядовцем для особливих доручень, але через родинні обставини він подався в одставку. З цього всього виходить, що дідич шестисот душ селян, аристократ, наперсник г[рафа] П[еровського], нарешті полковник Кіреєвський — падлюка і найнікчемніша ганчірка!

Іраклій Олександрович дає мені формальну довіреність одержати від Кіреєвського назад ці гроші; я охоче готовий служити йому, — коли не вдасться по-доброму й миром, то, нічого робить, — безкраїми стежками закону. У кожному разі я буду дуже радий, якщо мені вдасться ця сумнівна операція.

Сьогоднішньою датою хочеться мені теж записати, або, як висловлюються зоологи, означити ще одну нікчемну комаху, та коли б не напхати мого “Журналу” цією негідною тварю до такої міри, що й порядній тварині не зостанеться в ній місця! А зрештою — нічого: ця мініатюрна комаха багато місця не потребує. Це двадцятилітній молодик, син статського совітника Порцієнка. Отже, теж птах не низького льоту.

25 [червня]. Ледве встиг я написати: “Отже, теж птах не низького льоту”, як залунало в усіх кінцях городу слово: “Пароплав!” Я, звичайно, кинув своє писання й побіг до фортеці. З пароплавом я чекав оренбурзької пошти, а з поштою — і свободи. Сталося, одначе, [щось] цілком протилежне тому, чого я сподівався. Пароплав не привіз пошти, а значить і чарівного, прекрасного слова. А замість того слова привіз діло у вигляді рудої, дуже непривабливої персони, себто привіз командира батальйону, першим ділом якого було оббігати казарми, надавати зуботичин фельдфебелям та іншим нижчим рангам аж до профоса, а ротним командирам та іншій офіції, в залежності від особи та її положення, [дати] відповідну батьківську науку. І після такого ніжного, граціозного вступу призначено формальний огляд тієї нещасної роти, до якої і я маю нещастя належати. Бідна рота цілу ніч готувалася до цього воїстину страшного суду і о п'ятій годині вранці 23 червня, вмита, причісана, нафарблена, вишикувалася на полянці, неначе забавка, вирізана з картону. Від п'ятої і до сьомої години, дожидаючи праведного судді, рота рівнялась. У сьомій годині з'явився у всій своїй грізній величі сам суддя і випробовував або, краще сказати, мордував її, нещасну, аж до десятої години. На закінчення спектаклю запитав про претензії, лайнув у загальних виразах, пообіцяв суду й різок, і навіть зеленої алеї, себто шпіцрутів. Для всіх буря минула, а на мене вона ще тільки збиралась. Серед інших конфірмованих повинен був і я явитись по обіді в п'ятій годині на повторний і ще гірший іспит. До цього повторного іспиту я готувався досить байдуже, як людина наполовину вільна. Але коли став перед неблаганним екзаменатором, куди що поділось! Ані найменшої тіні, нічого подібного до людини, наполовину вільної, в мені не зосталось: такий самий мороз болісно пройняв тремтінням мою істоту, те саме почуття, що й попередніх літ, ні, не почуття, а мертва нечулість охопила мене, коли я глянув на цю дерев'яну нефарбовану фігуру. Одне слово, я обернувся в ніщо. Не знаю, чи на всіх такий сильний вплив має антипатія, як на мене? Іспит повторився слово за словом, як і десять літ тому, — чверті букви не додано й

не віднято. Зате й я ані на йоту не посунувся на полі військової просвіти: упертість обопільна й непохитна. За прикладом попередніх років, екзаменатор і охоронитель моралі запитав нас по черзі, хто й за що сподобився нести солодкий для серця обов'язок салдата.

— Ти за що? — запитав він першого.

— За втрату казенних грошей, Ваше Високоблагородіє.

— Так, знаю: ти необережно поставив карту. Сподіваюсь, надалі не будеш в карти гуляти, — промовив він глузливо і звернувся до наступного.

— А ти за що?

— З волі батьки, Ваше Високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюсь, надалі не будеш і... — і звернувся до наступного.

— Ти за що?

— За буйні вчинки, Ваше Високоблагородіє.

— Добре. Сподіваюсь, надалі... і...

— Ти за що? — спитав він наступного.

— З волі батька, Ваше Високоблагородіє.

— Маю надію...

— А ти за що? — спитав він, звернувшись до мене.

— За писання бунтарських віршів, Ваше Високоблагородіє.

— Сподіваюсь, надалі не будеш...

— А ти за що? за що? — спитав він останнього. Сей відповів, що теж з волі батьки; і, не вислухавши останнього, він звернувся до нас із сильною навчальною промовою, яка закінчилась дуже новою правдою, що за Богом молитва, а за царем служба не пропадають.

Наприкінці церемонії запитав він у ротного командира, чому не з'явився на іспит Порцієнко, на що той відповів, що Порцієнко хворий, себто п'яний, і знаходиться під охороною у свинопаса. Всі ці конфірмовані, так звані пани-дворяни, з якими я тепер представлявся перед лице "батька-командира", всі вони — люди видатні своїми моральними прикметами, але останній суб'єкт, що зветься Порцієнко, всіх їх перевершив. Усі їх гидкі вади вмістив він у своїй підлій двадцятилітній особі. Дивне й незрозуміле для мене явище — цей огидний юнак. Де й коли встиг він так глибоко заразитися всіма паскудними моральними хворобами? Немає мерзоти, підлоти, до якої б він не був здатний. Романи Сю з їх огидними героями — нікчемні ляльки перед цим двадцятилітнім недолюдком. І це син статського совітника, отже не можна гадати, щоб не було засобів дати йому не якебудь, а порядне виховання. І що ж? ніякого. Добрий, мабуть, і статський совітник! Та взагалі добрі мусять бути батьки й матері, що віддають дітей своїх у салдати на поправу. І пощо, нарешті, дбайливе правительство наше бере на себе цей нелегкий для виконання обов'язок? Воно своєю недоречною опікою розтліває мораль простого салдата і більше нічого. Дім праці, тюрма, кайдани, канчук і неісходимий Сибір — ось місце для цих бридких тварюк, а зовсім не салдатські казарми, де й без них багато всякої наволочі. А найкраще — здати їх на опіку нижних батьків, — нехай тішаться на старості літ своїм власним виплодом; звичайно, — до першого кримінального злочину, а потім віддавати просто в руки ката!

До прибуття мого в Орську кріпость я й не уявляв собі існування цих гидких виродків нашої православної громади. І перший цього розбору поганець вразив мене своїм шкідливим існуванням. Особливо, коли мені сказали, що він теж “нещасний”, такий самий, як і я, “розжалуваний” і, значить, мій товариш по стану та квартирі, себто по казармах. Слово “нещасний” мало для мене завжди зворушливе значення, поки я його не почув в Орській Кріпості. Там воно для мене заялозилося, і я досі не можу привернути йому первісного значення, бо я досі бачу тільки поганців під фірмою нещасних.

З розпоряження бувшого генерал-губернатора, досить видатного політика Обручева, я мав нагоду просидіти під арештом в одному казематі з колодниками і навіть з таврованими каторжниками і переконався, що цим таврованим злочинцям слово “нещасний” більше до лиця, ніж цим розтлінним синам безобличних егоїстів-батьків.

26 [червня]. Два дні вже минуло, як виїхав од нас батько-командир наш, але я все ще не можу визволитись од тяжкого вражіння, нав'язаного його короткою присутністю. Цей огидливий огляд так тяжко пригнітив мої блискучі, рожеві наміри, так мене збентежив, що, якби не Лазаревського лист у мене в руках, то я б знемігся під гнітом цього тяжкого вражіння. Та слава Богу, що маю цей неоціненний документ; значить, в мене є канва, на якій я можу виводити найбільш примхливі, найвигадливіші арабески.

“Надією живуть нікчемні голови”, сказав покійний Гете. І покійний мудрець сказав правду наполовину. Надія властива і дрібним, і великим, і навіть найпрактичнішим, статечним головам. Це наша найніжніша, постійна, до домовини незмінна, нянька-коханка. Воне, прекрасна, раз-у-раз голубить довірливу уяву і всемогутнього царя, і світового мудреця, і бідного хлібороба, та й мою мізерну, і вколисує недовірливий розум своїми чарівними казками, що в них кожний з нас так охоче вірить. Я не кажу [цього] несвідомо. Справді, нікчемний той розум, який вірить, що на вербі виростуть груші. Але ж чому не вірити мені, що я, хоч узимі, та неодмінно буду в Петербурзі? Побачу любі моему серцю обличчя, побачу мою прекрасну Академію, Ермітаж, що його ще не бачив, почую чарівницю-оперу. О, як солодко, як невимовно солодко вірити в це прекрасне майбутнє! Я був би байдужий, холодний атеїст, якби не вірив у цього прекрасного Бога, в цю чарівну надію.

Матеріальне своє існування я гадаю влаштувати ось як, — звичайно, за допомогою друзів моїх. Про малярство мені тепер нема що й думати. Це було б подібне до віри, що на вербі виростуть груші. Я й давніше не був навіть середнім малярем, а тепер — і поготів. Десять літ без вправ можуть зробити і з великого віртуоза звичайнісінького корчемного балабайника. Отже, про малярство мені нема що й думати. Я ж думаю присвятити себе неподільно гравюрі акватінта. Для цього я гадаю якомога обмежити своє матеріальне існування і вперто зайнятися цим мистецтвом. А тимчасом робити рисунки сепією з славних малярських творів, рисунки для майбутніх естампів. Для цього, я гадаю, досить буде двох років пильної праці. Потім виїду на дешевий хліб до моєї любої України та возьмуся за виконання естампів, і першим естампом моїм буде “Казарма” з картини Тенера, з картини, про яку говорив незабутній учитель мій, великий Карло Брюлов, що можна приїхати з Америки, щоб глянути на цей чудовий твір. Словам великого Брюлова в цій ділі можна вірити.

Із усіх красних мистецтв мені тепер найбільше подобається гравюра. І не без підстав. Бути добрим гравером — це значить ширити прекрасне й повчальне серед громадянства; це значить ширити світло правди; це значить бути корисним для людей і вгодним Богові. Найпрекрасніше, найблагородніше покликання гравера! Скільки найбільш мистецьких творів, приступних тільки для багачів, припадало б пилом у похмурих галереях без твого чудотворного різця? Божественне покликання гравера!

Крім копій з мистецьких творів, я думаю згодом пустити у світ у гравюрі акватінта і власне чадо: “Притчу про блудного сина”, пристосовану до сучасних норів купецького стану. Я розділив цю повчальну притчу на дванадцять рисунків; вони вже майже всі зроблені на папері. Але над ними ще довго й пильно треба працювати, щоб привести їх до стану, в якому їх можна буде перевести на мідь. Загальна ідея досить вдатно пристосована до неотесаного нашого купецтва. Але виявилось, що виконати її — мені не під силу. Треба зручного, влучного, правдивого, а головне — не карикатурного, скоріше драматичного сарказму, ніж висміювання. А для цього треба пильно попрацювати й тямущих людей порадитись. Шкода, що покійний Федотов не натрапив на цю багату ідею, він би з неї створив найартистичнішу сатиру в лицах для нашого темного напівтатарського купецтва.

Мені здається, що для нашого часу й для нашого середнього напівграмотного стану необхідна сатира, тільки сатира розумна, благородна. Така, наприклад, як “Женихъ” Федотова, “Свои люди – сочтемся” Островського і “Ревизоръ” Гоголя. Наше молоде середнє суспільство, наче той лінивий школяр, на складах спинилось, і без понуки вчителя не хоче й не може переступити цієї безглуздої “тму”, “мну”. На вади й хиби нашого вищого суспільства не варто звертати уваги. Поперше, задля нечисленности цього суспільства, а подруге, задля застарілости моральних хвороб, а застарілі хвороби, коли й можна вилікувати, то тільки героїчними засобами, — лагідний засіб сатири тут не допоможе. Та чи має якесь значення наше маленьке вище суспільство в розумінні національності? Здається, — жадного. А середня верства — це величезна та, на нещастя, напівписьменна маса, це половина народу, це серце нашої національності; йому й потрібна тепер не суздальська лубочна притча про блудного сина, а благородна, артистична і влучна сатира. Я вважав би себе за найщасливішу в світі людину, коли б мені вдався так щиро й сердечно задуманий мій несвідомий негідник, мій блудний син.

“Свѣжо преданіе, а вѣрится съ трудомъ”. Мені тут років зо два тому оповідав М. Данилевський, людина варта довіря, що нібито комедію Островського “Свои люди – сочтемся” заборонено на сцені на прохання московського купецтва. Коли це правда, то сатира в найбільшій мірі досягла своєї мети. Але я не можу зрозуміти, яка ціль правительства обороняти темноту й шахрайство. Дивне розпоряження!

27 [червня]. Від купецтва перехожу до офіцерства. Перехід не крутий, навіть гармонійний. Ця упривілейована каста також належить до середнього стану, з тою тільки різницею, що купець чемніший за офіцера. Він офіцера називає: “ви, ваше благородіє”, а офіцер його називає: “ей ти, борода!”. Одначе, їх ані трохи не розеднує це зовнішнє розеднання, бо вони вихованням — рідні брати. Різниця тільки та, що офіцер — вольтеріянець, а купець — старовір. А по суті — те саме.

Сьогодні надвечір зявилися на городі комарі, і я, щоб позбутись цих докучливих комах, пішов на ніч до форту. Та ба! Невблаганна Немезида переслідує мене на кожному кроці. Утікаючи від комарів, я нахопився на чмелів. З належною пошаною проходячи повз офіцерську офіцину, я почув нову для мене пісню, що починається так:

Коврики на коврики
И шатрики на шатрики.

Далі я нічого не міг розслухати тому, що співець надто густо забасив, і тому, що п'яний Кампіоні, інженерний офіцер і гіркий п'яниця, вискочив на площу, не знаю, задля якої потреби, і побачивши мене, задумав зробити мені невеличку послугу-протекцію, познайомивши мене з новоприбулими офіцерами, з голінними, мовляв, хлопцями. Для цього вхопив він мене за рукав і потягнув у коридор. Новоприбулі “голінні хлопці” сиділи й лежали в самих червоних сорочках на розстеленій кошмі, і перед ними пишалася піввідрова сулія сивухи. Жива сцена з “Двумужниці” князя Шаховського. Я, щоб не збільшувати групи волзьких розбійників, вимкнувся з обіймів протектора й вибіг на площу. Протектор вибіг за мною, гукнув на чергового по роті унтер-офіцера і звелів взяти мене на гавптвахту за особисту образу, нанесену офіцерові. Наказ офіцера виконано точно. Після вечірнього сигналу черговий по варті доповів комендантові про новоприбулого арештанта, і комендант сказав: “нехай виспитьсь”. Отже, я, уникаючи кровопивців-комарів, був відданий на муки блощицям і блохам. Як після цього не вірити в призначення?

Сьогодні новий черговий по варті вияснив комендантові темну подію, і мене милостиво звільнено від немилосердних інквізиторів. Записуючи до журналу цей звичайнісінький у моєму становищі трагі-жарт, я в глибині душі прощаю моїх гонителів і тільки молю всемогутнього Бога швидше визволити [мене] від цих недолюдків.

Сьогодні сподіваються пароплава з поштою з Гурева. І ніхто його не чекає з таким трепетним нетерпінням, як я. А що, як не привезе він мені так довго очікуваної свободи? Що я тоді робитиму? Доведеться, щоб уникнути гавптвахти з блохами та блощицями, знайомитися з новоприбулими офіцерами і, дожидаючи майбутніх благ, пиячити з ними. Похмура й гидка перспектива! А коли, зовсім несподівано, привезе цю ліниву чарівницю-свободу? О, яка радісна, яка світла перспектива! Іду до форту й на всякий випадок спакую в чувал (торбу) мою мізерію, — може таки й станеться.

28 [червня]. Сталося, — тільки зовсім не те, чого я сподівався. А сталося паскудство, якого не можна було сподіватись навіть од причинця його, поганця Кампіоні. Пішов я вчора до форту, щоб, дожидаючи пароплава, пакувати свою мізерію. І, як це звичайно буває, коли людина сподівається чогось доброго, то на цьому доброму й добрі плани буде. Так і я, дожидаючи вістуна благодатної свободи, розгорнув килим-самолет, і ще одна, одна тільки хвилина, і я опинився б на сьомому Магометовому небі. Але, не доходячи до форту [зустрів я] посланого за мною вістовця від коменданта. — “Чи не прибув пароплав?” — питаю я посланого. — “Ще ні”, — відповідає він. — “Навіщо ж я потрібний комендантові?” — спитав я сам себе і піддав ходу. Прихожу. І комендант, замість якогобудь привітання,

мовчки подає мені якийсь папір. Я здригнувся, приймаючи цей таємничий папір, як безсумнівного вістуна свободи. Читаю й очам не вірю. Це — рапорт на імя коменданта від поручника Кампіоні про те, що я, будиши паний, нагрубіянив йому матірними словами, про що свідчать і новоприбулі офіцери. І в кінці рапорта він просить і вимагає поступити зо мною, як велить закон, себто негайно перевести слідство. Я остовпів, прочитавши це несподіване паскудстро. — “Порадьте мені, що робити з цією гадиною?” — запитав я коменданта, опритомнівши. — “Один спосіб, — промовив він — просіть вибачення, або за приписами дисципліни ви — арештант. Ви маєте свідків, що ви були тверезі, а він має свідків, що ви його лаяли”. — “Я присягну, що це неправда”, — сказав я. — “А він присягне, що правда. Він — офіцер, а ви — все ще салдат”. Ох, як страшно відгукнулось у мені це майже забуте слово. Нічого робити, сховав гордощі в кишенью, натягнув мундир і пішов просити вибачення. Простояв я в сінях у поганця цілісінькі дві годими. Нарешті він, протверезившись, допустив мене до своєї особи. І після багатьох перепрошувань, прохань, принижень даровано мені вибачення з умовою негайно послати по квартиру горілку. Я послав по горілку, а він пішов до коменданта по рапорт. Принесли горілку. А він приніс рапорт і привів своїх благородних свідків. — “Що, батечку, — сказав один із них, подаючи мені пухку, що тряслася з похмілля, руку — вам невгодно було познайомитися з нами добровільно, як у благородних людей водиться, так ми вас примусили”. На цю коротку й повчальну промову пяна вже компанія зареготала, а я мало-мало не промовив: поганці! та ще й патентовані поганці!

29 [червня]. “Широкий, битий шлях із раю, а в рай узенька стежечка, та й та колючим терном поросла”, — казала мені, ще дитині, одна бабуся, що завмирала. І вона казала правду, якої справжній зміст я тільки тепер цілком одгадав.

Пароплав із Гурева прибув сьогодні і не привіз мені анічоґісінько, ані навіть листа. Листів зрештою я не чекаю, бо вірні друзі мої давно вже не уявляють собі мене в цій огидній конурі. О, мої щирі, мої вірні друзі! Якби ви знали, що зо мною роблять на прощання десятилітні кати мої, ви б не повірили, бо я сам ледве вірю в ці паскудства. Мені самому це здається продовженням десятилітнього огидного сну. І що значить це зволікання? Ніяк не можу собі його розтолкувати. Мадам Еґґерт з 15 мая в Оренбургу вітає мене із свободою. А свобода моя десь із мастаком-писарем у корчмі гуляє. І це правда, правда тому, що найближчі мої мучителі, оглядами, муштрами, картами і пянством розважаються, а писемні справи відає якийсь писар Петров, “розжалуваний” у салдати за шахрайство. Так ведеться споконвіку, і порушити святий заповіт батьків задля якогось там “рядового” Шевченка суперечило б заповітові батьків та правилам військової служби.

На серці страшна нудьга, а я себе жартами потішаю. А все це робить зо мною вітрогонка надія. Не вішатись же, справді, через якогось пяницю батька-командира та достойного секретаря його!

Сьогодні святкується пам'ять двох найбільших возвістителів любови й миру. Велике у християнському світі свято. А в нас — найколосальніше пияцтво з нагоди храмового свята.

О, святі, великі, верховні Апостоли! Якби ви знали, як ми забруднили, як спотворили

проголошену вами просту, прекрасну, світлу істину! Ви предрікли лжевчителів, і ваше пророцтво збулося. В імя, святе імя ваше, так звані вчителі вселенські побились, як п'яні мужики, на Нікейському соборі. В імя ваше папи римські крутили земною кулею, і в імя ваше встановили інквізицію й жахливе авто-да-фе. Теж в імя ваше ми кланяємось бридким суздальським ідолам і чинимо на честь вашу бридку найгідкішу вокханалію. Правда — стара, отже повинна бути ясна, зрозуміла; а вашій правді, що її ви були хрищеними батьками, минає вже 1857-ий годочок. Дивно, яке тупе людство!

30 [червня]. Щоб надати більше принадности своїй самоті, я постановив завести собі мідний чайник. І цю думку здійснив я тільки вчора ввечері, та й то випадково. До тихого прекрасного ранку на городі додати шклянку чаю — мені це здалося дозволеним розкошуванням. Від початку весни мене переслідує ця мила непишна вигадка. Але я ніяк не міг її здійснити, тому що такої химерної штучки тут у продажу нема. Тільки вчора ввечері пішов я до Зигмунтовських (уповноважений “винной конторы” й одставний урядовець 12 класа) і, минаючи шинок, побачив я обдертого, але тверезого деньщика одного із новоприбулих офіцерів — з мідним чайником у руці, якраз таким завбільшки, який мені був потрібний. — “Чи не продаєш чайника?” — запитав я його. — “Продаю”, — відповідає він. — “Чи не хапаний?”. — “Та де там. Самі “барин” веліли продати. Вони думають самовар завести”. — “Добре, я спитаю. А що коштує?” — “Карбованець сріблом”. — “Копу сріблом”, — сказав я, оскільки міг, байдужно і пішов своєю дорогою. Ледве встиг я ступити кілька кроків, як він наздогнав мене й без торгу вручив мені давно пожадане начиння. А деньщик, діставши копу срібла, подався просто до шинку і за хвилину вийшов із нього з пляшкою в руці та рушив просто до офіцерських квартир. — “Туди й дорога”, — подумав я. Провівши вечір у товаристві Філемона й Бавкиди (так я жартома називаю Зигмунтовських), по дорозі зайшов я до маркитанта, взяв у нього півфунта чаю, фунт цукру й сьогодні в четвертій годині ранку розкошую собі на городі та вписую до свого журналу подію вчорашнього вечора, благословляючи долю, що послала мені мідний чайник.

Збираючись подорожувати Волгою від Астрахані до Нижнього, я завів собі чистий зшиток для подорожнього журналу й заслону від комарів, що невтомно переслідують подорожнього від гирла Волги до самого Саратова. Коли я запасався цими необхідними речами, мені й на думку не спадав мідний чайник; тільки вчора, спасибі старому Зигмунтовському, він пояснив мені важливість цього немудрого начиння підчас плавби річною водою, де конче потрібен міцний чай, щоб уникнути проносу, і просто, щоб час згаяти, як він висловився на закінчення. І багато ще дечим радив він мені запастися в Астрахані на дорогу. Але це все зайве. Я поїду, але не пароплавом, а просто як одставний салдат, однією з барок, що їх буксирує пароплав. Дивно що мене тут усі, а серед інших і Зигмунтовські вважають за потаємного багатія. Це мабуть тому, що якщо я роблю борги, звичайно незначні, то в означений термін акуратно їх виплачую, не вдаючись за допомогою до Ізраїля, і не заставляю останньої сорочки, як це робить багато офіцерів. Коли я сказав Зигмунтовським, що весь мій капітал складається із 100 рублів сріблом, на які я, крім подорожніх витрат, маю намір ще пошити в Москві необхідний одяг, то вони в один голос назвали мене Плюшкіном. Я не вважав за потрібне розчарувати їх своїми

зlidнями й розпрощався з ними, як справжній багач.

Дивні старі, оці Зигмунтовські! Бездітні, старі, самітні, мають достаток, що забезпечує навіть примхувату старість, задумали оселитись у цій безводній, безплідній пустині, та добре б, якби на відпочинок, — ні, він узяв на себе обов'язок мало не шинкаря. Я гадаю, що це неодмінна потреба звичної від молодого віку фізичної діяльності або просто жадоба забагатіти, — остання може тільки наполовину, бо в ньому непомітно скнарства, що нерідко супроводить до могили самотню, безпомічну старість. Вона, себто Зигмунтовська, мені дуже подобається; це — добродушно усміхнена, гостинна, кубічна бабуся, колись німкенья, а тепер православна. Він теж добродушний дідок, але пренаївний і найнешкідливіший брехунець. Наприклад, він дуже простодушно і щоразу з новими варіаціями оповідає, які він перейшов митарства, поки осягнув теперішнє звання. Походження своє він виводить від якогось короля польського Сигізмунда, мабуть, Третього. Про найближчих предків він не згадує, так само й про причинця його власного існування. Дитинство теж покрите млою безвісти. Першу половину юнацьких літ провів він на становищі домового вчителя у відомого табачника Онисима Головкина в Петербурзі. І в цю саме добу його життя сталася з ним таємнича пригода, яка відразу поставила його на ноги. Пригода ця така. Раз уночі на вулиці — йому здається, що на Літейній, але за певність не ручиться — хапають його два гайдуки, садовлять у карету, зав'язують очі, везуть, везуть і, нарешті, приводять просто до найрозкішнішого будуару, треба думати, якоїсь графині чи княгині. З'являється, нарешті, й таємнича властителька будуару, вся в дезабіле (його власний вираз), тільки обличчя закрите маскою. Після сповнення таїнства кохання йому знов зав'язують очі, садовлять у карету, привозять на те саме місце, де взяли, і один з гайдуків вручає йому пачку асигнацій, не більше й не менше, як 20 тисяч. Довго він думав, яку заснувати майбутність на цьому непохитному фундаменті і з холодним серцем, відхиливши почесні й злато, вступив (ідучи за внутрішнім покликанням) до скромного кола поклонників Мельпомени, де мав блискучий успіх в ролях Едипа, Фінгала, Димитрія Донського і в “Ябедф” Капніста (на лихо, не пригадує, в якій саме ролі). Але через каверзи славного вчителя Каратигіна — Яковлева, мусів покинути вибране поле діяльності і вступити до морської служби, звичайно, лейтенантом. Тут він плавав (двічі) навколо світу, і один тільки раз — до південного бігуна вкупі з Лазаревим. І про що підчас цих подорожей він довідався докладно, — це з чого здобувають оливу, яку неправдиво називають прованською. Ось де її джерело. Між Ліворно і Сінгапуро (дивовижне знання географії!) є острів Прованс. А на цьому острові Провансі росте величезне маслинове дерево, з якого й випускають оливу, як, наприклад, у нас весною сік із берези. Островом і деревом володіють: англієць, француз та італієць, а ми й німці вже від них одержуємо цей дорогий продукт. Із корабля перебрався він у земський одеський суд, невідомо в якій ранзі. Тут він провадив життя одчайдушного гульвіси, попав у сонмище декабристів і був засланий, як безстроковий арештант, у кріпость Ізмаїл, де незабаром і став правою рукою коменданта та через збіг дивних обставин був переведений до Астрахані в званні “квартильного надзирателя”. Але не завжди чисті обов'язки цієї служби примусили його податись у відставку і прийняти від контори, що завідує шинками, посаду уповноваженого в Новопетровському форті, де його охрестили іменем “спиртоміра”.

Кампіоні, мій протектор, — не менший брехун, але шкідливий і безсовісний — якось забрехався до того, що назвав себе небожем графа Закревського, московського генерал-губернатора, й кандидатом дорпатського університету. Щоб відразу збити з пантелику і знищити нахабного брехунця, Зигмунтовський одразу махнув аж у ротмістри лейб-гусарів і в найближчі родичі фельдмаршала графа Гудовича. Знай наших!

Але, не дивлячись на цю невинну ваду, він, проте, добрий і наївний дідок. А вона теж добра, лагідна, невинна говоруха і трохи сентиментальна бабуся. І я їх не інакше називаю, як Філемон і Бавкида. Вони одержують укупі з Нікольським “Петербурґскія Вѣдомости”; і я частенько приношу їм з города укріп, петрушку й усяку таку городину, пю чай, прочитую фелетон і вислуховую чарівні пригоди наївного Філемона, за що й користуюсь повним довірям Бавкиди.

Липень 1857

1 липня. Сьогодні послав я з пароплавом лист М. Лазаревському. Можливо, що останній із задушливої тюрми — дав би Бог! Я дуже винен перед моїм нелицемірним другом. Мені слід би було відповісти йому на лист з 2 травня зараз же після одержання, себто 3 червня. Але я, чекаючи радісної звістки з Оренбургу, яку мені хотілось подати йому першому, даремне прождав цілий місяць і все таки мусів був йому написати, що я не вільний; і до 20 липня, а може й до серпня такий самий салдат, як і перше був, тільки з тою різницею, що мені дозволено наймать за себе вартового та ночувать на городі, чим я із вдячністю користуюсь. До 20 липня я віддалив від себе всякі турботні думки і тішуся тепер щоранку розкошами повної самоти і навіть шклянкою, правда абиякого, та все таки чаю. Якби ще добру цигару встромлену в лице, наприклад таку, як [ті, що їх] прислав мені 25 штук мій добрий друг Лазаревський, тоді б я себе легко міг уявити на петергофському святі. Але це вже забагато! А сьогодні справді в Петергофі свято. Бучне, царське свято! Давно колись, 1836 року, якщо не помиляюсь, я до того був зачарований оповіданнями про це чарівне свято, що, не спитавшись хазяїна (я був тоді в науці у маляра, чи то в так званого кімнатного живописця, такого собі Ширяєва, людини неотесаної і жорстокої) і не зважаючи на наслідки самовольного виходу (я знав напевно, що він мене не відпустить), із шматком чорного хліба, з копою міді в кишені і в пістровому халаті, який звичайно носять учні-ремісники, утік з роботи просто до Петергофу на гуляння. Гарний, мабуть, був я тоді! Дивно одначе, — мені й наполовину не подобався тоді розкішний Самсон та інші фонтани і взагалі свято в порівнянні з тим, що мені про нього наговорили, — чи занадто вже запалили уяву оповіданням, чи я просто втомився й був голодний. Остання причина либонь правдивіша. Та до всього того я ще побачив в юрбі свого грізного хазяїна з пишною своєю хазяйкою. Оця остання подія зовсім захмарила блискучість і пишність свята. І я, не дочекавшись ілюмінації, вернувся назад зовсім не зачарований тим, що було. Вибрик цей обійшовся мені щасливо. Навзавтра знайшли мене на горищі, коли я спав, і ніхто й не підозрівав, що я виходив самовільно. Сказати правду, я й сам це ніби за якийсь сон уважав.

Удруге, 1839 року, відвідав я петергофське свято за зовсім інших обставин. Цим разом на Бердовському пароплаві був я в товаристві свого великого вчителя Карла Павловича Брюлова вкупі з [його] улюбленими учнями Петровським і Михайловим. Хуткий перехід із горища мугиря-маляра до пишної майстерні найбільшого живописця нашого століття! Самому тепер не віриться, а дійсно так було. Я з брудного горища, я, нікчемний замазура, на крилах перелетів до чарівних заль Академії Мистецтв. Але чим же я хвалюся? чим я довів, що користувався наукою і дружнім довірям найбільшого артиста в світі? Зовсім нічим. До його недоречного одруження й після доречного розводу я жив у нього на квартирі, або, краще сказати, в його майстерні. І що ж я робив? Над чим працював я в цьому святилищі? Дивно й подумати... Я komponував тоді українські вірші, що потім спали таким страшним тягарем на мою вбогу душу. Перед його чарівними творами я задумувався й лелівав у своїм серці свого сліпця-кобзаря і своїх жадних крові гайдамаків. В сутіні його вибагливо-розкішної майстерні, наче в гарячому дикому степу наддніпрянському, передо

мною снувалися мученицькі тіні наших безщасних гетьманів. Передо мною стелився степ, засіяний могилами. Передо мною пишалася моя прекрасна, моя безталанна Україна в усій непорочній, меланхолійній красі своїй... І я задумувався, я не міг одвести своїх духових очей од цієї рідної, чарівної краси. Покликання — і нічого більше.

Дивне, одначе, це всемогутнє покликання. Я добре знав, що живопись — моя майбутня професія, мій хліб насущний, та замість того, щоб вивчити її глибокі таїнства та ще й під проводом такого вчителя, яким був безсмертний Брюлов, я komponував вірші, за які мені ніхто й шага не заплатив і які врешті позбавили мене волі та які, не дивлячись на всемогутню нелюдську заборону, я все таки нишком ліплю і навіть подумую іноді про те, щоб надрюкувати (звичайно, під іншим імям) ці плаксиві, худорляві діти свої. Справді, дивне це невгамонне покликання!

Не знаю, чи дістану я тут од Кухаренка його думку про моє останнє чадо (“Москалева Криниця”). Я ціню його думку чутливої, благородної людини, і як думку щирого, самобутнього земляка свого. Шкода мені, що я не можу тепер одвідати його на його привільній Чорноморії. А як би хотілося. Та що робити! Спочатку сплачується борг, потім заспокоюється голод — перші потреби, а на решту купується втіха. Так, принаймні, роблять статечні люди. А я й тінню боюся бути подібний до необачного циндри. Гульнув і я колись на свою пайку. Годі.

Пора, пора душой смириться,
Надъ жизнью нечего глумиться,
Отвѣдавъ горькаго плода.

Минулого року комендант одержував тут “Бібліотеку для чтенія”. Бувало, хоч переклад Курочкіна з Беранже прочитаєш — все таки легше стане. А тепер, крім фелетона “П[етербургскихъ] Вѣдомостей”, зовсім немає нічого сучасно-літературного. Та й за цю миршаву сучасність треба платити петрушкою й укропом. Хоч би редька швидше виростала, а то соромно вже стало старих одним і тим самим продуктом частувати.

2 [липня]. Дві випадково зроблені мною речі так удались, як рідко коли вдаються твори, глибоко продумані. Перша річ — оцей журнал, що в ці томливі дні доживання став для мене необхідний, як болящому лікар. Друга річ — це мідний чайник, що стає необхідний для мого журналу, як журнал для мене. Без чайника чи без чаю я, бувало, якось ліниво брався за це рукоділля. Тепер же ледве встигаю налити в шклянку чаю, як перо само проситься в руку. Самовар — той шипінням своїм заохочує до праці, це зрозуміле. Щоправда, я не мав нагоди зазнати на собі цього спасенного впливу самовару, але мав нагоду на ділі переконатися в цій чарівній силі його над іншими. А саме був у мене колись на Україні приятель, такий собі п. Афанасев, або Чужбинський. У 1846 році доля звела нас у “Цареграді”, не в отоманській столиці, а в єдиному трахтирі в місті Чернігові. Мене доля закинула туди в службових справах, а його з непереможної любови до розкиданого життя або, як він висловлювався, за поривом серця. Я знав його, як найнесамовитішого й невичерпаного віршороба, але не знав того захованого механізму, що пускав у рух це невтомне надхнення. І тоді тільки, коли оселились ми [вкупі],

уникаючи зайвих видатків поперше, а подруге, щоб, як товариші по ремеслу, “созерцать” один одного у всі хвилини дня й ночі, — тоді тільки я довідався про потайну пружину, що двигала це справді невтомне надхнення. Спружиною цією був шипучий самовар. Спочатку я не міг второпати того, чому мій товариш по ремеслу не замовить, коли йому захочеться, шклянку чаю з буфету, як я це роблю, а неодмінно велить подати самовар. Але коли я розглянув приятеля трохи ближче, то виявилось, що він властиво не самовар велів подавати, а велів подавати надхнення, або пружину, що пускала в рух цю таємничу силу. Я спершу дивувався, звідкіля, із якого джерела випливають у нього такі величезні вірші, а виявилось, що “ларчикъ просто отворялся”.

Ми прожили з ним укупі весь великий піст, і не було в місті не тільки панночки, дами, навіть старенької, якій би він [не написав] до альбому не якесь чотирьохстишся (він дрібницями гордував), а цілу важенну ідилію. Якщо ж альбому не знаходилося у якоїнебудь чарівниці, як наприклад, у старенької Дорохової, вдови відомого генерала 1812 року, то він підносив їй просто на шістьох і більше аркушах найсентиментальніше посланіє.

Та це все нічого. Хто з нас хиб не має? А суть діла в тому, що, коли довелось нам платити дань “володареві” “Цареграду”, то в товариша по ремеслу готової дані не знайшлося. І я мусів заплатити, не рахуючи іншого спожиття, за самий локомотив, що пускав у рух надхнення, 23 карбованці сріблом, яких, не зважаючи на дружнє слово честі, я й досі не одержав. Ось чому я на ділі пізнав вплив шипучого самовара на моральні сили людини.

У моєму становищі натурально, що я раз-у-раз нуждався копійкою. І я писав до нього двічі до Києва про згадані 23 карб[ованці], та він навіть віршами не відповів. Я так і подумав, що гай-гай! Росія втратила другого Тредяковського. Але я помилився. Минулої зими в фелетоні “Р[усскаго] Инвалида” бачу на безконечних шпальтах безконечний український вірш з нагоди... не памятаю, з якої власне нагоди. Памятаю тільки, що [були це] гидкі й підлі лестощі російській зброї. Бач! думаю собі, чи не мій це приятель так пописується? Дивлюсь, — справді він, А. Чужбинський. Так ти, мій любий, живий і здоровий та ще й падлючити навчився! Бажаю тобі успіху на вибраному полі, але зустрітись з тобою не бажаю.

Не памятаю, хто саме, але якийсь глибокий серцезнавець сказав, що найпевніший дружбометр — це гроші, і він сказав правду. Правда, справжня приязнь, що виявляється тільки в критичних, трудних випадках, і та навіть потребує цього холодного мірила. Найживіша, надхненна мова приязні — це гроші, і що більша нужда, то щиріша приязнь, яка проганяє цю голодну відьму. Я був такий щасливий у своїм, можна сказати, коловоротнім житті, що не раз вкушав плоду від цього райського дерева. І в теперішній, мені здається, найкритичніший час, я дістаю [від Лазаревського] 75 карб., — за що? за яку послугу? Ми з ним бачились усього двічі. Вперше — в Орській Кріпості; вдруге — в Оренбурзі. Пошли, Господи, всім людям таку дружбу й такого друга, як Лазаревський. Але викоріни цей бурян, що виріс на ниві найблагороднішого почуття. Викоріни таких друзів, як Афанасев, Бархвіц та Апрелев. Правда, і Бархвіц, і Афанасев — це погань, дрібнота, але Апрелев — це значна, показна людина, це не якийнебудь чугуївський улан чи лінійний

поручник-запивайло, а ротмістр Кавалергардського Її Величства полку, відомий у столиці сибарит і обжера. Це, як то кажуть, видатна особа. З цією видатною особою спізнався я в 1841 році в одного мого земляка, в такого собі Соколовського. Перше вражіння було на його користь. Молодий, свіжий, рум'яний черевань (я, не знаю чому, особливо вірю в добротність людей такої комплекції та кольориту). І щоб довершити своє зачарування, я уявив собі його ще й лібералом. Ось ми знайомимось, потім заприятлюємося, переходимо на “ти” і нарешті входимо у фінансові стосунки. Він мені замовляє свій портрет. І я йому дозволяю приїздити до мене на сеанси з власним фриштиком, що склався з двохсот устриць, чверті холодної телятини, шести пляшок портеру й однієї пляшки джину. Все це здалось і виписалось підчас сеансу в найбільшій приязні. Третій сеанс почався в нас на “ти” і скінчився шампанським. Я був захоплений другом-аристократом. Скінчилися сеанси, пішов я до друга за мздою, — друг зайнятий, нікого не приймає, вдруге — те саме, втретє, вчетверте... і так до десяти разів — все те саме. Я плюнув другові на поріг та й ходити перестав. Таких друзів у мене було багато, і як дібрав — все люди військові. Я певний, що, коли б Афанасев не був перше уланом, він міг би писати вірші [і] без допомоги самовару, і ми б із ним попрощались інакше.

Віра без діл — мертва єсть. Так і дружба без істотних доказів — пусте, лукаве слово. Блаженні, стократ блаженні друзі, що їх життя було осяяне райдужним сяйвом усміхненого щастя, і голодна нужда своїм залізним жезлом проби ні разу не постукалась у двері їх безкорисливої дружби! Блаженні, — вони й у могилу зйдуть, благословляючи один одного!

3 [липня]. Сьогодні вві сні бачив я Лазаревського. Нібито він приїхав за мною до форту, і, не зважаючи на мої доводи, що мені не можна покинути форту без перепустки, вивіз мене силоміць, не дозволивши попрощатись навіть із Мостовським. Незабаром опинились ми в якомусь російсько-татарсько-німецькому місті, подібному до Астрахані. І верблюди, і англізовані коні по вулиці ходять, і фонтани б'ють, і кумис продають, і фабрика цигарок, і театр... нарешті — вечір, ніч... Лазаревський сховався. Шукаю його, питаю і прокидаюсь... Прокинувшись, я зрадів, що це тільки сон і що я, хвалити Бога, не дезертир. А то б ізнов мене озброїли ліг на десять “за престолъ и отечество”. Треба буде зайти до сотника Чеганова — подивитись до сонника, що означає бачити вві сні самовільний вихід.

Сьогодні, себто 4 липня, коли я, як звичайно, встав у третій годині, закріпив свій чайник, налляв шклянку чаю і взявся за перо, почали збиратись дощові хмарки. А за кілька хвилин пішов тихий, меланхолійний дощик. І я, покинувши всяке писання та мрії, милуюся цим прекрасним і тут надзвичайно рідким явищем. Вітер — з Астрахані, себто норд-вест. Можна сподіватися, що дощик припустить і задлиться за південь. Яка б була благодать для цієї безводної пустині!

4 [липня]. Ночував на городі, в коменданській альтанці. Це моя теперішня резиденція. Незабаром після того, як протуркотів вечірній сигнал, пішов тихий дощик, і з цієї нагоди я раніше, ніж звичайно, ліг спати. Під тихий гармонійний шум дощових крапель, що спадали на дах альтанки, я солодко задрімав. І бачив у сні покійного Карла Павловича Брюлова й разом із ним товариша свого Михайлова. Спочатку в якійсь величезній галереї,

де не було нічого, крім якогось ескізу Гвідо Рені, що його Михайлов збирався копіювати. Потім перейшли ми разом із Карлом Павловичем до майстерні, що в портику. Тут теж нічого не було, крім великого на всю залу, натягнутого й заґрунтованого, полотна, як це робиться для декорацій, та до стіни приліпленої грубо розмальованої літографії Калама з підписом Ріо-де-Жанейро. Потім Карло Павлович запросив нас на лукіянівський ростбіф, як це бувало в часи незабутні. Але вдарив грім, і я прокинувся. Пустився заливний дощ. Зачинивши двері й вікна альтанки, я знову заснув. У другому сеансі побачив я в Москві Михайла Семеновича Щепкина, такого самого свіжого й бадьорого, яким бачив я його востаннє 1845 року. Розмовляли про театр, про літературу. Я йому завважив, чому він не продовжує своїх “Записок артиста” початок яких надрюковано в першій книжці “Современника” за 1847 рік, на що він мені відповів, що його життя проминуло так тихо, щасливо, що нема про що й писати. Я хотів йому щось заперечити, але ми опинились у Новопетровському форті й зустрілись із П. О. Кулішем, що збирав якись хирляві рослини. Я, як господар, почав клопотатися про обід і пішов шукати польових шпараґ, що їх тут і сліду нема. Але новий удар грому розбудив мене, і я вже не міг заснути.

Від недавнього часу мені почали ввижатись у сні давно бачені мною милі серцю предмети й особи. Це, мабуть, через те, що я про них тепер раз-у-раз думаю. Лягаючи спати вчора, я думав про “Осаду Пскова” і про “Гензеріха” Брюлова. І побачив у сні самого їх великого творця. Годі! ранок після нічної бурі тихий, свіжий, рідкий у тутешній палючій пустині ранок. І я буду неабияким тетерваком, якщо просижу його над своїм журналом.

5 [липня]. Голий ох, а за голим — Бог. З моєї бібліотеки, що її я всю на память знаю і що вже давно спакував у скриньку, не знайшлося книжки, гідної бути мені супутницею в моїй радісній, самотній подорожі Волгою. “Історія Донского войска” Ригельмана видалась мені занадто старою супутницею, і я запакував її аж на спід. Що ж робити без книжки в такій повільно-спокійній подорожі, як плавба Волгою від Астрахані до Нижнього? Це завдало мені турботи. І справді, що я буду робити цілий місяць без хоч якоїсь книжки? Але фортуна, ця горда повелителька повелителів світу, ця безока цариця царів, сьогодні — мій льокай. Гірше — бердичівський фактор.

Натішившись прекрасним, свіжим ранком на городі, я в девятій годині пішов до форту. Мені треба було взяти хліба в артільника й оддати насушити [з нього] сухарів на дорогу. Прихожу до ротної канцелярії, дивлюсь, на столі поруч із зразковими чобітьми лежать три досить грубі книжки в сірій потріпаній обгортці. Читаю заголовок. І що ж я прочитав? “Estetyka, czyli umniectwo рієкне, przez Karola Libelta”. В казармах — естетика! — “Чиї це книжки?” — питаю я писаря. — “Каптенармуса, унтер-офіцера Куліха”. Знайшов я виценазованого унтер-офіцера Куліха, і на питання моє, чи не продасть він мені “Umniectwo рієкне”, він відповів, що воно належить мені, що Пшевлоцький, виїжжаючи з Уральського до рідного краю, передав йому, Куліхові, ці книжки з тим, щоб той передав їх мені, і що він, Куліх, приніс їх із собою сюди, поклав до цейхгавзу й забув про їх існування, та що тільки вчора вони впали йому в око і що він дуже радіє, що тепер може їх передати кому слід. Для вящої радості я послав по горілку, а книжки поклав до своєї подорожньої торби.

Очевидне, дотикальне діло рук послужливої факторки-фортуни! Отже, з ласки цієї

сліпої цариці царів я маю що читати в дорозі, на що я зовсім не надіявся. Читання, правда, не зовсім мені до смаку, але що робити: на безрибі й рак — риба. Я, помимо своєї щирої любови до прекрасного в мистецтві та в природі, почуваю непоборну антипатію до філософій та естетик. І це почуття я завдячую спочатку Галічеві й остаточно — шановному Василеві Івановичу Григоровичу, що читав нам колись лекції з теорії красних мистецтв, гасло яких було: якнайбільше міркувати й якнайменше критикувати. Чисто платонівська сентенція.

З Лібельтом я трохи знайомий з його “Орлеанської Діви” та з його критики й філософії. З першого погляду він мені видався містиком і непрактиком у мистецтві. Побачимо, що далі буде. Боюсь, коли б зовсім не роззнайомитись.

6 [липня]. Бачив у сні Академію Мистецтв. Михайлов показував мені якусь нескінчену копію, а потім десь мені подівся разом із копією. Із Академії я вийшов на Великий проспект і, не доходячи до церкви Андрія Первозваного, зустрівся з родиною тутешнього коменданта і з радости прокинувся.

Позавчора ввечері я був випадковим глядачем, здається останньої, сцени з водевіля під назвою “Недошита блюзка”. Я не хотів вписувати до мого журналу цієї балаганної сцени, але через те, що вона несподівано викликала поважні наслідки, я й занотував її докладно з усіма гидкими подробицями до моєї незмінної хроніки.

Ця подія сталася 5 дня біжучого місяця. Коли батька нареченої не було вдома, у нареченого виринула спасенна думка — почастивати свою майбутню дружину серенадою з усіма гонорами. Для цього зібрав він із двох рот співаків також із усіма гонорами: з бубном, тарілками, ложками, трикутником і ще з якимись брязкалами. І коли був проспіваний, розуміється з танцями, весь репертуар салдатських пісень і навіть “Послѣ батюшки остался сиротою молодець” із невеликими змінами, — нареченому, захопленому цією останньою піснею, що змальовувала до певної міри його власне становище, забагнулося, щоб хлопці трошки його погойдали. Чому й ні? Хлопці взялися за діло, і, — о, лиходійко-доле! — коли вірні й запопадливі хлопці вдесьте почали раз-у-раз вигукувати “ура!”, на воротах показався комендант, — протяжливе голосне “ура!” враз увірвалось, а вірні, незрадливі хлопці кинули свого батька-командира серед ulиці, а самі поховалися, де хто міг. Становище нареченого [було] справді критичне, і тим більше критичне, що він, без ніжної опіки своєї улюбленої нареченої, не міг стати на ноги — з немудрої радости, або простіше — він був п'яний, як ніч.

Другого дня вранці з'являється з рапортом до коменданта батько нареченої і просить, на законній підставі, визволити його ославлену дочку, а також і всю його родину від гидкого й бешкетного п'яниці-нареченого — підпоручника Чарца. На таку законну вимогу резолюція ще не настала.

Якжеж бути порядній і сімейній людині комендантом цього закордонного кубла безмежних мерзенств! бути суддею і слідчим цих безконечних щоденних паскудств! А він, як начальник, обов'язаний калятися в цьому смердючому багні. Огидний обов'язок!

7 [липня]. Сьогодні бачив у сні Москву; не зустрів нікого із знайомих — і храма Спаса не бачив. Був на Красній площі — і Василя Блаженного не бачив. Шукав у гостиннім дворі іванівського полотна на сорочки — і не знайшов. Так і прокинувся. Прокинувшись, я, як

звичайно, загрів свій чайник, всипав чаю й почав витирати шклянку, коли прибігає до мене мій “дядька” й оголошує мені наказ фельдфебеля, щоб я негайно прибув припасувати муніцію. — “Та ж її недавно припасовували”, — кажу я. — “Не можу знати, наказано”, — відповідає він. І так ради неділі не пощастило мені чаєм поласувати. Прихожу до форту й довідуюсь, що вчора прийшов якийсь татарин із Астрахані з казенним провіантом і пустив чутку, що наприкінці серпня місяця в Астрахані чекають великого князя Костянтина Миколаєвича і що з цієї нагоди в Астрахані чинять великі приготування до зустрічі Августійшого гостя. Капітан Косарев, що завідує двома ротами першого батальйону, притьмом узяв на розум, що робити і, щоб не набратися сорому, вчора ж таки за допомогою писаря Петрова призначив почесну варту, до якої за протекцією писаря Петрова був зачислений і я. Це морочливе завдання сяк-так було вирішене вдосвіта, а на світанку (не вважаючи на неділю) наказано припасувати муніцію і, як буде готова, вивести людей на перегляд перед теляче лице капітана Косарева й вірного його сподвижника писаря Петрова.

Сказано — зроблено: до сьомої години все було готове. У повній муніції вивели людей на полянку, в їх гурті й мене. У сьомій годині з'явився сам капітан Косарев у всій своїй осялячій величч і після гордовитого привітання підійшов просто до мене, милостиво ляснув мене по плечі і сказав: — “Що, брате, одставка? Ні! Ми ще з тебе зробимо взірцевого правофлангового, а потім із Богом!”. І тут же наказав капральному ефрейторові зайнятися зо мною машеруванням і вправами з рушницею годинки з чотири в день. Я жахнувся, почувши цей милостивий наказ. От тобі й безтурботна самота на городі!

Той самий татарин разом із фактурою привіз комендантові лист із Астрахані, в якому його повідомляють, що адмірал Васілев одержав вістку з Петербургу, щоб Його Високости в Астрахані не чекали і, значить, не тремтіли. Комендант, довідавшись про розпорядження запобігливого капітана Косарева, втер йому носа і навіть загрозив йому гавптвахтою, коли він і надалі осмілиться турбувати людей без його відома. На тому все й скінчилось. І я, мов нічого й не було, встав сьогодні, як звичайно, в третій годині ранку, загрів свій чайник, оправив нове перо і записав цей неймовірний казус до моєї вірної Хроніки. Господи, чи настане нарешті для мене година визволення? Чи настануть колинебудь для мене ті блаженні дні, коли я буду читати ці гидкі правдиві оповідання, як неправдивий сон, як небувалу небилицю?

8 [липня]. Сьогодні відійшов поштовий човен до Гурева. Вітер зюд-вест. У середу або в четвер він повинен бути на Стрілецькій Косі, в 15 верствах від Гурева. В суботу прийме останню оренбурзьку пошту. Неділю посвяткує і в понеділок — назад. Якраз за тиждень. За сприятливого вітру його треба сподіватись 17-го або 18-го дня, і ніяк не далі 20-го. Невже він мені нічого не привезе? Не може бути. Це вже було б умисне тиранство.

Сьогодні ж уранці запросив я до себе на город унтер-офіцера Куліха, того самого, що приніс мені з Уральського “Umnictwo piękne” Libelta. Розмова наша, звичайно, крутилася біля батальйону й особливо біля 2-ої роти, що два роки тому відійшла звідсіля й тепер сюди вернулася. І тоді й тепер я маю нещастя належати до цієї роти. Починаючи від бувшого тоді ротного командира поручника Обрядіна, ми перебрали поодиночі всю роту і, нарешті, дійшли до рядового Скобелева. Цей рядовий Скобелев, помимо свого прізвища,

був мій земляк родом із Херсонської губернії й особливо [впав] мені в пам'ятку українськими піснями, що їх він співав своїм м'яким тенором навдивовижу просто і прекрасно. З особливою вимовністю він співав пісню:

Тече річка невеличка
З вишневого саду.

Я забув, що я в казармі, слухаючи цієї чарівливої пісні. Вона мене переносила на береги Дніпра, на волю, до мого любого рідного краю. І я ніколи не забуду цього смуглявого, напівголоного бідолахи, що, латаючи свою сорочку, переносив мене своїм простим співом далеко-далеко з задумливої казарми.

Статурою й манерами він не був подібний до бравого салдата, за що я його особливо поважав. Але він користувався в роті славою чесного й тямущого салдата. І хоч мав він лице смугляве, незграбне й віспою поцятковане, воно сяло відвагою й благородством. І я любив його, як земляка і як чесну людину, незалежно від пісень. Він був, як казав мені потайки, збіглий кріпак. Зловили його, як волоцюгу, він прикинувся, що не пам'ятає ані де родився, ані рідні, і його віддали до війська, де й прозвали Скобелевим на честь знаного балакуна – “Руссаго Инвалида” Скобелева. І ось про цього нещасного Скобелева Куліх мечі розповів таку обурливу повість.

Незабаром після прибуття 2-ої роти до м. Уральського командир роти поручник Обрядін узяв до себе за постійного вістовця рядового Скобелева, як тверезого й надійного салдата, але малоздатного фронтовика. А рядовий Скобелев невмісно став повірником сердечних таємниць свого командира й постійним льокаєм його коханки. Не минуло й півроку, як незграбний льокай Скобелев також невмісно став коханцем коханки свого володаря. І якось у хвилини сердечних звірень лукава зрадниця відкрила Скобелеву, що два місяці тому на його ім'я Обрядін одержав із Москви 10 карбованців сріблом від якогось його колишнього товариша (мабуть по мандрах), тепер крамарчука. І на доказ правди своїх слів показала йому коверт із п'ятьма печатками. А поручника Обрядіна, ще коли був він адютантом батальйону і скарбником, не тільки підозривали, але й доводили навіть йому крадіж таких пересилок. Та він якось умів ховати кінці в воду і мав взагалі славу порядної людини. Скобелев, довідавшись про таку штуку “батька-командира”, з'явився до нього з порожнім пакетом у руці, домагаючись [звороту] вийнятих із нього грошей. Батько-командир почастивав його поличником, а він батька-командира — ляпасом. Якби це було сам-на-сам, то на тому б і скінчилось; але тому, що ця сцена відбулася при благородних глядачах, при офіцерах, то засоромлений поручник Обрядін, заарештувавши рядового Скобелева, подав командирові батальйону рапорт про те, що сталося. Внаслідок рапорту переведено слідство, а внаслідок слідства поручникові Обрядінові наказано податись в одставку, а рядового Скобелева віддали під військовий суд. А за присудом військового суду рядовий Скобелев пройшов, як кажуть салдати, крізь “зелену алею” – [себто] крізь 2.000 шпіцрутів і був засланий на сім літ до арештанських рот до Омського. Сумна і, на нещастя, не єдина така подія!

Бідний Скобелев! ти народився й виріс у неволі. Заманулося тобі покуштувати

широкої солодкої вольної волі, і ти залетів до Едикулю (так звичайно салдати називають Новопетровський форт), співучою пташкою з України залетів ти до моєї семилітньої тюрми немов на те тільки, щоб своїми солодкими, тужливими піснями нагадати мені мій любий, мій бідний рідний край. Бідний, нещасний Скобелев! ти чесно, благородно вернув поличника благородному злодієві — грабіжникові, і за це чесне діло пройшов ти крізь шпіцрути і поніс тяжкі кайдани на береги пустинного Іртиша й Ому. Чи зустрінеш ти у своїй новій неволі такого уважливого і вдячного слухача, товариша твоїх тужливих солодких пісень, яким був я? Зустрінеш і не одного такого самого, як і ти, невільника-сірому, земляка-варнака натаврованого, що пролле сльозу вдячності на твої тяжкі кайдани за потішливі, серцю милі рідні звуки... Бідний, нещасний Скобелев!

9 [липня]. Перед заходом сонця заштиліло. А присмерком піднявся свіжий вітер від норд-осту, просто в чоло нашому поштовому човнові. Він тепер у відкритім морі закотвичився, а коли підійме котвицю — Бог його знає. Вітер норд-ост тут панує. Він може довго потривати і продовжити мою й без того довгу неволю далеко за визначену мною межу, себто за 20 липня. Сумно, невимовно сумно. Цілу ніч я не міг заснути. Мене гризла й ганяла круг городу, як на припоні, найлютіша нудьга. На світанку я пішов до моря, скупався і тут таки на піску й заснув. Бачив у сні покійного Аркадія Родзянка в його Веселому Подолі, біля Хоролу. Показував він мені свій надто вже вигадливий садок. Говорив про високу простоту й ідеал у мистецтві взагалі і в літературі зокрема. Лаяв на чому світ брудного циніка Гоголя й особливо “Мертві душі” картав немилосердно; потім частував [мене] якимись герметично залюгованими кильками і своїми наймаснішими малоросійськими віршами на зразок Баркова. Гидкий дідок! Розбудив мене дрібний, тихий дощик, і я прибіг на город мокрою куркою.

Кажуть, про що наяві думаєш, те й уві сні приверзеться. Це не завжди так. Я, наприклад, Аркадія Родзянка бачив один-єдиний раз, і то випадково, в 1845 році, в його селі Веселий Поділ, і він мені за кілька годин так докучив своєю дурною естетикою й малоросійськими наймаснішими та предурними віршами, що я втік до його брата Платона, до його найближчого сусіди і, як звичайно буває, найлютішого ворога. Я забув навіть, що я бачився колись із цим масним віршомазом, а він мені сьогодні вві сні приверзся. Який же звязок між моїми вчорашніми сумними мріями та між цією давно забутою мною людиною? Примха нашої моральної природи і ніякісінького логічного звязку. І оракул сотника Чеганова ледве чи витолкує загадку таких снів. Піду, одначе, на всякий випадок погляну в це дзеркало захованих таємниць природи.

10 [липня]. Вітер усе той самий. Нудьга — та сама. Дощ і далі обмиває новий місяць. Рідко коли трапляється, щоб він так довго був чемний. Я нерухомо пролежав увесь день в альтанці і слухав одноманітної тихої мелодії, що її вистукували дрібні й рясні краплі дощу на дерев'яному даху альтанки. Намагався кілька разів дрімати, та невдало. Прокляті мухи з усього городу позлітались до альтанки й не дають спокою. Заходився кілька разів будувати надхмарні замки на своїх майбутніх естампах акватінта — також невдало. “Гензеріх” і “Осада Пскова” Брюлова мені особливо не вдавались. Треба уникати на перший раз наготи. Потрібен досвід і досвід, а то з цієї чарівної брюловської наготи на естампі вийде бридота. Я не хотів би, щоб мої майбутні естампи були подібні до

паризького естампу акватінта з картини “Останній день Помпеї”. Незграбний, гидкий естамп! Зганьблено, спотворено геніяльний твір!

У такому поганому настрої зажуреної душі згадав я про “Umnictwo рієкне” Лібельта й почав жувати — жорстко, кисло, нудно. Справжній німецький суп-васер. Як, наприклад, людина, що так поважно трактує про надхнення, простосердо вірить, нібито Йосиф Верне звелів себе підчас бурі привязувати на марсах до щогли, щоб викликати надхнення. Яке мужицьке розуміння цього невимовно божественного почуття. І в це вірить людина, що пише естетику, трактує про ідеальне, високо-прекрасне в духовій природі людини! Ні, і естетика сьогодні мені не далася. Лібельт, він тільки пише по-польському, а почуває (чого я непевен) і думає по-німецькому, або, принаймні, просякнув німецьким ідеалізмом (колишнім, — не знаю, як тепер). Він скидається на нашого В. А. Жуковського в прозі. Він так само вірить у позбавлену життя красу німецького кволого й довготелесого ідеалу, як і покійний В. А. Жуковський.

1839 року Жуковський, вернувшись із Німеччини з величезним портфелем, начиненим творами Корнеліюса, Гессе та інших світил мюнхенської школи малярства, признав, що твори Брюлова занадто матеріальні та що вони пригнітають до грішної землі божественне, високе мистецтво. І, звертаючись до мене й покійного Штернберга, що саме був у майстерні Брюлова, запропонував зайти до нього полюбуватись і повчитись у великих учителів Німеччини. Ми не занехали скористатися цим щасливим випадком і другого ж таки дня з'явилися в кабінеті германофіла. Та, Боже! що ми побачили в цьому величезному портфелі, що розгорнувся перед нами? — Довготелесих, мертвих мадон, оточених готицькими худими херувимами та інших справжніх мучеників — і [то] мучеників живого усміхненого мистецтва. Побачили Гольбейна, Дюрера, але ніяк не представників малярства девятнадцятого століття. До якої міри, одначе, з глузду зїхали ці німецькі ідеалісти-живописці! Вони не помітили, що в архітектурі Кленце, для якої вони творили свої бридкі готицькі твори, і тіні немає того, що нагадувало б готицьку архітектуру. Дивне, незрозуміле запаморочення!

“Umnictwo рієкне” Лібельта сховав я в дорожню торбу і знов надав своїй постаті поземе положення. Що далі буде, — не знаю.

Незабутні, золоті дні! Промайнули ви світлим, радісним сном передо мною, зоставивши по собі незагладний слід чарівливого спогаду. Ми були тоді з Штернбергом юнаками, що ледве в пірячко вбилися, і, розглядаючи цю єдину колекцію ідеальної бридоти, висловлювали голосно свої думки і своєю простодушністю довели лагідного, делікатного Василя Андрієвича до того, що він назвав нас зопсованими учнями Карла Павловича та хотів був уже зачинити портфель перед нашими носами, аж увійшов до кабінету князь Вяземський і перешкодив доброму намірові Василя Андрієвича. Ми й далі із спокійною байдужістю перегортали портфель, і нагородою за терпеливість нам був первісний ескіз “Останнього дня Помпеї”, накреслений по-мистецькому пером і злегка поцяткований сепією. За цим геніяльним нарисом, майже не зміненим у картині, ішло кілька незграбних рисунків Бруні, що вжахнули нас своєю витверженою одноманітною бридотою. І де, і з якого отруйного джерела зачерпнув і засвоїв п. Бруні цю ненатуральну манеру? Невже це єдине бажання — бути оригінальним так страшно спотворило твори

невтомного Бруні? Жалюгідне бажання. Сумний наслідок. І ця людина мріяла ще зрівнятися з Карлом Великим (так звичайно називав Брюлова В. А. Жуковський)!

Один мій знайомий, не маляр і навіть не завзятий, а так собі звичайний аматор мистецтва, дивлячись на “Покрову Божої Матері”, образ Бруні в Казанському соборі, сказав, що коли б він був матір'ю цієї негожої дитини, що валяється на передньому плані образу, то він не те що взяти на руки, — боявся б підступити до цього маленького кретина. Заввага надзвичайно справедлива і влучно висловлена. А “Мідний змії” його? Це — юрба бридких і найнезугарніших акторок та акторів. Я бачив цей образ, коли ще він був тільки підмальований, і він пройняв мене жахом. Прикре, та все таки вражіння! Викінчена ж, ця величезна картина не викликала в мені навіть і цього прикрого почуття. Але ж ціль її була знищити “Останній день Помпеї”. Колосальний, та ба! — невдалий намір.

11 [липня]. О півночі перемінився вітер. Відійшов до норд-весту. Я налюбувався, як зникають хмарки, і ліг спати. Прокинувся до схід сонця. Небо було чисте. Тільки одна-єдина зірочка, як алмаз, горіла високо на сході. Це, мабуть, Аврора. Сонце не встигло виглянути з-за обр'ю, як вона щезла. Я весело взявся за свій чайник. І коли все було готове для мого ранішнього самотнього бенкету, я оправив уважно перо, розгорнув свій журнал і, як той мовляв, півбукви не міг написати, так мені раптом стало весело! І я, напившись чаю і наслухавшись щебетання веселих ластівок, пішов до форту замовити торбу для сухарів та взяти другий том Лібельта. Зайшов до Мостовського; він мені запропонував шклянку чаю, від якого я не мав сили відмовитись, бо чай був із цитриною — нечувана радість у цій пустині. Підчас чаювання він розповів мені, що почалось слідство над нареченими. Слідство почалось медичним оглядом нареченої, як ведеться, в присутності свідків. При цьому лікар Нікольський пустив дотеп, усталивши, що молода — нерозтлінна, що дало привід до масних жартів над нареченим. Гидота!

Замовивши торбу для сухарів, я остаточно спакував свою мізерію, взяв другий том Лібельта і три останні цигари з тих 25 цигар, що прислав мені Лазаревський разом із сепією. Чудові цигари, справжні гаванські. Вернувшись на город, я, як звичайно, до обіду лежав під своєю улюбленою вербою й читав Лібельта. Сьогодні й Лібельт мені видався поміркованим ідеалістом і більше схожим на людину з тілом, ніж на безтелесого німця. В одному місці він (звичайно обережно) доводить, що воля й сила духа не може проявлятися без матерії. Лібельт рішуче покращав у моїх очах. Та все ж таки він школяр. Він пренаївно доводить наявність всемогутнього Творця всесвіту у всьому видимому й невидимому нами світі. І так клопочеться про цю стару, як світ, істину, немов би це його власний винахід.

За обідом було веселіше, ніж звичайно. Комендант кпив з моїх зборів у похід; інші йому вторували більш-менш увічливо; але взагалі вся компанія була, як кажуть, у своїй тарілці. По обіді я, також, як звичайно, заснув під своєю фавориткою-вербою. А надвечір одягнув чистий китель, солом'яного саморобного бриля та й пішов на туркменські “бакчі” (баштани) і, не зважаючи на вбогість зелені, мені й бакчі сподобались. Я зайшов до господарів в аул. Коло кибіток гралися з козенятами голі, смугляві діти; в кибітках верещали жінки, мабуть лаялись, а за аулом чоловіки творили свій намаз перед заходом сонця. Вечір був тихий, світлий. На обрії чорніла довга смуга моря, а на березі його горіли

в червонястому сьайві скелі, і на одній із скель блищали білі стіни другої батареї й цілого форту. Я милувався своєю семилітньою вязницею. Вертаючись на город, натрапив я на стежку, на вже засохлому болоті якої виднілись відбитки мініатюрних дитячих ніжок. Я любувався й слідкував за цим дрібненьким дитячим слідом аж поки він зник у степовій поляні разом із стежкою. На город прийшов я до вечірнього чаю і почастивав Іраклія Олександровича (коменданта) й Миколу Єфремовича [Бажанова] (завідувача півшпиталу) своїми заповідними цигарами й сам запалив останню. Всі, почавши від Наташеньки, немало були здивовані, побачивши, що в мому обличчі стирчала й курилася цигара, а нянька Авдотя, уральська козачка, та зовсім у мені розчарувалась. Вона до цього часу гадала, що я принаймні “часовенный”, а я такий самий еретик “щепотникъ”, як і інші. Всі ж взагалі вважали, що мені цигара до лица і що з цигарою в зубах я подібний до вояжера порядного тону. Такого влучного порівняння я й не думав заперечувати і думкою перелітав на чардак пароплаву “Меркурія” чи “Самолета”, а за скромну “расшиву”, за бурлацькі пісні, за перекази про Стеньку Разина забув і думати.

Ужъ сколько разъ твердили міру,
Что леть гнусна, вредна; все не впрокъ.

Запаморочений лестощами, я всупереч своєму звичаєві і, розуміється, на шкоду шлункові, не мав сили відмовитися від пельменів. Пельмені були по-мистецькому зготовані, і я віддав їм невдавану пошану. По вечері я довго прохожувався навколо городу і, звільняючись потроху від впливу амбіції, привів нарешті свій гордий дух до нормального стану та тихо заспівав гайдамацьку пісню:

Ой, поїжжає по Україні та козаченько Швачка...

Від цієї улюбленої моєї пісні я непомітно перейшов до другої, не менш улюбленої:

Ой, ізійди, зійди ти, зіронько та вечірняя...

Ця меланхолійна пісня нагадала мені той вечір, коли я й молода дружина Кулішева співали на два голоси цю чарівну пісню. Це було другого дня після їх весілля, в фатальному 1847 році. Чи побачу я цю прекрасну бльондинку? Чи заспіваю з нею цю сердечну пісню?

Спомини мене заколисали, я солодко заснув. І бачив у сні Новгород-Сіверський (мабуть, унаслідок недавнього читання “Алексѣя Однорога”). По вулиці їздили в старосвітському величезному берліні величезні руді п'яні ченці, і між ними опинився мій тверезий друг Семен Гулак-Артемівський. Це все пельмені так наметаморфозили.

12 [липня]. Одинадцятим нечітним, але щасливим для мене числом скінчився перший місяць мого журналу. Який добрий геній підшепнув мені тоді цю думку? Ну, що б я робив напротязі цього минулого, без краю довгого місяця? Хоч і це зайняття мимохідне, та все таки воно відбирає у невідчепної нудьги кілька годин дня. А це тепер важлива для мене

послуга. Перші дні не подобалась мені ця робота, як не подобається всяке діло, поки ми його собі не засвоїмо, не змішаємо з нашим насušним хлібом. Спочатку я брався за свій журнал, як за обов'язок, як за “пунктики”, як за рушничні вправи. А тепер, і особливо від того щасливого дня, як придбав я собі мідний чайник, журнал для мене став необхідний, як хліб із маслом до чаю. І якби не це нестерпне чекання, [не] ця тяжка бездіяльність, мені б і на думку ніколи не спало завести собі цю еластичну меблю, на якій я тепер щоранку так безтурботно відпочиваю. Справедливо кажуть: лихо не без добра.

Сьогодні вранці, записавши щасливе одинадцяте число, я задумав покуштувати шинки власного виробу. Для цього я випив фундаментальну чарку горілки, закусив молодою редькою, потім уже приступив до власного виробу. Виявилось, що шинка дуже добра, свіжа, не вважаючи на те, що заготовлена ще в січні місяці. Першого січня цього року дістав я перший радісний лист із Петербургу від графині Толстої. І з того самого дня почав лаштуватись у дорогу. З огляду на те, що подорожувати мені треба було — може й тепер ще буде треба — срібними берегами Уралу, де благочестиві уральці, а особливо уралки, нашому братові [не] старовірові води напитись не дадуть, я й припас на тяжку дорогу цей необхідний вужений виріб. Не знаю, чим захоплюється в уральцях цей статистик-гуморист і в додаток брехун Небольсін? Бруднішого, брутальнішого за цих запеклих старовірів я нічого не знаю. Сусіди їх, степові дикуни — киргизи, в тисячу разів привітніші, ніж ці прямі нащадки Стеньки Разіна. А згаданий брехун захоплений їх громадським життям і вигаданою гостинністю. Певне йому п'яному в брудній корчемці якийсь Железнов диктував статейку під заголовком “Уральські Казаки”, а він під веселу руку записав та ще й присвятив В. І. Далеві. Безсумнінні, шкідливі і врешті підлі такі списувачі!

Покуштувавши дорожнього продукту та признавши його за більше ніж задовільний, я, самовдоволенний, заспокоївся під своєю фавориткою-вербою і взявся за Лібельта. Він сьогодні мені зовсім подобається. Або він і справді хороший, або він мені тільки здається таким через те, що мені ось уже другий день навіть зовсім непривабливі речі видаються привабливими. Блаженний стан! Лібельт, наприклад, дуже справедливо завважує і коротко, артистично та ясно висловлює цю, щоправда, не так уже молоду на вигляд істину, що релігія у стародавніх і нових народів завжди була джерелом і двигуном красних мистецтв. Це правда. А ось це вже не зовсім: він, наприклад, людину-творця в ділі красних мистецтв взагалі, зокрема й у малярстві, ставить вище за натуру. Тому, мовляв, що природа діє в визначених їй незмінних межах. А людина-творець — нічим не обмежена у своїй творчості. Чи не так? Мені здається, що вільний артист остільки ж обмежений природою, що його оточує, оскільки природа обмежена своїми вічними, незмінними законами. А нехай спробує цей свобідний творець на волосинку відступити від вічної красуні-природи, то він стає боговідступником, моральним виродком, подібним до Корнеліуса й Бруні. Я не кажу про дагеротипне наслідування природи. Тоді б не було мистецтва, не було б творчості, не було б справжніх малярів, а були б тільки портретисти на зразок Зарянка.

Великий Брюлов одної rischi не дозволяв собі провести без моделі. А йому, як сповненому творчої сили, це, здавалось би, було дозволене. Але він, як палкий поет і глибокий мудрець-серцезнавець, зодягав свої високі, світлі фантазії в форми непорочної,

вічної правди. І тому саме його ідеали, повні краси й життя, здаються нам такі милі, такі близькі, рідні.

Лібельт сьогодні мені зовсім подобається. Десять літ я, крім степу й казарми, нічого не бачив і, крім салдатської рабської мови, нічого не чув. Страшна, вбийча проза. І тепер випадковий розмовник Лібельт — найчарівливіший мій співбесідник. Щира, сердечна моя подяка унтер-офіцерові Куліхові.

Як почався приємно, так приємно і скінчився для мене цей другий день. Вечір був тихий, прекрасний. Для моціону я двічі обійшов форт. Почав був і третій обхід, але біля другої батареї спинив мене уральський козак своєю старовинною піснею про Ігнашу Степанова сина Булавіна. Перший рядок пісні мені надзвичайно подобається:

Возмутился наш багюшка
Славный, тихий Донъ
Отъ верховица
Вплоть до устьяца.

Ця пісня властиво донська, але вона засвоєна й уральцями, як братами з походження. Я чимало здивувався, почувши вперше тут цю пісню, бо уральці, що приїздить сюди на службу, здебільшого народ бувалий у Москві й у Петербурзі і співають усе модні ніжні романси, запозичені ними в салонах “на Козихъ” та в Міщанських і Подячеських улицах. Тому я дуже здивувався, почувши цього відступника від закону моди.

Любо слухав я незримого співака, поки він заговк і, мабуть, заснув, а слідом за ним так само мудро повівся й я. На світанку приснилося мені, нібито до Новопетровського форту приїхав фельдмаршал Сакен укупі з другом своїм, митрополитом київським Євгенієм і наказав мені прийти до себе. Але тому, що в мене не знайшлося салдатського одягу, крім шинелі, та й та без еполет, то, поки нашивали еполети, я прокинувся й сердечно радів з цієї невдачі.

13 [липня]. Сьогодні субота; вітер усе той самий — норд-вест. Це добре. Значить, хоч-не-хоч човен мусить дочекатися оренбурзької пошти. Що ближче до мене ця радісна подія, то нетерпеливіший і боязкіший роблюся. Сім тяжких літ у цьому безвихідному засланні не видавались мені такі довгі й страшні, як ці останні дні іспиту. Але все від Бога. Приглушивши в собі в міру можливості цей отруйний сумнів, я взявся за свого незмінного друга Лібельта і з насолодою порозмовляв із ним до самого вечора. Увечері пішов я знов до другої батареї, сподіваючись почути вчорашнього Бояна. Але вчорашній Боян обдурив мої сподівання. Я вернувся на город, поклався під своєю заповідною вербою і — сам не знаю, як це сталося — заснув і прокинувся вже вдосвіта. Рідка, надзвичайна подія! Такі дні й такі події я повинен заводити до своєї хроніки, бо я взагалі мало спав, а останні дні сон мене зовсім покинув.

14 [липня]. Сьогодні неділя. Вітер усе той самий. Чи не час відійти до норд-осту? О, як би він мене порадував, коли б хоч до завтра відійшов. Краще рішучий удар обуха, ніж тупа деревяна пила дожидання.

В полудень вітер подужчав і відійшов до норду. Добрий знак. Сьогодні третя доба, як

я не відвідував вертепу мерзот, себто форту. І це тепер моє єдине щастя, що я безкарно можу так переховуватись. І щоб іще добу не бачити незграбної декорації вертепу та його п'яних розбійників, я не поголився й не пішов на службу Божу. А надвечір, уникаючи зустрічі з тими самими розбійниками (вони святами мають звичай порушувати спокій мешканців городу), я, натягнувши чистий, білий чехол на кашкет та поклавши в кишеню огірок і редьку, пішов до Філемона й Бавкіди. Філемон, всупереч своєму звичайному настроєві, був не в доброму гуморі. І Бавкіда, всупереч своїй постійній усмішці, була теж не в доброму гуморі і навіть не показала мені свого нового солом'яного капелюха, про якого я чув стороною. Я згадав приказку: “не в пору гість — гірше за татарина” і взявся за кашкет. Але Філемон спинив мене, просив сідати і також просив свою сумну Бавкіду подати на пробу недавно одержаного з Астрахані варення, а сам приніс кухлик холодної води і після першої апробації розповів мені своє горе. Необережний чи зажерливий лоцман, що взявся приставити йому товар із Астрахані, навантажив свій хисткий човен так важко, що за першого свіжого вітру мусів половину вантажу викинути в море. На лихо Філемона й Бавкіди, їх крам лежав на чардаку і складався із двох скринь хмільних напоїв і 30 мішків борошна і, звичайно, перший полетів за облавок. Зацілів тільки нікчемний дрібязок, як наприклад: варення, цитрини, солені огірки й солом'яний капелюшок. Щира розмова, наче сповідь, потішає наше зажурене серце. Старенькі, розповівши мені про лихо, що їх спіткало, прийшли до свого нормального стану. Філемон простодушно почав брехати про якийсь бій із французами в 1812 році, а Бавкіда показала мені капелюх і навіть мантильку та, на прощання, подарувала мені цитрину, з якою я маю радість сьогодні, себто в понеділок, пити чай, записуючи цю візиту й сумну подію, що сталася на шкоду торгівлі моїх Філемона й Бавкіди.

Учора, як я сьогодні довідався, не вважаючи на те, що була неділя й гарна погода, ніхто з тих, що мають офіцію, не з'являвся на городі. Дивна, незрозуміла антипатія до пахучої зелені! Вони воліють куряву й нестерпну смердючу духоту в форті, ніж холодок, квіти і свіжу зелень на городі. Незрозуміла затверділість органів. Справжні суворі сини Беллони. Одне, чим я можу витолкувати собі цей брак нюху й зору в суворих дітей Беллони, — це всепереможна владичиця горілочка. На городі, бачте, хоч і можна пропустити чарочку, другу, бо сам комендант частує, та не можна налігатись як слід. Не тому, що це було б непристойно, а тому, щоб не опинитися в Калабрії, себто на гавптвахті. То що ж, справді, за приємність одвідувати город? Чи не краще вдома нишком налігатись так, щоб в очах позеленіло. Оце тобі й город із квітками та пахощами!

Незалежно від цієї глибокої політики москаль має прирощену антипатію до зелені, до цієї живої блискучої ризи усміхненої матері-природи. Московське село це, як висловився Гоголь, навалені купи сірих колод із чорними дірами замість вікон. Вічна грязюка, вічна зима! Ніде пруточка зеленого не побачиш, а побіч непрохідні ліси зеленіють. А село ніби навмисне вирубилось на великий шлях з-під тіні цього непрохідного саду, простяглося у два ряди біля великого шляху, вибудувало заїзди, а на відшибі — каплицю й шиночок, і йому більш нічого не треба. Незрозуміла антипатія до краси природи.

На Україні зовсім не те. Там село й навіть місто сховали свої білі привітні хатки в тіні

черешневих і вишневих садків. Там убогий, неусміхнений мужик сповив себе пишною, вічно усміхненою природою і співає свою журливу, сердечну пісню в надії на кращу долю. О, мій бідний, мій прекрасний, мій любий рідний краю! Чи скоро я зідхну твоїм цілющим, солодким повітрям? Милосердний Бог — моя нетлінна надія.

15 [липня]. Вітер усе той самий — норд. Хоч би на одну чверть румба відійшов до осту, — все б мені легше було. Впродовж двохлітнього плавання по ще недосліженому Аральському морі я ані разу не глянув на компас, а за ці останні без краю довгі дні й ночі я вивчив його в усіх найменших напрямках. О вітре, вітре! якби ти міг співчувати моему невсипущому лихові, ти б іще позавчора відійшов до норд-осту! І сьогодні я вже сидів би з олівцем у руці на чардаку — аргонавтом татарського корабля, що йде до берегів Колхиди, себто до Астрахані, і востаннє рисував би краєвид своєї тюрми. Добре, якби так, а як інакше, — тоді що? Тоді я й сам не знаю — що...

Вчора ввечері обійшов я двічі форт і, прийшовши на город, приліг утомлений під своєю заповідною вербою з твердим наміром подрімати хоч із півгодини. Я вже другу добу очей не стулюю. Але Морфей, як звичайно, зрадив мене, і я лежав собі під вербою й неуважно слухав балачки городників, що недалеко від мене розташувалися на травиці. Серед них був уральський козак, він саме й керував розмовою чи балачкою. Після всяких випадків, що сталися з оповідачем підчас різних походів, звів він розмову на чаклунів, мерців і, нарешті, на самогубців. Він оповів історію про якогось самогубця, що мене зовсім не цікавила; але мене зацікавило релігійне повір'я уральських козаків про душу самогубця, яке він при цій нагоді розповів. Самогубця ховають без жадних церковних обрядів і не на спільному цвинтарі, а виносять геть у поле й закопують, як падло. У поминальні дні родичі нещасного або просто добрі люди виносять і посипають його могилу пашнею: житом, пшеницею, ячменем і іншим для того, щоб пташки клювали це зерно й молили Бога про відпущення гріхів нещасному. Яке поетично-християнське повір'я!

За моєї пам'яті на Україні на могилах самогубців відбувався не менше поетичний і справді християнський обряд, та його, як обряд поганський, наказали знищити наші вищі, освічені пастирі.

На Україні самогубців ховали також у полі, але конче на роздоріжжі. Протягом року, хто йшов чи їхав повз нещасного покійника, повинен був щонебудь кинути на його могилу, — хоч рукав сорочки відірвати й кинути, як не було чого іншого. Через рік, у день його смерті, а частіше в Клечальну суботу (напередодні Зелених Свят) сміття, що назбиралося, спалюють, як очищальну жертву, правлять панахиду і ставлять хрест на могилі нещасного.

Чи може бути чистіша, вища, Богові миліша молитва, як молитва за душу грішника, що не покався? Релігія християнська, як ніжна мати, не відкидає навіть і злочинних дітей своїх. За всіх молиться і всіх прощає. А представники цієї кроткої, повної любови релігії відкидають саме тих, за яких повинні б молитись. Де ж любов, заповідана нам на хресті нашим Спасителем чоловіколюбцем? І що поганське знайшли ви, лжевчителі, в цій християнській жертві всепрощення?

У Требнику Петра Могили є молитва, що освячує наречене, або хрестове братство. В новішому Требнику цю справді християнську молитву замінено молитвою про вигнання

нечистого духа з одержимого цією вигаданою хворобою і про очищення начиння, запаскуженого мишею. Це навіть і не поганські молитви. Богомудрі пастирі церкви до девятнадцятого віку намагаються прищепити дванадцятий вік. Пізенько схаменулись.

Туркмени й киргизи святим своїм (“ауліє”) не стовлять таких пишних “абу” (гробниць), як “батирям”: на труп святого вони навалюють безформну купу каміння, накидають верблюжих, кінських і баранячих кісток — останки жертв. Ставлять високу деревяну віху, іноді увінчану списом, обмотують цю віху різнокольоровим лахміттям, і на цьому кінчається замогильні почесні святому. Грішникові ж, відповідно до багатства, що він залишив, ставлять більш або менш пишну гробницю. Проти гробниці на двох невеликих оздоблених стовпчиках ставлять каганчики; ближчі родичі в одному ночами палять баранячий лій, а до другого вдень наливають води для пташок, щоб вони, напившись води, помолились Богу за душу грішного й любого небіжчика. Мовчазна, поетична молитва дикуна! А наших освічених архипастирів, мабуть, огорнув би сумнів щодо її чистоти та величності, і вони заборонили б [її], як поганське блюзнірство.

16 [липня]. Після заходу сонця заштилело, і в першій годині ночі вітер піднявся від зюд-осту, вітер тихий і рівний, саме такий, якого треба нашому поштовому човнові. Дочекавшись світанку, я вдерся на найвищу прибережну скелю і просидів там, аж доки мені схотілось їсти, себто до полудня. Не побачивши на обрії ні заповідного, ні якого іншого вітрила, я, зажурений, прийшов на город і, дожидаючи обіду, взявся за свою подорожню шинку. Вужений продукт мій з кожним днем зменшується. Ще кілька днів дождання, — і від нього зостануться ні до чого не придатні руїни. Добре, як я поїду через Астрахань. Там є крамниці сарептських колоністів, а між ними, мабуть, і ковбасні; без ковбаси німець і дня не проживе; отже, вужений продукт можна поповнити. А що, як доведеться прогулятися через Гурев та Уральське злачними і срібними берегами благочестивого Уралу? що тоді? Апетит — у торбу, а зуби — на полицю. Або, уникаючи голодної смерті, удавати ворожбита, а найліпше — мученика за віру, розстригу попа. Тоді, як по щучому велінню, все зявиться перед тобою, починаючи від каймака та джурмиці і кінчаючи “свальнымъ” гріхом. Мати єдину дочку свою запропонує святому мученикові за віру для нічної розваги. Гидко! Гірше всяких поган!

1848 року, після трьохмісячного плавання по Аральському морі вернулись [ми] до гирла Сир-Дарі, де мали зимувати. Коло форту на острові Кос-Аралі, де стояли залогою уральські козаки, ми вийшли на берег. Уральці, побачивши мене з широкою, наче лопата, бородою, зараз узяли на розум, що [це] напевне мученик за віру. Тої ж хвилини донесли своєму командирові, осаулові Чарторогову. А той, не будиши дурний, закликав мене в очерет та й бух передо мною навколішки: — “Благословіть, — каже — пан-отче. Ми — каже — вже все знаємо”. Я, теж не будиши дурний, догадався, в чому річ, розмахнувся та й познаменував [його] старовірським хрестом. Захоплений осаул поцілував мою руку і ввечері справив нам такий бенкет, що нам і не снився.

Незабаром після цього казусу, вже зголивши бороду, подався я до Раїму, тоді головного форту на березі Сир-Дарі. У Раїмі зустріли мене уральці з погамованою радістю. А начальник їхнього відділу, полковник Марков, теж не будиши дурний, попросивши в мене благословення, запропонував мені 25 карбованців, від яких я нерозважливо відмовився.

І цією, на їх думку, безприкладною безкорисливістю спонукав благочестиву душу старого висповідатися потай у табуні, в кибітці, та, якщо буде змога, запричаститися під такого безприкладного пастиря, як я.

Щоб не набратися клопоту з цими сивими безприкладними дурнями, я яко мога швидше покинув форт і вже акуратно, двічі на тиждень, голю собі бороду. Якби ця дурна і смішна подія сталась десь на берегах Уралу, де були б [і] жінки, я не відчепився б так легко від цих бузувирів. Увесь фанатизм, уся ця мерзота гніздиться в їх розпусних дочках і жінках. В Уральському тюрма завжди напхана втікачами-салдатами, їх ніби-пресвитерами. І не дивлячись на очевидні докази, вони благоговіють перед цими розбійниками й волоцюгами. І це не прості, а почесні рангові козаки. Незрозуміла зашкарубілість!

Після полудня вітер відійшов до зюд-весту. Просто в чоло поштовому човнові.

17 [липня]. Вітер усе той самий, наче заворожений. Надвечір у напрямі Астрахані на обрії показався пароплав. У форті заметушились, побачивши це несподіване явище, а особливо капітан Косарев із своєю почесною вартою та ординарцями. Але кого несе пароплав? Ніхто напевне не знає. Але всі, навіть найпоміркованіші фантасти, догадувались, що коли не великого князя Костянтина Миколаєвича, то неодмінно адмірала Васілева, астраханського губернатора. Останнього здогаду чи припущення капітан Косарев спочатку й слухати не хотів, але, вважаючи на доводи свого вченого друга, лікаря Нікольського, про неможливість такої чисто історичної події в такому темному кутку імперії, як наш форт (учений муж підкріпив свою думку історичними фактами, зазначивши, що після Петра Великого [ніхто] з членів царської родини не відвідав не тільки півострова Мангишлака, а навіть і славного портового міста Астрахані, — проти цього аргументу сказати було нічого), — все таки догадливий капітан Косарев викрутився і сказав: — “Ну що ж, хоч і не великий князь, то, принаймні, губернатор, — все ж особа з генеральським титулом, і почесна варта – необхідна”. На таке нібито й просте слово навіть і вчений муж сягнув до кишені за запереченням. та ба! поки вчений ескулап корпався у своїй розумовій кишені, таємничу загадку було розгадано: прибіг козак із пристані і доніс комендантові, що на пароплаві, крім його командира, лейтенанта Поскочина, нема нікого. Гора привела мишу.

Комендант послав тарантас по командира пароплаву і звелів його просити до себе на город. А я, щоб мій похід до форту не був даремний, зайшов до казарми й поголився. Потім зайшов до Мостовського. Посміявшись з того, що сталось, ми з нагоди такої самої події, що трапилась 1847 року в Орській кріпості, перейшли на розмову про Орську кріпость, як йому, так і мені добре памяту. І Мостовський своїм немальовничим стилем так мальовничо описав цю немальовничу пустинну кріпость, що я його заслухався. І перші темні дні моєї неволі просвітлили й усміхнулись у моїх споминах. Невже й для теперішнього мого становища прийде колись світлий усміхнений спогад? Факт перед очима, а проте — не віриться.

У дев'ятій годині ввечері вернувся я на город і застав іще моряків, що галасливо залицялися до комендантші. Але мені так остогидли ці пусті хвальки-астраханські моряки, що я, зачувши здалека їх гучні голоси, зробив півкруга вправо і, поки подали вечірній

сигнал, обійшов форт навколо. Несвоєчасна прохідка втомила мене і передчасно, на велику мою втіху, поклала спати, за що я в душі подякував чемним астраханським морякам.

Сон мій, одначе, не був такий спокійний, як я сподівався. Вночі я кілька разів прокидався і стежив за вітром. Перед світанком вітер стих, і я в надії на його несталість заспокоївся й заснув. Снилися мені Куліш, Костомарів і Семен Артемовський. Ніби я зустрів їх у Лубнях підчас успенського ярмарку. Куліш і Костомарів були в звичайних, а Артемовський в якомусь театральному вбранні. В цьому фантастичному одязі він представлявся Петрові Великому, а я тут таки малював Кулішеві молодого сліпого лірника в тирольському вбранні. Продовженню цієї нісенітничі перешкодив мій послужливий “дядька”. Він приніс мені на город новий китель і розбудив мене, за що я його нагородив великим огірком і редькою.

Вітер не зрадив моїх надій. На ранок відійшов до зюд-осту. Пароплав уранці вийшов із пристані й попрямував до Кизляру. Я провів його очима до обрію, взявся за свій чайник і потім за журнал.

18 [липня]. Скінчивши оповідання про вчорашню подію, я [подумав] про чарку горілки та про невеличкий шматок шинки, аж ось присилає за мною Бажанова й просить на чашку кави. Мені в те й грай. Пішов я. Прихожу. Тут і комендантша. Після привітання мова почалась про вчорашніх гостей. Я запитав про ціль їх короткого перебування на наших берегах. І на просте моє питання дістав відповідь досить кручену й переплетену, як звичайно, недоречними відступленнями. Одне слово, я вислухав із милих уст такі теревені, що їх не всякому доведеться почути й у модному сальоні. Гостей було не двоє, як я гадав, а п'ятеро; крім моряків — командира пароплаву та його штурмана, дуже освіченої (як казали оповідачки) молодої людини, ще троє цивільних: двоє вчених, а третій — лікар; [оповідали] теж, що пароплав ходить біля наших берегів для якихось дослідів і що цивільні вчені, мабуть, не вчені, а просто політичні шпиги, бо говорили все про вплив на тутешню Туркменську орду. Один із них, молодший, блондин із довгим волоссям á la мужик, може й справді вчений, бо вкупі з Данилевським та іншими брав участь в експедиції Бера. І що він так само, як і Бер, збирає степовий полин та інші трави, і що питав про мене, але так двозначно, що милі розмовниці навіть посередньо не зуміли задовольнити його цікавості. І, як я здогадуюсь, спритно замявши це, на їх думку, дразливе питання, вони, як звичайно, перевели свою балаканину до Астрахані, просто на перські крамниці з канаусом та ішими недорогими матеріялами.

Коли це була хоч трохи порядна людина, то якої думки була вона про наш бомонд, про сметанку тутешнього дамського товариства? Забрзкла, прокисла сметанка!

Зібравши такі певні відомості про вчорашніх таємничих гостей, я, звичайно, перестав про них думати і до самого обіду лежав під вербою та читав Лібельта. Про вітер я також намагався не думати. Він із мене душу висотає, цей проклятий зюд-вест! Хоч би на одну добу, на півдоби відійшов він до осту, і я — вільний. Нестерпна мука!

За обідом знов розпочалась розмова про таємничих мандрівників, і, завдяки комендантові, загадкова подія наполовину виявилась. Серед учорашніх гостей не було головного причинця всієї цієї метушні, а саме астронома, що зостався на пароплаві й

робив обчислення. Звіздочота цього прислав гідрографічний департамент перевірити на берегах Каспійського моря астрономічні пункти, означені минулого року якимсь не геть то тямущим звіздочотом. Ось справжня ціль, для якої несподівано прийшов пароплав до нашого берега. А два мужі, що зробили честь своїми відвідинами городів та його милим мешканкам, [но хто інші,] як: один — урядовець (нібито політичний агент), що їхав на службу до гебрійського міста Баку, а другий — учитель словесности в астраханській гімназії, що користувався вільним вакаційним часом, і трохи чи не земляк мій, бо передав мені привіт через тутешнього плац-адютанта, за що я йому сердечно вдячний.

Таємнича подія, на велике здивування наших романічних дам, виявилась дуже просто й навіть прозаїчно. Але новина, що її оповів комендантові урядовець, що плыв до Баку, мені здається просто вигадкою майбутнього великого адміністратора. Він оповів, і то навіть із подробицями, що утворилась комерційна компанія пароплавства по Каспійському морі на основах Трієстського Ллойду, і що вона вже закликає морських офіцерів служити на своїх пароплавах із правом підвищення в ранзі, і що вже призначено трьох директорів, і що він, оцей майбутній великий адміністратор, їде до Баку зайняти місце помічника при директорі, якомусь бароні Врангелеві, з платнею 1500 карбованців сріблом на рік. Що буде робити цей Ллойд на Каспійським озері? І яку справу довірить цьому помічникові директора, випущеному в цьому році (як він каже) із петербурзького університету?

По заході сонця вітер відійшов до зюд-осту але тихий, безнадійний. Чи скінчиться, нарешті, це паскудне животіння, це одноманітне записування найодноманітніших нескінченних днів?

19 [липня]. По заході сонця вітер подужчав і відійшов до норду. Зрадівши такому несподіваному явищу, я почав ходити круг форту і, поки подали сигнал, обійшов чотири рази. Отже, я зробив 12 верстов, не присідаючи. Прохідка чимала, але я ані на крихту не відчув утоми. Ніч місячна, прекрасна, і я не переніс свого табору до альтанки, зоставивши його під вербою, щоб зручніше було стежити вітер за флюгером, що крутився на голубнику. У форті годинник продзвонив 12-ту. Вітер не перемінився й не ослаб. Добрий знак. У надії на добрий знак я задрімав і на крилах чарівника Морфея [перелетів] до Орської кріпости і в якійсь татарській халупі знайшов М. Лазаревського, Левицького та ще якихось земляків, що грали на скрипки та співали українських пісень. Я прилучив свій тенор до капелі, і ми співали влад і дружно:

У степу могила з вітром говорила.

Не скінчивши цієї пісні, ми почали другу, а саме “Петруся”, і я так голосно проспівав вірші:

Люблю, мамо, Петруся,
Поговору боюся...

що капеля замовкла, а я на останній ноті прокинувся. Пробуркавшись од цього

солодкого сну, я подивився на флюгер: вітер, слава Богу, все той самий, не змінився. Покрутився, прочитав скільки памятаю віршів із пісні про щасливого, білолицього суперника Гриця й знов заснув, благаючи [М]орфея продовжити перерваний милий сон.

Морфей сповнив мою молитву, та не цілком. Він переніс мене до якогось східнього міста, пообтиканого, як голками, високими мінаретами; в тісній улиці цього східнього міста буцімто зустрічаю ренегата Миколу Еваристовича Пісарєва в зеленій чалмі і з довгою бородою. А безрукий Бібіков і поруч нього Софія Гаврилівна Пісарєва сидять на балконі і теж у турецьким убранні. Вони щось говорили про київський пашалик. Але мені на лице стрибнула холодна жаба, і я прокинувся. Перенісши одр свій до альтанки, я знов був скорчився під шинелею, але, хоч як намагався заснути, — не міг. У мене саме снувався перед очима ренегат Пісарєв із своїм всемогутнім протектором і з своєю бездушною красунею-дружиною. Де він? Що тепер з цим геніяльним хабарником і з його ціломудреною помічницею? Я чув тут уже, що його з Києва перевели до Вологди на цивільного губернатора і що в Вологді якийсь підлеглий йому урядовець публічно в церкві підчас служби Божої дав йому поличника. І після цієї воїстину урочистої сцени так голосно викритий хабарник невідомо куди подівся.

Дожидаючи ранку, я на цьому важеному фундаменті збудував кістяк поеми на зразок “Анджело” Пушкіна, перенісши місце дії на схід, і назвав її “Сатрап і Дервіш”. За кращих обставин я таки виконаю цей удатно запроєктований план. Шкода, що я кепсько володію російським віршем. А цю оригінальну поему треба написати конче по-російському.

Маю ще на запас один план, заснований на події в оренбурзькій сатрапії. Чи не додати його, як яскравий епізод, до “Сатрапа й Дервіша”? Не знаю тільки, як мені з жінками бути. На сході жінки — безсловесні невольниці. А в моїй поемі вони повинні грати перші ролі. Їх треба вивести, якими вони й справді були, — німими, бездушними спружинами ганебної дії.

Якби я знав, що ця оскубана “Ластівка” (назва поштового човна) не принесе мені волі, я ще сьогодні забрався б до діла всупереч приказці: тихше їдеш, далі будеш.

Поки я записував свої сни, вітер відійшов до весту, і “Жайворонок” (другий поштовий човен) на всіх вітрилах полетів до Гурєва. Нестерпний вітер, томлива невідомість!

20 [липня]. Св. Іллі. Ілля — волохатий, так описується його в Біблії. Мабуть, цей біблійний цинік був неписьменний, бо не залишив після себе, як інші пророки, писаного пророцтва. Палестинські магометани (якщо вірити Норову) його так само почитають, як і жиди та християни.

Св. Іллі. Іллінський ярмарок у Ромні. Тепер, здається, в Полтаві. 1845 року я випадково бачив це знамените торжище. Три дні поспіль ковтав порох і валявся в шатрі покійного Павла Вікторовича Свічки. Сам він себе називав тільки недогарком великої свічки, і то лойовим недогарком. Це був син того самого полковника Свічки, що жартома закупив підчас контрактів у Києві все шампанське вино без жадної комерційної цілі, а так, щоб пошити в дурні польських панів, які приїхали до Києва з єдиною метою — погуляти. А в своєму містечку Городищі (Пирятинського повіту) він поставив рогачку, щоб не пропускати нікого — ні тих, що йдуть, ані тих, що берлином їдуть, не нагодувавши їх донесхочу та не напоївши “до положенія риз”. Натурально, що після таких жартів од

великої свічки залишився ледве маленький недогарок, та й той хутко погас. Земля тобі пером, мій благородний друже!

Тоді ж таки я вперше бачив геніяльного актора Соленика в ролі Чупруна (“Москаль-Чарівник”). Він видався мені натуральніший і делікатніший за незрівняного Щепкина. І московських циганів теж таки я вперше й востаннє чув і бачив, як вони пописувалися перед ремонтерами та іншою пяною публікою і як, наприкінці свого дико-брудного концерту, вони хором проспівали:

Не пылитъ дорога,
Не дрожатъ листы.
Подожди немного,
Отдохнешь и ты,

натякаючи цим своїм п'яним протекторам, що їм теж не шкодило б відпочити трохи та набратися сили для завтрішнього п'янства.

Чи думав великий німецький поет, а за ним і наш великий Лермонтов, що їх глибоко-поетичні вірші будуть огидливо-дико проспівані п'яними циганками перед собором найп'яніших ремонтерів? Їм і вві сні не снилась ця брудна пародія.

Що ж я ще бачив тоді прикметного на цьому славному торжищі? Здається, нічого більше. Познайомився з розпусним дідком Якубовичем (батьком декабриста) і з його меншим сином Квазімодо, якому дав на слово чести до завтра два півімперіяли, що, звичайно, пропали. Ще познайомився з одним із незліченних членів родини Родзянків. І на третій день мого перебування в Ромні купив якоїсь матерії на камізельку, фунт донського балика і з уже згаданим Родзянком виїхав із цієї баюри на Ромоданів шлях.

Ось і все, що з приводу Іллі я пригадав на дозвіллі про роменський ярмарок.

20-те липня — день, коли я гадав попрощатись із моєю тюрмою. Так написав і Лазаревському, і Кухаренкові, а вітер, ця втілена доля, розпорядився інакше. Що робити? Посидимо ще за морем та підождемо погоди. На Іллю весь день і всю ніч вітер не ворухнувся. Мертва тиша.

21 [липня]. Записавши роменські спогади, я, з нагоди неділі, пішов до форту поголитись і від унтер-офіцера Куліха від першого почув, що в девятій годині ранку прийшов поштовий човен. Поголившись, я, приборкавши серце, вертався на город та, виходячи з форту, зустрів завідувача півшпиталю Бажанова, і він перший привітав мене з Свободою: 21 липня 1857 року в одинадцятій годині ранку.

У першій годині одержав я від Залеського листа з 30 травня.

Від третьої години пополудні до третьої години попівночі пили ми з Фіялковським під вербою чай і цитринівку та навманя прочитали кілька уривків з Лібелята і ствердили, що такі книги пишуть для арештантів, яким навіть Біблії не дають читати. Зауваження досить гостре й майже правдиве, але про це — на дозвіллі.

22 [липня]. З нагоди такої радісної для мене події можна б залишити невеличку прогалину в цій прозаїчній хроніці. Але тому, що в фізичній моїй діяльності, або краще сказати бездіяльності, не настало рішучої зміни і, як здається, раніше 8 серпня не можна

й чекати такої зміни, то, уникаючи повної бездіяльності, а паче — спокусливої цитринівки, я буду, не порушуючи заведеного порядку, щоранку нагрівати свій чайник і день-у-день, наче струнку салдатську шеренгу, вести свій журнал. З безділля і це — рукоділля.

Сьогодні комендант сказав мені, що він не може дати мені перепустки з Новопетровського форту через Астрахань до Петербургу, бо він не має наказу корпусові про моє звільнення. І, якщо такий наказ не прийде з найближчою поштою, то задумана мною мальовнича, спокійна й дешева подорож Волгою не відбудеться. Та цю біду можна направити. В Оренбурзі за допомогою друзів моїх Бюрно і Герна я відновлю свої вичерпані фінанси. Шкода тільки, що непотрібне віддалення від простого шляху примушує мене відмовитися від бажання бачити в цьому році мистецьку виставу в Академії. Спізнюсь. А ще більше шкода, що я мушу відкласти радісне побачення з Лазаревським та іншими моїми земляками-друзями. А ще більше шкода мені, що зовсім зайві 1000 верстов оддалять від мене хвилину найблаженнішого щастя, — хвилину, коли я сердечною сльозою вдячності змочу руку моєї найблагороднішої заступниці графині Настасії Іванівни та її великодушного чоловіка — графа Федора Петровича. О, мої незабутні добродії! Без вашого чоловіколюбного заступництва, без вашого теплого, братерського співчуття до моєї сумної долі, мене б задушив всемогутній Сатрап у цьому безрадісному засланні. Дякую вам, мої заступники, мої визволителі. Вся радість, усе щастя все моє світле майбутнє — це ваше нетлінне добро, мої єдині, мої святі заступники!

Графові Федорові Петровичу я з цією самою поштою напишу листа. О, як би мені не хотілося писати цієї бездушної базгранини, що висловлює саму тільки суху чемність і нічого більше. Графині Настасії Іванівни я не можу тепер писати. Все, що б я не написав їй, не висловить і тіні того захоплено-солодкого почуття вдячності, якого сповнене моє серце і яке я можу вилити тільки сльозами, коли особисто побачуся з нею.

Лазаревському замість листа пошлю ці два зшитки мого журналу, хай читає з Семеном [Артемовським], дожидаючи мене, свого щирого щасливого друга.

На сьогодні — досить. Піду до форту, дістану свіжого чорнила в Куліха, нове перо та паперу для третього зшитку свого журналу. Наступила нова доба в моєму старому житті. Треба, щоб усе було нове.

23 [липня]. Куліх, наділивши мене папером, пером та чорнилом, запропонував мені з собою пообідати, може востаннє. На такий зворушливий аргумент нічого було сказати, і я тим охочіше згодився, що й Фіялковський, веселий і розумний хлопець, також тут трапився і також не відмовлявся від салдатської трапези. Куліх, як каптенармус, до звичайного капусняку та каші додав шматок печеної баранини, я добув із кишені великого огірка (без цих ласощів я не йду до кріпости), а Фіялковський теж дістав із кишені і поставив на стіл пляшку горілки. Не пишно, але з апетитом і так щиро, весело ми пообідали, що дай Боже всім добрим людям так щодня обідати. За обідом і після обіду Фіялковський потішно кепкував з Куліха, з його ранги та особливо з його тепленької посади. Куліх, щоб одчепитися від невичерпного Фіялковського, звернувся до мене з питанням, як мені подобається книжка, що він приніс для мене з Уральського. Я, звичайно, відповів, що дуже подобається. На це Фіялковський страшенно зареготався і

голосно назвав Лібельта звичайним дурнем за те, що він написав таку книгу, Пшевлоцького за те, що він купив цю книгу, а Куліха дубельтовим дурнем за те, що він 500 верстов цю безглузду важенну книгу ніс на своїх плечах. Куліх не в жарт образився за таку безцеремонну критику і зажадав ясных доказів на цей грубіянський наклеп. Щоб утихомирити сварку, що починалась, я запросив приятелів до себе на город пити чай. Запрошення прийнято, і ми пішли під мою вербу. Лібельт лежав у мене під подушкою, і я, дожидаючи чайника, запропонував Фіялковському прочитати вголос сторінку з цього великого твору. Він охоче це виконав. Куліх не повірив тому, що почув. Він думав, що Фіялковський імпровізує і продовжує кепкувати над його тяжкою ношею. Він видер у нього з рук книгу і прочитав сам увесь параграф про фантазію. — “Що?” — запитав Фіялковський наївно здивованого Куліха. — “Пшевлоцький — відповів той — цивілізований дурень, от і все”. Фіялковський почав знову з неменшим завзяттям кепкувати, поки не спинив його своїм приходом спільний наш приятель Кампіоні. Цей безсовісний паниця задля чарки цитринівки не посоромився підійти до нас і привітати мене з визволенням. Ми встали й розійшлись у різні сторони, zostавивши до повного розпорядження непроханого гостя чайник і пляшку з цитринівкою. Чемність за чемність.

Ніч була місячна, тиха, чарівна ніч. Я довго прохажувався по городі. А ніжні наші дами (комендантша й Бажанова), боячись застудитися, сиділи при лойовому недогарку у смердючій киргизькій кибітці і, звичайно, пліткували. Їм би запропонувати естетику Лібельта, що б вони з неї зробили? Напевно папільотки. І це природно. Для матеріяліста, що йому Бог відмовив святого радісного почуття розуміння Його благодаті, Його нетлінної краси, для такої напівлюдини кожна теорія краси ніщо більше, як дурне базікання. Для людини ж, наділеної цим божественним розумом-чуттям, така теорія теж порожня балаканина та ще гірше — дурисвітство. Коли б ці бездушні вчені-естети, ці хірурги прекрасного, замість теорії писали історію красних мистецтв, — у цьому була б очевидна користь. Вазарі переживе цілі легіони Лібельтів.

24 [липня]. Удосвіта пройшов сильний дощ із грозою, і коло городу в загачену балку налилось із камяних ярів стільки води, що можна плавати чималим човном, що ми й спробували з Іраклієм Олександровичем по обіді. Шкода, що в цій лощині піскуватий ґрунт, і вода на поверхні її не може довго вдержатись. А яка б була окраса і користь для цієї безводної місцевості!

Увечері капітан Косарєв повідомив мене, з претенсією на вдячність, що він з розпорядження коменданта видав наказ півбатальйонові про моє звільнення, за що я низенько подякував пану комендантові.

25 [липня]. Увесь день я провів у гостині в Мостовського на близькій пристані. Він на тиждень заарештований з розпорядження окружного начальника артилерії генерала Фреймана, через ябеди свого цейхвахтера, препаскудного надвального совітника Мешкова. Арешт Мостовського ніщо інше, як маска, а надвальному совітникові наказано податись в одставку й передати свою підполковницьку посаду простому салдатові, якомусь феєрверкеріві Михайлові Іванову. Це свого роду маска.

Надвечір приїхав на пристань комендант і взяв мене з собою на город. А ввечері ще раз попливали ми човном по дощовому ставку.

26 [липня]. Сьогодні цілий день і до півночі працював я над листом до графа Федора Петровича й не міг дати собі ради з цим листом, що не вдавався. Мені хочеться висловитись якнайпростіше і найблагородніше, а воно виходить або високомовно до смішного, або сентиментально до безглуздя, або, нарешті, улесливо до підлоти, але ніяк не вдається те, чого б мені хотілось. Це, мабуть, тому воно в мене не йде на лад, що я ще не опам'ятався з радости. Треба почекати. Ще маю час. Раніше 8 серпня пошта не відійде з форту. Ще маю час. Хіба записати чернетку для пам'яті та помаленьку на дозвіллі виправити, щоб не було, як у тій приказці: “поспішиш — людей насмішиш”, як це я зробив був своєю відповіддю на лист графині Настасії Іванівни з 12 жовтня минулого року, яким вона перша повідомила мене про прийдешню свободу і на який я втяв таку надхненну нісенітницю (звичайно, нашвидку), що я їй здався або божевільним, або просто п'яним. А щоб цього й тепер не сталось, то напишу спочатку чернетку листа, а, прохолонувши трохи, напишу й начисто.

“Ваше Сіятельство,
Графе Федоре Петровичу!

Вашому великодушному заступництву і святому чоловіколюбному співчуттю Графині Настасії Іванівни завдячую я моє нове життя, моє радісне оновлення. Я тепер такий щасливий, такий невимовно щасливий, що не знахожу слів достойно висловити Вам мою сердечну, мою безмірну подяку. Без Вашого чоловіколюбного, християнського співчуття моїй безрадній долі мене задушили б у цій широкій тюрмі, у цій безкрай, безлюдній пустині. А тепер я вільний, тепер незалежно ні від чиеї волі я будую свою райдужну будучину, своє безтурботне майбутнє. Яка радість, яке повне щастя наповняє мою душу, коли подумаю, що я знов побачу Академію, побачу Вас, мого єдиного приятеля, і сльозами радости і вдячності змочу ваші чудотворящі руки. Благаю Милосердного Господа скоротити путь і час до цього безмежного щастя. А тепер, Боже Всемогущий, вислухай мою чисту, щиру молитву й надовго-довго продовж Ваші безцінні дні, на славу Божественного мистецтва та на щастя людей, що близькі Вашому люблячому серцю.

21 липня одержали тут офіційну звістку про моє звільнення. У цей самий день я просив коменданта дати мені перепустку через Астрахань до Петербургу, та він без волі вищого начальства не може цього зробити. І я, щоб отримати цей дорогоцінний паспорт, мушу побувати ще раз в Оренбурзі і зробити для цього 1000 зайвих верстов майже пустинею. Та Господь милосердний, що помагав мені цю безлюдну пустиню ісходити у всіх напрямках, не покине мене й на цій тепер короткій путі. Сумно тільки, що ця непотрібна подорож оддалить принаймні на місяць радісну хвилину побачення з Вами і з Графинею Настасією Іванівною, головною причинницею мого щастя.

Всемогущий і Премилосердний Господь не відмовив мені здоров'я підчас цієї довголітньої і суворої проби; і любов до прекрасного мистецтва, яку я змалку чув несвідомо, тепер посилає Він мені свідому та світлу й міцну, немов діамант. Малярем-творцем я не можу бути, — про це щастя нерозумно було б і помишляти. Але я після приїзду до Академії, з Божою поміччю і з поміччю добрих і освічених людей, буду

гравером à la aquatinta. І, покладаючись на милость і поміч Божу та на Ваші ради й протекцію, сподіваюсь зробити щось гідне укоханого мистецтва. Поширювати через гравюру славу славних мистців, поширювати в громадянстві смак і любов до доброго і прекрасного, це найчистіша, найугодніша молитва до Чоловіколюбця Бога й по змозі некорислива прислуга людству. Це мій єдиний, незмінний порив. На більше я надіятись не можу. І тільки буду просити не позбавити мене Вашої освіченої допомоги в цій моїй милій, променистій надії.

Цілую руки моєї святої заступниці Г[рафині] Н[астасії] І[ванівни], цілую Вас, Вашу родину, цілую все, що близьке Вашому доброму серцю, і застаюсь до гробу вдячний.

Художник Т. Шевченко.

Я не міг собі відмовити радості підписати під цим черновим листом: “Художник Т. Шевченко”. 10 літ я писався й підписувався “рядовий Т. Шевченко”. І сьогодні вперше написав я це втішне для душі звання.

27 [липня]. Сьогодні за обідом Іраклій Олександрович розповів мені важливу мистецьку новину, яку він вичитав у “Русскомъ Инвалидѣ”. Новина ця для мене цікава своєю неновизною. “Инвалидѣ” сповіщає, що колосальне чудо малярства, картина Іванова “Іван Христитель”, нарешті закінчена й була виставлена перед римською публікою підчас перебування в Римі імператриці-вдови Олександри Федорівни, і, як оповідає сам маляр (у часописі сказано – “скромний”), викликала захоплення, якого він не сподівався. Дай Боже нашому теляті вовка зісти. Але мені чомусь страшно за автора “Марії Магдалини”. Чи двадцятилітня праця зберегла соковитість і свіжість життя? Чи не зів'яла вона, неначе південна розкішна квітка від довгого й непотрібного поливання? Чи не заплісніла вона, неначе хмільне пиво від довгого шумування? Борони Боже кожного мистця від такої сумної й запізненої науки.

Ще будши в Академії, я багато чув про цю колосальну, тоді вже майже закінчену, працю. Художники з ваганням говорили про неї. Аматори рішуче захоплювались, між іншим і покійний Гоголь. Карло Павлович Брюлов ніколи ні слова не говорив про картину Іванова, самого ж Іванова жартома називав німцем, себто “корпуном”. А корпання, за словами великого Брюлова, певна ознака бездарности, з чим я не можу згодитись щодо Іванова, дивлячись на його “Марію Магдалину”.

Повний захвату лист Гоголя нічого не сказав про цей твір ані маляреві, ані навіть досвідченому знавцеві. Теоретики всі одним миром мазані. Граф де-Кенсі написав дуже добрий трактат про Юпітера Олімпійського, статую Фідія. Видав його in folio, препишно для свого часу (на початку цього століття) і, якби не додав до свого розкішного видання рисунків, мистці подумали б, що душа самого великого Фідія промовляє устами надхненного графа. Та незграбні зрадники-рисунки попсували всю справу. Як після цього вірити цим надхненим теоретикам? Говорить нібито й те, що треба, а робить чорт-зна-що. Шановному графові, мабуть, подобались ці бридкі рисунки, коли він додав їх до свого вченого трактату.

Який би я був радий, коли б картина Іванова збила моє упереження. До колекції моїх майбутніх естампів à la aquatinta приєднався б іще один розкішний естамп.

Про картину Моллера “Іван Богослов проповідує на острові Патмосі підчас свята бакханалій”, про яку я випадково прочитав у “Русскомъ Инвалидѣ”, що вона публічно виставлена в Петербурзі на користь ранених у Севастополі — не знаю чому, я маю ліпшу думку про картину Моллера, ніж про многолітній твір Іванова.

28 [липня]. Ще вчора, себто в суботу ввечері, умовились ми з Фіялковським провести сьогоднішню неділю десь далі від осоружного форту; і для цієї самотньої радості призначили місце в балці, у глибокому дикому яру, верстов за п'ять від форту, де можна знайти і захист від сонця під скелями, і джерельну свіжу воду. Умовились ми йти туди рано і провести цілий день в ущелинах цього темного яру. Щодо харчів умовились, щоб він узяв шматок сирої баранини фунтів із п'ять для кебабу, відповідню кількість хліба та пляшку горілки, а я чайник чаю, цукор, шклянку й п'ять огірків. Усе було полагожене якнайкраще, — і дешево, і запасливо. І я вже, за своїм звичаєм, сибаритував думкою в обіймах темного яру. Минула ніч, настав ранок, і сонце зійшло, а Фіялковський не з'являється на город, як ми умовились. Я жду не діждусь, а його все нема та й нема. Я закрив чайника і взявся до чаю, безперестанно поглядаючи на форт. Нарешті лайнув я зрадника добренько й заходився записувати новий зшиток. А Андрій Обеременко (городник із “походной команди” і близький мій земляк), що його я запросив із собою в балку за товариша й міхоношу, випивши, замість шклянки чаю, чарку горілки, почав лаяти “проклятушого нечестивого ляха”.

Насумнівавшись доволі в вартості многолітньої праці Іванова, я заккрив зшиток і пішов до форту розв'язувати задачу, що мені загадав пан Фіялковський. Прихожу, а він сидить на ганочку біля казарм і лає Дахмищина, салдата-жида, за те, що він не дає йому більше, як 20 копійок за койку. — “А що ж ти, — кажу — про балку забув?” — “Почекай, дай скінчити гандель”, — каже він. Скінчивши гандель, він признався мені, що від заходу до схід сонця тягнув штоса і протягнувся до снаги. Куліх навіть подушку взяв. Поспівчувавши трохи його невдачі, я знов запропонував подорож до балки вже в третій годині по обіді, взявши на свій кошт і хліб, і мясо, і горілку. Він охоче згодився, і ми, сказавши один одному: “неодмінно”, — розійшлись. Узяв я в артільника в борг п'ять фунтів баранини, стільки ж фунтів хліба і, вернувшись на город, послав Обеременка до шинку по горілку.

По обіді я, як звичайно, здрімнув трохи під вербою, і рівно на третю годину зібрались ми з Обеременком у дорогу. Зібравшись, сіли ми знов під вербою. Пробила четверта година, — нема нашого пана Фіялковського. Андрій мовчки подивився на мене і взявся знов за свою люльку-буруньку. Пробила й п'ята година, а пана Фіялковського не видко. Андрій знову глянув на мене і вже не вдержався, плюнув. Минуло ще півгодини, і Андрій почав розташовувати торбу з харчами і, виймаючи баранину, говорив:

— “Понапрасну тільки добро знівечили. Сказано – лях”, — додав він ніби про себе. — “Невіра! То так і пропаде, так і здохне невірою”.

Я не вважав за потрібне переконувати Андрія в противному, звелів йому віддати баранину до коменданської кухні і просити кухаря засмажити її на вечір, а сам пішов до ближчої пристані відвідати увязненого друга Мостовського.

Проходячи повз першу батарею, чи флаг-шток, я побачив унизу під скелею купку салдатів, що грали в орлянку. Спочатку я не звернув уваги на цю звичайнісіньку картину.

Але мені ніби шепнув хтось: “чи не тут Фіялковський?” Придивляюся й очам не вірю. Мій Фіялковський, спустивши з правого плеча шинелю, із зручністю знавця діла кинув щось догори; грачі в гурті швидко піднесли голови і потім поволі опустили, гукнувши: “Орел!”. Фіялковський нахилився, щоб очистити кін, а я, побажавши йому успіху, пішов далі.

Погостювавши в Мостовського до сходу ледве надщербленого місяця, я зібрався в поворотну дорогу. Прощаючись, він дякував мені за відвідини та ще за те, що два роки тому я не прийняв його благородної пропозиції оселитися в нього на квартирі. Аж тепер він зрозумів, яку підлу каверзу міг витягнути Мешков із нашого співжиття. У нього не здригнулася б рука скористуватися силою військових карних законів, де сказано, що офіцер, який дозволить собі бути за панібрата з “рядовим”, іде під військовий суд. Аж тепер він побачив прірву, від якої я його відвів, краще знаючи паскудного надвального світника Мешкова.

Ніч місячна, тиха, чарівна ніч. Як прекрасно, правдиво гармоніювала ця чарівна пустинна картина з чарівними віршами Лермонтова, які я мимоволі прочитав кілька разів, як найкращу молитву Творцеві цієї невимовної гармонії у своєму безконечному світотворенні. Не доходячи до форту, на кам'янистому горбку, я сів одпочити і, дивлячись на освітлений місяцем, теж кам'янистий шлях, ще раз прочитав:

Выхожу одинъ я на дорогу,
Предо мной кремнистый путь блеститъ.
Ночь тиха, пустыня внемлетъ Богу,
И звѣзда съ звѣздою говоритъ.

Відпочиваючи на камені, я дивився на похмуру батерію, що високо вирисовувалась на скелі і багато-багато згадував із мого минулого невільницького життя. Наприкінці подякував всемогутньому Чоловіколюбцеві, що подарував мені силу душі й тіла пройти цей похмурий тернистий шлях, не зранивши себе й не принизивши в собі людської гідности.

Заспокоївши себе святою молитвою, я подибав тихенько на город, порушивши глибоку тишу чарівної ночі піснею:

Та нема в світі гірш нікому,
Як сіромі молодому.

Не доходячи з півверстви до городу (це вже було в першій годині ночі), я зустрів Андрія Обеременка, що мене запитав: “Де це вас Бог носить до такої доби?”. — “У гостях — кажу — був”. — “Та я бачу, що в гостях, бо добрі люди, тільки йдучи з гостей, співають”. — Я, ніби не чуючи його слів, заспівав:

Іде багач, іде дукач,
Пян шатається,
Над бідною голотою
Насміхається.

— “Та годі вже вам — перебиває мене лагідно Андрій — ідіть лучче та покладіться спать”, — а я продовжую:

Один веде за чуприну,
Другий стила бє:
Не йди туди, вражий сину,
Де голота пе.

Андрій, переконавшись, що я зовсім п'яний, обережно взяв мене під руку, привів до верби, розстелив свою шинелю, нарвав і наклав під голову буряну, поклав мене, перехрестив та й пішов. Мені не хотілося розчаровувати старого в його боговгодному подвизі, а тим паче виявляти перед ним свої лицедійські прикмети. Я від душі мовчки подякував йому і, недовго покругившись, заснув.

29 [липня]. Бачив у сні Семена Артемовського з жінкою; він виходив після служби Божої з церкви Покрови. На Сінній площі нібито насажено парк, дерева ще молоді, але величезні. Особливо вразила мене своїми розмірами папороть. Справжній китайський ясень. У парку зустріли Куліша теж із жінкою і разом пішли в гостину до Михайла Лазаревського.

Усе, що серцю дороге, скупчилось цим разом у моєму сні. І якби не проклятуці курчата, що своїм докучливим цокотанням мене розбудили, я певне побачив би ще когось із любих моїх друзів. І не досить того, що бігають коло тебе, пищать, цокочуть, — ні, треба ще тобі на лице скочити та за ніс уціпнути. Маєш щастя ти, хоробрий молодче, що не попався мені під руку, а то б я відірвав сміливу голову, щоб ти знав, як клювати доброго чоловіка, коли він спить і бачить у сні такі втішні, милі серцю лиця.

Розбужений так не в пору чубатеньким нахабою, я встав і пішов до альтанки з твердим наміром продовжувати прекрасне видіння. Та, хоч як я цього бажав, цей проєкт мені не вдавсь. Сонце, що інколи так мляво, поволі встає з-за обрію, тут, як на сміх, швидко вискочило, ніби потураючи нелюдському вчинкові чубатого нахаби й бажаючи підняти на ноги мухи, що тихенько дрімали по кутках. Нічого робити. Тяжко проти рожна перти. Нічого робити, — я встав, приготував собі трапезу, себто чай, і пішов шукати чоловіколюбного Андрія, що з такою любов'ю поклав мене спочити під вербою. Щоб такий милосердний подвиг достойно оцінити, я хотів його почастивати

Чаю шклянкою
І горілки чаркою.

Та ба! цей добрий намір мені не вдавсь. Андрій (чого я ніяк не сподівався) спав сном праведного у своїй темній землянці. Знаючи з недавнього досвіду, як нечемно й негарно порушувати чужий спочивок, я дав йому спокій, будвши зовсім певний, що старий дозволив собі вчора зайву чарку, що з ним, як і трапляється, то дуже й дуже рідко. Артилерійський городник, його друг і товариш у землянці, приємно розвіяв мою не зовсім добру гадку про Андрія. Він сказав мені, що минулої ночі Андрій був черговим нічним сторожем городу і, звичайно, всю ніч не спав. Так от тепер і надолужує.

Нічого робити. Чаю шклянку й горілки чарку відклав до іншого разу, а тепер напишу кілька рядків до свого журналу на пам'ятку про тебе, мій правдивий, простий, благородний земляче.

Незабаром після того, як я прибув до форту, помітив я серед салдатської публіки (іншої публіки в фортах немає), серед цієї одноманітної, бідолашної публіки, зовсім не салдатську постать. Хода, обличчя, навіть шапка-чабанка, все в ньому виявляло мого земляка. Питаю, що це за людина така? Мені відповідають, що це Андрій, шпиталевий слуга й “хахол”. А мені цього й треба. Обличчя його видалось мені суворіше, аніж взагалі в земляків моїх. Тому то я почав до нього наближуватись здалека й обережно. Упевнившись через його найближче начальство: унтер-офіцера Ігнатєва й капітана Балагурова, завідувача півшпиталю, що Андрій Обеременко прикладно чесна і твереза людина, я почав шукати нагоди побалакати з ним віч-на-віч по-своєму. Але він ніби помітив мої маневри і, здавалось, намагався відхилити від себе цю честь. Це мене ще більше підштовхувало до зближення.

Більшу частину безсонних ночей у Новопетровському форті провів я, сидячи на ганочку офіцерської офіцини. Якось — це було взимі в годині третій уночі — сижу я, як звичайно, на ганочку, дивлюсь, — із шпиталевої кухні виходить Андрій. Він тоді був за пекаря та квасника. (Завидну посаду городника я йому виклопотав). — “А що — кажу — Андрію, і тобі, мабуть, не спиться?”. — “Та не спиться, матері його ковінька”, — відповів він. Я затремтів, почувши його чисту, непопсовану, рідну вимову. Я попросив його посидіти трохи зо мною, на що він неохоче погодився. Розмову почав я, як це звичайно буває між салдатами, спитавшись, якої земляк губернії, тощо. На мій запит Андрій відповів, що він губернії київської, повіту звинигородського, із села Різаної — “тут коло Лисянки, коли чували”, — додав він, а я додав, що не тільки чував, а сам бував і в Лисянці, і в Різаній, і в Русалівці, і всюди. Одне слово, виявилось, що ми найближчі земляки. — “Я сам бачу, — сказав він — що ми свої, та не знаю, як до вас приступити, бо ви все то з офіцерами, то з ляхами, тощо. Як тут, думаю, до його підійти. Може воно й сам якийнебудь лях та так тільки ману пускає”. Я почав знов запевняти його, що я справжній його земляк, — щиро бажав продовжувати розмову, але пробила третя година, і він пішов топити піч для хлібу та квасу.

Так почалось наше особисте знайомство з Андрієм Обеременком. І що далі, то більше пізнавали ми один одного й більше прихилилися один до одного. Але зовнішні відносини наші zostались ті самі, що й за першої нашої зустрічі. Він собі не дозволяв ні одного кроку зовнішнього зближення, ні тіні запобігання, як це робили інші. Підозріваючи в мені, не знаю чому, багача земляка і навіть родича комендантового, Андрій нарівні з іншими вірив у все це та при інших він навіть не здоровкався зо мною, щоб не подумали, що він накидається мені в друзі. Місцем наших постійних побачень був згаданий ганочок, а час — ніч, коли все, крім вартових, що перегукувалися, спало. Спокійно-холодний і навіть суворий вигляд його зражував у ньому людину шорстку, байдужу. Але це — маска. Він пристрасно любить маленьких дітей, а це певна ознака серця лагідного, незлобивого. Я часто, як маляр, милувався його темнобронзовим вусатим обличчям, коли воно ніжно тулилося до рожевої щічки дитини. Це була одна-єдина радість в його суворому,

самотньому житті. Незалежно від його простої, благородної вдачі, я полюбив його за те, що він за двадцять літ нудного, гидкого салдатського життя не опоганив і не принизив своєї національної і людської гідності. Він геть у всьому зостався вірний своїй прекрасній національності. А така риса облагороднює навіть і неблагородну людину. Якщо коли й мигнули світлі хвилини в моєму темному довголітньому засланні, то ці солодкі хвилини я завдячую йому — моєму простому, благородному другові Андрієві Обеременкові.

Нехай Господь пошле тихий кінець твоєму іспитові, мій незмінний друже! І хай допоможе тобі Пресвятая Мати всіх скорбящих перейти ці безводні пустині, напитися солодкої Дніпрової води і вдихнути у змучені груди живуще повітря нашого прекрасного, нашого любого рідного краю!

Увесь день я не бачився з Андрієм. Перед вечором пішов я намалювати вид першої батареї з того самого місця, з якого я вночі милувався нею, вертаючись од Мостовського. Колинебудь зроблю акварельний малюнок. Уже стемніло, коли я вернувся на город. Під вербою сидів Андрій і зустрів мене таким запитом: — “А що ми будемо робить з отим мясом?” — “З яким?” — “А що на льоді другий день валяється”. — “Собакам його викинуть. А як не смердить, то повечеряєм”. — “Я вже вечеряв”. — “А я не хочу вечеряти”, — сказав я і вже хотів іти до альтанки. — “А знаєте що?” — сказав Андрій, спиняючи мене. — “Не знаю що.” — “Ходімо з отим мясом завтра раненько в балку та поснідаєм доладу”. — “Добре, ходімо.” — “Та не беріть з собою отого цигана, отого проклятого ляха. Нехай він сказиться!” — “Добре, не возьмемо нікого.” — І ми розійшлись.

Серпень 1857

5 [серпня]. У п'ятій годині ввечері прибув я на хисткому рибальському човні до міста Астрахані. Усе це так несподівано і так швидко сталося, що я ледве вірю тому, що сталося. Немов у сні пригадую тепер прогулянку мою до балки з Андрієм Обеременком, після якої другого дня, себто 31 липня, Іраклій Олександрович раптом погодився дати мені перепустку до Петербургу. Другого ж дня він додержав свого слова, а третього, себто 2 серпня, в дев'ятій годині ввечері я покинув Новопетровський форт і після трьохденної щасливої плавби морем і однією з численних проток Волги прибув до Астрахані.

6 [серпня]. Астрахань — це острів, оточений одною з проток Волги, перерізаний рядом смердючих болот, що називаються річкою Кутумом, та каналом, нічим за річку Кутум не ліпшим. Півострів цей оточений густим лісом щогол і обставлений мальовничими бідними хатками та сірими, дуже немальовничими, дерев'яними будиночками з мезонінами, неподібними до хаток тому тільки, що з них виглядають моряки та взагалі офіційні обличчя. Всю цю величезну безладну сіру купу сміття вінчають зубчасті білі стіни Кремлю і стрункий, пишній, з п'ятьма банями собор московської архітектури XVII століття. Отаке то місто Астрахань. Але не таким воно мені уявлялося, коли я, підпливаючи до Бірючої Коси (головна застава в гирлах Волги), побачив сотні, щоправда бридких, кораблів, навантажених здебільшого хлібом; мені уявлялась Венеція часів Дожів, а виявилось — гора мишу привела. А доплив Волги, що оточує Астрахань і сполучується з Каспійським морем, глибиною й шириною перед Босфором не поступиться. Але протока ця оминає не Золотий Ріг, а величезну купу смердючого гною. Де ж причина цього убожества (зовнішнього) й огидного бруду (теж зовнішнього та, мабуть, і внутрішнього)? Де ця причина? Чи в вірмено-татарсько-калмицькому населенні, чи в якій іншій політично-економічній спружині? Останнє правдивіше; тому правдивіше, що й інші наші губерніяльні міста нічим не кращі за Астрахань, з винятком Риги.

З численних приватних пароплавів тепер, через Макаріївський ярмарок, в Астрахані немає ні одного. Пароплав “Меркурій” вернеться до Астрахані не раніше 15 серпня, а коло 20 серпня навантажиться та попливе до Рибінського й доведе мене до Нижнього. А покищо мимохить роблюся оглядачем цього вельми брудного міста.

7 [серпня]. От тобі й Астрахань! От тобі й портове місто! Жадного трактиру, де можна було б хоч якнебудь пообідати, а про помешкання в готелі нема що й казати. Зайшов сьогодні до одного з так званих готелів на Косі Герап (на астраханському “Золотому Розі”), загадав чогонебудь зїсти, і замурзаний, верткий прислужник відповів мені, що все, що замовите, все є, крім чаю. А в дійсності виявилось, що нічого нема, крім чаю, — навіть звичайної юшки. Це в Астрахані, — в місті, що половину величезного російського царства годує осятриною! І коли б не приїхав сюди у службових справах за два місяці передо мною плац-адютант Новопетровського форту Бурцев, то мені довелось б ночувати коли не на вулиці, то в калмицькій кибітці. Вони тут не чистіші за брудні хатки, але гостинніші. Спасибі Бурцеву, він дав мені притулок і нагодував у цьому негостинному улусі.

8 [серпня]. На людину, що ниділа, як я, сім літ у голій пустині, кожне, навіть богоспасаєме місто Белебей (найнікчемніше містечко оренбурзької губернії), повинно

було б зробити приємне вражіння. Зо мною сталося не так. Виходить, я ще не зовсім здичавів. Це добре. Сьогодні вранці вийшов я на місто з наміром розшукати ковбасню, щоб запастись сухими харчами на дорогу та пильніше приглянутись до зовнішнього вигляду міста. Коли я проходив Московською вулицею (“Невський проспект”), прикре вражіння почало затиратися. Вулиця хоч куди. Будинки здебільшого трьохповерхові, оздоблені знизу, як звичайно, написами — переважно блакитними з золотом. Із крамниць, переважно галантерейних, ліниво виглядають гарні вірменські, а зрідка й перські виразисті обличчя. Купецький двір, не вважаючи на масивність, — будинок легкий і навіть граціозний, будинок на манір Гваренгі. Губернаторський дім теж будова важка в порівнянні з приватними домами, белетаж à la ренесанс виглядає весело, наче бонтонний готель. Його піддержує масивна галерія аркад, під якими містяться крамниці з деяким благородним крамом, між іншим і з кумисом. Спочатку мене це вразило своєю дисгармонією: в домі представника найвищої влади — крамниці з усяким крамом, між іншим і з кумисом. Дивно. Але тому, що мирна промисловість не може інакше процвітати, як під покровом влади, — я з цією думкою погодився й пішов далі. Обійшовши навкруги покритий пилом сквер, я вийшов на другу, паралельну Московській, улицю, вже менш оздоблену вивісками та вірменами. З цієї нічим неприкметної вулиці я взяв ліворуч і, перейшовши дерев'яний міст, опинився за Кутумом.

Пройшовши кроків зо сто вулицею, [бачу] — перед дерев'яним одноповерховим будинком із бельведером, що виглядом своїм нагадує загородній трахтир середньої руки, по широкій галерії, яка оточує бельведер, похожає вусатий кавалер в сірому пальті-“сак” із срібним Георгієм та поважно поглядає на плебеїв калмиків і татар, що тут сновигають. Справжній гренадер під фірмою [са]лон-льокая [?!] Чи це не дворянський астраханський клуб? — подумав я й хотів іти далі, коли в мене мигнула перед очима жовта табличка над ворітьми з написом: “Дом Сапожнікова”. Коли б Олександр Олександрович Сапожніков не був діамантовою зіркою астраханського обр'ю і дармовим астраханським метрдротелем, я зайшов би до нього, як до старого знайомого, але ці його пишні вади мене спинили.

За домом і садком Сапожнікова видко оподалик халупи. Я, як маляр, люблю блукать по цих брудних мальовничих заулках, але, як людина, що щиро любить людину, я перед домом мільйонера зробив ліворуч навкруг і незабаром опинився в центрі міста.

У центрі міста, себто на Московській улиці, зайшов я до готелю під фірмою “Москва”, загадав “пару чаю” та усадовився в товаристві татар і вірмен. Машину накрутив якийсь хлопець у салдатській шинелі, і вона задеренчала увертюру з “Роберта Диявола”. Хоч бракувало всякої гармонії, мене зворушила, і до сліз зворушила, ця скалічена красуня-мелодія. Виходить, що я давно вже не слухав чогось подібного до музики. Барабан і сурма зачерствили мій слух, але не зачерствили серця, що сприймає прекрасне.

Після увертюри з “Роберта” машина зашипіла: “Ужъ какъ вѣтъ вѣтерокъ...” Я й це шипіння прослухав із насолодою та, майже помирившись з Астраханню, заплатив 15 копійок за чай і вийшов на вулицю.

“Московська вулиця”... Чи існує хоч одне губерніяльне місто в Росії без Московської вулиці? Мабуть, ні. А без ковбасні існує багато губерніяльних міст, між іншим і портове місто Астрахань. Дрантине, нікчемне, портове місто Астрахань! Я обійшов усі головні та

неголовні вулиці, прочитав усіх кольорів великі й малі вивіски, що оповіщали здебільшого про продаж чихирю й панського краму, але жадна з них не сказала про продаж вужених ковбас. Гей, німці, німці сарептські! І ви акліматизувались, а я з такою певністю важив на вашу непохитну ковбасолюбиву вдачу!

По обіді, за порадою Авдоті, куховарки Бурцева, пішов я шукати німецької пекарні, де, як вона каже, продають і німецькі ковбаси. Топографія міста вже мені більш-менш відома. І я, за вказівками тієї самої Авдоті, без особливих труднощів знайшов німецьку пекарню. Добряче кругле обличчя німця витягнулось і обережно усміхнулось, коли я замість булки зажадав ковбаси. Але через те, що я не жартома питав, то німець не жартома й відповів мені, що він — пекар, а не ковбасник і що ковбасника в місті нема ні одного, та що коли в сарептській крамниці я не знайду цього краму, то до самого Саратова я не побачу жадної ковбаси. З огляду ж на те, що сарептська крамниця, за оповіданнями того ж таки німця, дуже далеко від осередку міста, я й відклав мої розшуки до завтра.

Сьогодні 8-е серпня. Сьогодні відійде поштовий човен з Новопетровського форту до Гурєва Городка і возьме з собою Фіялковського та інших, що їх звільнено вкупі зо мною. Бажаю тобі, Фіялковський, кращої будучини; ти її вповні вартий. На прощанні він і Мостовський дали мені свої майбутні адреси, та ледве чи в нас розпочнеться колинебудь листування — тому що я не належу до касти базікалів, а вони, як люди практичніші від мене, теж не будуть переливати з пустого в порожнє. Але я назавжди збережу спомини про вас, мої благородні друзі!

9 [серпня]. У п'ятій годині ранку пішов я знечевя “на косу” (пристань) відвідати моїх новопетровських аргонавтів, що так швидко переплили зо мною Хвалинське море. Рибу свою вони продали, купили хліба і з цим золотим руном відпливуть завтра до пустинних берегів півострова Мангишлака. Бажаю вам щасливої плавби, відважні пловці! Поклоніться від мене побережним скелям, на яких я провів стільки безсонних ночей. Поклоніться від мене комендантові й благородному Мостовському, і більше нікому.

Попрощавшись із аргонавтами, я пішов на малі ісади (харчовий базар). Крім овочів, городини й печеного хліба на цих ісадах я нічого не побачив; мяса не продають, бо піст, а рибу продають на човнах. Базарна публіка, як і скрізь: перекупки, кухарі й куховарки, зрідка трапляється гладка купчиха-гастрономка й така сама на вигляд особа духовного стану, сугубо дбайлива про плоть гріховну. У червонобородого чепуруна-кизилбаша купив я за п'ять копійок сріблом п'ять голівок часнику (це добро привозиться сюди з Персії) і пішов у Кремль полюбуватися зблизька красунем-собором. Він, як чепурун XVII віку, пишається в мереживі перед усім містом.

З чуток знаю я про існування книги під назвою: “Описаніє города Астрахани”. Та про те, щоб її тут на місці купити, нема що й думати. Місто не має книгарні, отже й читачів не має. А як би доречі було мати тепер у руках оцю книгу! Там, мабуть, подані документальні відомості про час збудування Кремлю й Собору, як головних окрас міста. Хто ж мені замінить цю дорогу книгу? До кого мені звернутись із моєю цікавістю? І тому, що рання служба Божа ще не скінчилась, я пішов просто до собору, щоб зустрінути там священика і звернутись до нього з моєю антикварською допитливістю. На моє щастя, я зустрів самого ключаря собору, отця Гавріїла Пальмова (так він мені зарекомендувався),

але задовольнити мою цікавість сьогодні він не міг за браком часу і призначив мені побачення в соборі в неділю після пізньої служби Божої. Підожду.

10 [серпня]. Ходив до контори “Меркурія” довідатись, чи скоро прилетить цей син Юпітера? І мені відповіли, що його чекають не раніше 15 серпня, а коло 20 серпня піде він назад до Нижнього. Дожидання, як усяке дожидання, нестерпне. Але до цього дожидання прилипають ще й витрати, які я сподівався усунути, приліпившись у Бурцева на квартирі. А він, на лихо, задумав женитися (це загальна слабкість новопетровської залоги). 17 серпня в нього весілля, і я, звичайно, став цілком зайвою людиною. Щоб знайти собі куток на кілька днів, пішов я блукати провулками навколо контори “Меркурія”. Тут усе позамикане, крім шпаківень на високих тичках, що вказують на мешкання меломанів. Постукався я навмання до кількох замкнених воріт, бо карток тут надворітьми не чіпляють, як це ведеться в путящих містах. Після довгої шуканини пощастило мені знайти найману комірчину з мініатюрним вікном, що виходило просто на помийну яму. На безрибі й рак риба, на безлюдді й Хома чоловік, каже приказка. Внаслідок цієї мудрої приказки від завтра я “кочую” в комірчині за 20 коп. сріблом на добу; 6 карбованців у місяць комірчина з помийною ямою! Та це хоч і в Сан-Франціско, так під пару!

Давши завдаток, я прийшов до Бурцева і, через духоту та куряву на вулиці, пробув цілий день у кімнаті. Написав радісні листи друзям моїм Лазаревському й Гернові. Кухаренкові напишу завтра. Сподіваюся від нього відповіді на “Москалеву Криницю”. Не знаю, що означає його мовчанка!

Надвечір вийшов я — і себе, мовляв, показати, і на людей подивитись. Вийшов я на набережжя каналу. Це тут “Англійське” набережжя з морального погляду, а з фізичного — дерев'яне, дощане. Канал сам по собі ка-зна-що. Але як діло приватної особи, це твір велетенський, капітальний. Я не міг допевнитись, коли саме його збудовано, дізнався тільки, що його збудував своїм коштом якийсь багатий грек Варваці. Честь і слава покійному еллінові! Отже, на цьому набережжі вечорами хизується цвіт тутешнього громадянства. Жінки тутешні ненатурально білі й здебільшого сухітні. Чоловіки назагал у білих кашкетах з кокардою, не виключаючи й цивільної офіції. Незрозуміла любов до лівреї. Часто трапляються леви й левиці. Ці всюдисущі хижакі не акліматизуються. Вони й тут такої самої масти, як і в Архангельському, як і скрізь. Плебейська ж фізіономія калмика або татарина тут рідко покажеться: її місце на ісадах та в брудних провулках. Вдивляючись пильніше в вузькооке обличчя калмика, що тут переважає, я знахожу в ньому прямодушний, лагідний вираз. І оця прекрасна риса облагороднює цей негарний тип. Найвірніші слуги й найкращі робітники тут — це калмики. Улюблений кольор — жовтий та синій, їжа — всяка, не виключаючи й здохлини. Житло — кибітка, а зайняття — рибальство і взагалі чорна праця. Мені подобались ці предки монгольського племені.

11 [серпня]. Після пізньої служби Божої в соборі послужливий отець Гавриїл показав мені соборну ризницю, в якій речей не багато, але вони дуже рідкі та прикметні якістю виробу й старовинністю. Перше, що він мені показав, це — плащениця часів Івана Лютого, вишита шовком і золотом, і, як кажуть перекази, відбита у Марії Мнішек. 2. Друкована, зле збережена Євангелія 1606 року. 3. Вишитий шовком та золотом саккос єпископа Йосифа, що його вбив Разін. 4. Фелонь, вишитий шовком і золотом, того самого єпископа.

5. Архирейський жезл надзвичайно тонкої роботи, дар царя Бориса Годунова. 6. Срібний корець мистецької роботи, дар царя Петра Першого 1701 року. Величезний потір венецької роботи, 1705 року. Час закладин собору — 1698 рік, а посвячення — 1710 року 14 серпня. На моє запитання, хто був архітектором цього колосального й прекрасного собору, отець Гавриїл відповів: “простий російський мужичок”. Не вадило б Костянтиніві Тонові повчитися будувати собори в цього російського мужичка! Я, звичайно, не сперечався й запитав його про час вибудування Кремлю. Він відповів: “[Його збудував] Борис Годунов; а малий Троїцький собор збудував цар Іван Лютий незабаром після того, як здобув Астрахань у татар”, — додав він, замикаючи ризницю. І за те спасибі.

12 [серпня]. У 7 годині вранці прибув згори пароплав “Князь Пожарській”, що належить товариству “Меркурій”. Я пішов до контори довідатися про його поворотний рейс. Певного мені в конторі не сказали нічого. Хотів купити квиток, та й його не дали, бо не було головного “прикащика”. В надії на скорий відїзд та що не було дуже душно, пішов я блукати з вулиці до вулиці не без надії знайти хоч якунебудь ковбасню. Та ба! крім пилу, смороду й вічної вивіски: “продаж чихирю”, я не зустрів нічого.

Що далі в ліс, то більше дров. Вертаючись із сарептської крамниці, в якій усе є, крім вуженої ковбаси та сарептської гірчиці в слоїках, лайнув я моїх приятелів німців (звичайно, вийшовши на вулицю). Полюбувався химерно-незграбною старою архітектурою церкви Різдва Богородиці, морської офіції, і за порадою отця Гавриїла пішов шукати міську бібліотеку. Проти губарнаторського скверу прочитав я на блідо-блакитній табличці: “Публічна бібліотека-читальня”. Славно, подумав я: в Астрахані — публічна бібліотека! Виходить, і читачі є. Замурза-хлопчик показав мені вхід до цього святилища, і я побожно піднявся на другий поверх та ввійшов до єдиної салі бібліотеки. Бібліотекар у сурдуті з червоним коміром і з гренадерськими вусами, якого я прийняв за урядовця з поліції, сказав мені, що книги Рибушкіна “Описаніє города Астрахани” тепер у бібліотеці немає і що вона в бухгалтера громадської опіки Васілева. Я пояснив йому, що я нетутешній, але він усе таки послав мене до “приказу” громадської опіки. Нічого робити! пішов я до згаданого бухгалтера Васілева, і цей шановний дідусь подав мені надію, що прочитаю книжку Рибушкіна завтра в девятій годині ранку.

13 [серпня]. Переночував сьак-так у новій квартирі, або, точніше, в комірчині. Вранці пішов відчинити віконницю, і якийсь гладкий бородач обілляв мене поміями з полоскальної миски — та ще й вилаяв за те, що мене чорт носить під вікнами спозаранку. Я вилаяв його старим бородатим ослом і пішов до Бурцева пити чай. Після чаю написав Кухаренкові листа, навмисне невеличкого, і з клаптиком паперу та цурпалочком олівця пішов до “Публічної бібліотеки-читальні”. Бібліотекар із червоним коміром і гренадерськими вусами заявив мені, що бухгалтер Васілев не повернув іще потрібної мені книжки. Я зостався дожидати, бо бухгалтер Васілев вчора сам мені пообіцяв принести книжку до бібліотеки неодмінно на дев'яту годину.

Дожидаючи “Описанія города Астрахани” Рибушкіна, я зажадав каталогу Публічної Астраханської Бібліотеки; каталог теж був удома в якоїсь важної особи (чи не в Сапожнікова?). Отже, без каталогу в руках, я побачив на полицях припорошений “Вѣстникъ Европы», довгу фалангу “Московского Телеграфа”, в кількох екземплярах:

графа Хвостова, Державіна, Карамзіна, “Духъ законъ” і “Сводъ законъ” з додатками, а решта полиць була завалена творами Дюма та Сю, не в оригіналі. Про рукописи, що торкалися історії міста та краю, мені, не знаю чому, ніяково було запитати.

Та що було для мене о цій Публічній Біблотечі найцікавіше, це “Рускій Вѣстникъ”, журнал, що вже кілька років виходить, а я його сьогодні вперше бачу. В якій же я дикій пустині досі животів!

Перша попалась мені до рук книжка “Руссаго Вѣстника” за 1856 рік; оглав мені подобався. Там були виставлені імена Гоголя, Соловйова, Аксакова, імена добре відомі в нашій літературі. Я розгортаю книжку, і мені попалась літературна хроніка; читаю, і що ж я читаю? Наша славна-преславна Савур-могила — розкопана. Знайшли з ній якісь золоті та інші дрібнички, що не свідчать навіть, чи справді це була могила одного із скитських царів.

Я люблю археологію. Я поважаю людей, що присвятили себе цій таємничій матері історії. Я зовсім розумію користь цих розкопів, але краще б не розкопували нашої славної Савур-могили... Дивне й навіть нерозумне привязання до німих, мовчазних могил. Цілий день і вечір я все співав:

У степу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла!

14 [серпня]. Цілу ніч була злива. І на ранок замість запорошеної, сірої Астрахані я побачив Астрахань чорну, брудну. Озброївшись туркменським чапоном, я пішов до Бурцева пити чай, потім одніс лист на пошту й рушив до бібліотеки. Але ця публічна бібліотека, мабуть через дощ і болото, була замкнена. І я, вклонившись дверям цього неприступного таємничого святилища, пішов “во свояси съ миромъ, дивяся бывшему”.

І що мені цей Рибушкін так увяз у зубах? Найцікавіше в Астрахані я й без його вказівок бачив (соборну ризницю), а про решту чи варт турбуватися? Не варт.

15-го [серпня]. У день Успіння Пр[есвятої] Б[ого]р[одиці] зустрів я в Астрахані свого колишнього професора кийвського університету, найдорожчого й найулюбленішого нашого поета, і зустрів я його з величезною радістю в такій далекій стороні; зустрів, як батька, як брата, як найбільшого друга, і мав щастя прожити з ним кілька днів майже вкупі.

Вихованець кийвського університету
Іван Клопотовський.

16-го [серпня]. Того самого дня і я був ущасливлений зустріччю з улюбленим і поважаним мною поетом Тарасом Григоровичем Шевченком, з яким я провожу ці дні, що залишить у мені глибокий спомин назавжди.

Вихованець того ж університету
Степан Незабитовський.

Я запишу у своєму щоденнику, що 16 серпня я провів день з поетом України

Шевченком.

Євген Одинцов.

Серпня 16. З душевною радістю я зустрівся та провів кілька годин із моїм милим батьком, старим козаком Тарасом Григоровичем Шевченком, за що вельми дякую Богові, що він привів мене бути вкупі з ним.

Федір Чельцов.

17 [серпня]. Іван Рогожин з приязні до Перфіла пішов за нього на півроку в салдати; та хоч який хитрий і викрутний був біс, але ніяк не міг пристосуватися до порядку, і його бідного шпарили, як Сидорову козу, так що коли минуло вже півроку, йому соромно було показатися до свого старшого. Бідний біс, не зміркував, що як начепить ранець, то виходить хрест, отже йому воїстину довелось нести хрест Господній, а Перфіл, коли почув від нього оповідання про службу, сказав йому: “у чужі сани не пхайся”. Від того часу ані один біс уже не хотів служити в салдатах; а ти ж то, батьку, десять літ пробув у них. Офіцери, як почули від Перфіла про те, що Рогожин за нього пробув півроку, висловили своє захоплення словами: “Славно: і біс побував у наших руках”.

Скріпив Іван Рогожин.

Фельфебель Перфіл.

18 [серпня]. В. Кішкін. Зустріч із старим знайомим.

19 [серпня]. Lekarz Karol Nowicki

Raweł Radziejowski

Tytus Szalewicz.

20 [серпня]. Krasomówstwo niewielu otrzymało w udziale, mnie zaś, pozbawionemu tego boskiego daru, pozostaje w milczeniu tylko podziwiać i hołdować twórczej twej potędze, święty narodowy wieszczu-męczenniku Małej Rosji. Twoja dzisiejsza przytomność wśród nas zupełnie szczęśliwym mnie czyni i chwile obecne nigdy się w mej pamięci nie zatrzę. O, stokroć, stokroć błogosławię ten drogi dzień, w którym niebo pozwoliło mi osobiście poznać się z tobą, gorliwy i nieulekły opowiadacz słowa prawdy. Niechże słów tych kilka przypominają ci, poeto-malarzu, głęboką cziq poważającego ciebie Tomasza Zbrozka.

23 [серпня]. Від 15 до 22 серпня було в мене в брудній і запорошеній Астрахані таке світле, прекрасне свято, якого ще не було в моєму житті. Земляки мої, здебільшого кияни, так щиро, радісно, по-братерському привітали мою свободу й до того поширили свою гостинність, що позбавили мене свободи самому вести свій журнал і взяли цей обов'язок на себе. Дякую вам, благородні, безкорисливі друзі мої! Ви обдарували мене такою радістю, таким повним щастям, яке я ледве вміщаю у своєму вдячному серці. І пам'ять про ці найщасливіші дні я вписую не до прозаїчного журналу свого, — я занесу [її] до скарбниці свого серця.

Цього ж таки 15 серпня ввечері Зброжек випадково пробовкнувся у Сапожнікових, що я в Астрахані. І 16 серпня я відновив старе знайомство з Олександром Олександровичем. Це вже був не пустун-школяр у дитячій курточці, якого я бачив востаннє в 1842 році. Це вже був мужчина, муж і, нарешті, батько прекрасної дитини. А понад усе це я зустрів у ньому просту, високо-благородну й добру людину. Риса, що характеризує родину Сапожнікових: він, не знаю, на як довго, покидає Астрахань і до

Нижнього Новгороду запропонував мені каюту на замовленому ним пароплаві “Князь Пожарській”. Квиток за п'ять карбованців, що я купив був, повернув я конторі пароплавного товариства “Меркурій” з умовою, щоб його віддали задармо першому-ліпшому бідакові. Капітан пароплаву “Князь Пожарській” Володимир Василевич Кішкін розпорядився так, що замість одного бідного помістив на баржі п'ять бідаків, що не могли заплатити за місце до Нижнього навіть по карбованцю. Риса практично-благородна.

25 [серпня]. Буфетник пароплаву “Князь Пожарській” Олексій Панфилович Панов, відпущений на волю п. Крюковим.

27 [серпня]. Ночі місячні, тихі, чарівно-поетичні ночі! Волга, як безкрає дзеркало, затагнута прозорим туманом, м'яко відбиває в собі чарівну, бліду красуню-ніч і сонний крутий берег, пообставлюваний групами темних дерев. Солодкий спокій навіває ця розкішна декорація. І вся ця краса, вся ця зрима німа гармонія наповнюється тихими задушевними звуками скрипки. Три ночі зряду цей визволеним раб-чудотворець безмежно підносить мою душу до Творця вічної [краси] принадними звуками своєї дешевенької скрипочки. Він каже, що на пароплаві не можна тримати доброго інструменту, але і з цього недоброго він добуває чарівні звуки, особливо в мазурках Шопена. Я ніколи не наслушаюсь цих загально-словянських, сердечно, глибоко тужливих пісень. Дякую тобі, кріпаче-Паганіні! Дякую тобі мій випадковий, мій благородний! Із твоєї вбогої скрипки вилітають зідхання зневаженої кріпацької душі і зливаються в один протяглий, понурий, глибокий стогін мільйонів кріпацьких душ. Чи швидко долетять ці пронизливі зойки до Твого олив'яного вуха, наш праведний, невмолимий, невблаганний Боже?

Під впливом скорботних, розпачливих звуків цього безталанного визволеного раба пароплав у нічному похоронному спокої мені ввижається якоюсь велетенською, глухо ревучою потворою з роззявленою величезною пащею, готовою проковтнути дідичів-інквізиторів. Великий Фультоне й великий Ватте! Ваша молода дитина, що росте не днями, а годинами, незабаром пожере канчуки, престоли й корони, а дипломатами й дідичами тільки закусить, пограється, як школяр цукерком. Те, що почали у Франції енциклопедисти, те довершить по всій нашій планеті ваша колосальна геніяльна дитина. Моє пророцтво безсумнівне. Молю тільки довготерпеливого Господа вмалити малу частину своєї бездушної терпеливості. Молю його хоч раз уповні прихилитися своїм

оливняним ухом до зойку своїх щирих, простосердих молителів, зойку, що пронизує душу.

28 [серпня]. Від дня виходу пароплаву з Астрахані, себто від 22 серпня, я не можу ні за що, навіть за свій журнал, взятись акуратно, як це було в Новопетровському форті. Я все ще не можу й не хочу визволитися з-під того вражіння, яке зробили на мене в Астрахані мої земляки, і того чудового вражіння, яке повторив Олександр Олександрович Сапожников і всі його родичі та друзі, що з ним подорожують. Всі вони, починаючи від господині (Ніни Олександрівни) й господаря, всі вони такі по-дружньому прості, такі уважливі, що я з надмірного захвату не знаю, що з собою робити та, звичайно, тільки бігаю сюди й туди по чардаку, немов школяр, що вирвався із школи. Аж тепер тільки я зрозумів огидний вплив десятилітнього приниження. Аж тепер тільки я вповні відчуваю, як глибоко в мені засіла казарма з усією її принизливою буденщиною. І такий швидкий і несподіваний контраст не дає ще мені опритомніти. Коли зо мною просто по-людському поведяться, це мені здається тепер чимсь надприродним, неймовірним.

Береги Волги від Царіцина та Дубовки з кожною годиною робляться вищі, більш мальовничі, чарівніші. І я не зробив ще ні одного ескізу. Ніколи. Всі книжки всіх російських журналів за цей рік найдобріший Олександр Олександрович віддав до моїх послуг, і я аж сьогодні почав читати “Королеву Варвару” Попова. І тільки почав. А журнал свій, що в ці дні повинен був би наповнитися такими чарівними подіями, я зовсім покинув, виправдуючи себе тим, що чардак дрижить і не дає змоги писати. О, як би я хотів продовжити цей солодкий стан, це почуття животворчої, чарівної бездіяльності!

Я покинув пекучий степ у кителі та туркменському верблюжому чапані. В Астрахані я думав тільки про заслону від комарів. А північ, до якої я прямую, мені й на думку не спадала. І сьогодні я міг би бути добре покараний за неухважливість до біловолосого Борея, коли б не виручив мене Олександр Олександрович. Цілу ніч дув свіжий норд-ост, і надранок стало досить холодно, так холодно, що не відмовився б і від кожуха. А в мене, крім кителя та згаданого чапана, зовсім нічого не знайшлося. Олександр Олександрович, спасибі йому, запропонував мені своє тепле пальто, штани й камізельку. Я з подякою прийняв це все, як дар, посланий мені з неба, і за хвилинку з'явився на чардаку, преображений у справжнього денді. Хай Бог нагородить тебе, мій добрий Сашо, за це по-братерському дружнє преображення!

29 [серпня]. Береги Волги з кожною годиною стають вищі та принадніші. Я спробував зробити ескіз одного місця з чардака пароплаву, та ба! немає ніякої змоги. Чардак дрижить, і контури берегів швидко міняються. І я із своєю давньою новопетровською думкою рисувати береги матушки-Волги мушу тепер розпрощатися. Сьогодні від півночі і до схід сонця пароплав вантажився дровами коло Камишина, і я ледве встиг зробити легенький нарис камишинської пристані з правим берегом Волги. Дров набрано до Саратова, отже я ближче, ніж у Саратові, нічого не зроблю. 60 верстов вище Камишина, на правому березі Волги боцман пароплаву показав мені горб Стеньки Разіна. Це було на світанку, і я не міг добре розглянути цю прикметну, та немальовничу місцевість. Я не знаю, чому цей історичний горб називають горбом? Він і на вершок не вищий за околичну місцевість. І якби лоцман мені не показав його, я не помітив би цієї нікчемної твердині славного лицаря Стеньки Разіна, цього волзького барона і, нарешті, постраху

московського царя та перського шаха. Явні, великі грабіжники злякались скритого нічного злодюжки! Так білоголового велетня хижака-беркута, лякає іноді нікчемний кажан.

Найбанальніший суздальський образ прославленого предмету так само цікавий, як і найартистичніший малярський твір. Тому що я розумів цю правду, мені ще прикріше було, що я не міг зробити навіть абиякого нарису цього вельми прославленого горба. Сонце ще не сходило, а горб зостався вже верстов із десять за нами, і мені довелося задовольнитись коротким фантастичним оповіданням неговіркового лоцмана.

Волзькі рибалки та взагалі простий нарід вірять, що Стенька Разін живе досі в одному з надволзьких ярів, недалеко від свого горба, та що (як каже лоцман) минулого літа якісь матроси, що плили з Казані, спинялись коло його горба, ходили до яру, бачилися й розмовляли з самим Степаном Тимофієвичем Разіном. Увесь він, оповідали матроси, обріс волоссям, неначе звір який, а говорить по-людському. Він уже почав був розповідати щось про свою долю, як настав південь, і з печери виповз змії та почав ссати його за серце, а він так страшно застогнав, що матроси з жаху розбіглись, хто куди міг. А за те його, додав лоцман, щоденно змії за серце ссе, що його проклято по всіх соборах, а проклято за те, що вбив астраханського архиєрея Йосифа. А вбив він його за те, що той противився його чарам.

Як каже той самий оповідач, Разін не був розбійником, а він тільки на Волзі брандвахту держав і збирав мито з кораблів та роздавав його бідним людям. Виходить — комуніст.

30 [серпня]. З поваги до іменинника та до заведеного звичаю обдаровувати іменинників, я сьогодні подарував Олександрові Олександровичу портрет його тещі, m-me Козаченкової. Портрет зроблений за один сеанс білим і чорним олівцем досить таки незугарно, але не позбавлений виразу. Іменинник, як звичайно, був веселий і привітний, а гості його (до них і нас, Господи, прилучи!), також задніх не пасли, і нецеремонна мила гармонія панувала на чардаку “Князя Пожарскаго”.

Надвечір од саратовської пасажирки, одної дуже милої дами Тетяни Павлівни Соколовської, випадково довідався я, що М. І. Костомарів поїхав закордон, а мати його живе в Саратові. Я попрохав у неї адресу Костомарової і...

31 [серпня]. ...ледве встиг пароплав спинитися коло саратовського набережжя, я був уже в місті і за вказівками послужливої m-me Соколовської, як по-писаному, без допомоги дорогого візника, знайшов помешкання Тетяни Петрівни Костомарової. Добра бабуся, вона пізнала мене по голосу, але, глянувши на мене, завагалась щодо свого здогаду, та, переконавшись, що це справді я, а не хто інший, вона привітала [мене] радісним поцілунком і щирими сльозами, як рідного сина.

Пароплав простояв на саратовській пристані до другого ранку. І я від полудня до першої години ночі провів час у Тетяни Петрівни. І, Боже мій, чого ми з нею не згадали, про що ми з нею не перебалакали! Вона мені показувала листи свого Ніколаші з закордону та пелюстки фіялок, що син їй прислав в одному з листів із Стокгольму з 30 травня. Ця дата пригадала нам фатальне 30 травня 1847 року, і ми, як діти, заридали... У першій годині ночі я розпрощався з найщасливішою і найблагороднішою матір'ю найпрекраснішого сина.

Вересень 1857

1 [вересня]. Петро Улянович Чекмарьов.

Новий місяць почався новим дуже приємним знайомством. Півгодини перед підняттям котвиці з'явилась до капітанської каюти та мого тимчасового житла людина з негарним, але привабливо-симпатичним обличчям. Промовивши монотонно: “Петро Улянович Чекмарьов”, він сказав із надхненням: — “Марія Григорівна Солонина, незнайома вам ваша мила землячка й поклонниця, доручила мені передати вам свій сердечний сестрин поцілунок та привітати вас із пожаданою свободою”. І тут таки назначував мою лисину двома важеними поцілунками: одним за землячку, а другим — за себе та за саратівську братію. Довго я не міг опам'ятатись від цього несподіваного щастя, а опам'ятавшись, я витяг із своєї вбогої комори якусь пісеньку та попросив свого нового приятеля передати цю лепту моїй милій сердечній землянці. Незабаром почали підіймати котвицю, і ми розпрощались, давши один одному слово побачитися тої зими в Петербурзі.

2 [вересня].

Пятнадцать лѣтъ не измѣнили насъ,
Я прежній Сашка все, ты также все Тарасъ.
Олександр Сапожніков.

Сьогодні в 7 годині ранку випадково зібрались ми в капітанській каюті і слово за словом від буденної розмови перейшли до сучасної літератури та поезії. Після недовгої гутірки я запропонував О. О. Сапожникову прочитати “Собачій пирь” (із Барбе) Бенедіктова, і він по-мистецькому його прочитав. Прочитавши переклад, прочитали оригінал і одноголосно вирішили, що переклад вищий за оригінал. Бенедіктов, співець кучерів і такої всячини, не перекладає, а відтворює Барбе. Незбагненно! Невже від смерти цього, за висловом Іскандера, величезного нашого Тормаза, поети воскресли, оновились? Іншої причини я не знаю. З приводу “Собачьяго пира” наш добрий, милий капітан Володимир Василевич Кішкін витягнув із свого заповідного портфеля цього самого Бенедіктова “Входъ воспрещается”. І з почуттям поклонника рідної оновленої поезії прочитав нам, уважним слухачам. Потім прочитав його ж таки “На Новый 1857 Годъ”. Я дивувався й не вірив тому, що чув. Багато ще дечого пружно-свіжого, живого прочитав наш милий капітан. Але я всю свою увагу та подив зосередив на Бенедіктові, а решту ледве слухав.

Отже, в нас сьогодні із звичайної гутірки вийшов надзвичайно ефектний літературний ранок. Приємно було б повторювати таку імпровізацію. Наприкінці цих поетичних сходин О. О. Сапожніков запалився надхненням і написав двохстишся — граціозне і по-братерському щире.

Вночі проти міста Волзьке (місце центральної контори дому Сапожникових) пароплав на кілька годин спинився. О. О. зійшов на берег і незабаром вернувся на пароплав із своїм головним управителем Тихоном Зиновієвичем Єпіфановим. Білий з чорними бровами,

свіжий і на диво гарний дідусь із прекрасними манерами, що й тіні не нагадували російського купця. Він мені живо нагадав своїм чепурним виглядом мого дядька Шевченка-Гриня.

3 [вересня]. Не забувайте люблячого Вас І. Явленського.

Їв, пив, спав. Уві сні бачив Орську кріпость і корпусного ефрейтора Обручева. Я так перелякався цього мерзенного ефрейтора, що з ляку прокинувся й довго не міг очуматись од такого паскудного сну.

4 [вересня]. Цілу ніч пароплав вантажили дровами проти міста Хвалинського. Це єдина місцевість на березі Волги, що нагадує стару назву Каспійського моря. Надранок, як підняли котвицю, зібрались ми в каюті нашого доброго капітана, і після коротенької прелюдії знову склався в нас літературно-поетичний ранок. Послужливий Володимир Василевич прочитав нам із свого заповідного портфеля кілька животрепетних віршів невідомих авторів і між іншим “Кающуюся Россію” Хомякова. Цей глибоко-сумний вірш я записав до свого журналу на память про наші ранішні бесіди на пароплаві “Князь Пожарскій”.

КАЮЩАЯСЯ РОССІЯ.

Не уклони сердце твое въ словахъ лукавствія
неищевати [вины] о грѣсѣхъ твоихѣ.

Тебя призвалъ на браньъ святую,
Тебя Господь нашъ полюбилъ,
Тебѣ далъ силу роковую,
Да сокрушишь ты волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

Вставай, страна моя родная!
За бротъевъ! Богъ тебя зоветъ
Черезъ волны гнѣвнаго Дуная –
Туда, гдѣ, землю огибая,
Шумятъ струи эгейскихъ водъ.

Но помни, быть орудьемъ Бога
Земнымъ созданьямъ тяжело;
Своихъ рабовъ Онъ судить строго,
А на тебя, увы! какъ много
Грѣховъ ужасныхъ налегло!

Въ судахъ черна неправдой черной
И игомъ рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной,
И лѣни мертвой и позорной,
И всякой мерзости полна.

И, недостойная избранья,
Ты избрана! Скорѣй омой

Себя водою покаянья,
Да громъ двойного наказанья
Не грянетъ надъ твоей главой!

Съ душой колѣнопреклоненной,
Съ главой, лежащею въ пыли,
Молись молитвою смиренной
И раны совести растлѣнной
Елеемъ плача исцѣли!

И встань потомъ, вѣрна призванью,
И бросься въ пыль кровавыхъ сѣчь!
Борись за братьевъ крѣпкой бранью,
Держи стягъ Божій крѣпкой дланью.
Рази мечомъ — то Божій мечъ!

А. Хомяковъ.

5 [вересня]. Береги Волги все більш і більш змінюються та набирають одпоманітності й суворости. Плескуваті узгір'я правого берега покриті лісом, здебільшого дубовим. Де-не-де зрідка проблискують білі стовбури берез і сірі, матові стовбури осик. Листя дерев помітно жовкне. Температура повітря змінюється, холоднішає. Коли б вона мене не захопила зненацька! Сьогодні був перший приморозок. Ноги промерзли. Треба буде в Самарі купити кинді та чинений кожушок. Нічого не читаю й не рисую. Рисувати не дає машина своїм невгамонним шумом та дрижанням, а читати — чудові береги Волги. Уві сні бачив церкву святої Анни в Вильні та любу Дуню, чорнобриву Гусіковську, як молилась у цій церкві. Це, мабуть, унаслідок читання про королеву Варвару Радивилівну. Пан Попов — історик нового й прекрасного стилю. Він, здається, учень Соловйова. Треба було прочитати в “Русскомъ Вѣстникѣ” його “Турецкую войну при царѣ Федорѣ Алексѣвичѣ”. Мені тепер багато треба прочитати. Я цілком одбився від нової літератури. Які гарні “Губернскіе Очерки” Салтикова, а між ними й “Мавра Кузьмовна”, і як чудово їх читає Панченко (домовий лікар Сапожнікова) — без тіні декламації. На мою думку, такі глибоко сумні твори інакше й читати не можна. Монотонне, одноманітне читання сильніше, рельєфніше змальовує цих бездушних, холодних, цих гидких гарпій. Я благоговію перед Салтиковим. О, Гоголю, наш безсмертний Гоголю! Якою радістю зраділа б благородна душа твоя, побачивши навколо себе таких геніяльних учнів своїх. Друзі мої, щирі мої! Пишіть, подайте голос за цю бідну, брудну, запаскужену чернь! за цього зневаженого, безсловесного смерда!

6 [вересня]. У десятій годині ранку “Князь Пожарскій” закотвичився при набережжі міста Самари. Здалеку ця першої гільдії отроковиця — дуже, дуже таки немальовнича. Я вийшов на берег і пішов поглянути ближче на цю бундючну молоду купчиху та купити кинді. На вулиці здибав я І. Явленського, і ми разом пішли оглядати місто. Рівне, гладеньке, вибілене, нафарбоване, до млости одноманітне місто. Жива представниця царювання “неудобозабываемаго” Миколи Тормаза.

З цікавості, а також і через вопіючий апетит (сталося це коло другої години), ми звели візникові їхати до найліпшого в місті трактиру; він і поїхав і привіз нас до найкращого “заведенія”, себто трактиру. Тількищо ступили ми на сходи цього “заведенія”, як обидва в один голос промовили: “Здѣсь русскій духъ, здѣсь Русью пахнеть”, себто салом, чимсь горілим і всяким паскудством. Ми все ж здобулися на відвагу замовити собі котлети, та ба! не стало терпцю дочекатись цих безконечних котлет. Явленський жбурнув прислужникові коповика, трохи лайнув [його], на що той мовчки з усмішкою вклонився, і ми вийшли з “заведенія”. Величезна збіжева пристань на Волзі, приволзький Новий Орлеан! а не має путнього трактиру. О, Русь!

Після ніби-сніданку ми поїхали до крамниць: у крамницях, навіть у крамничках не знайшлося такого краму, якого мені було треба (кинді), і ми подались на пароплав.

У капітанській каюті на підлозі побачив я зім'яту сторінку давнього знайомого, “Русскаго Инвалида”; підняв його і знечевя почав читати фелетон. Там говорилось про китайських повстанців і про те, яку промову виголосив Гонг, ватажок повстанців, перед штурмом Нанкіна. Промова починається ось як: “Бог іде з нами. Що ж зможуть проти нас демони? Мандарини ці — годована на заріз худоба, здатна тільки на жертву нашому небесному отцеві, найвищому Владиці, єдиному істинному Богові”. — Чи окоро можна буде про російських бояр те саме голосно сказати?

У Самарі живе багатий купець Светов, голова секти молоканів. Уряд (лагідними засобами) примушував його прийняти православ'я, але він, не вважаючи на “лагідні” засоби, рішуче відмовився від православ'я й виявив бажання прийняти кальвінізм, на що однак уряд не погодився і дав йому спокій, заборонивши йому і його секті торгувати (один із “лагідних” засобів).

7 [вересня]. У десятій годині вранці під міцним нордом із дощем та снігом ми покинули Самару. Угору від Самари лівий берег Волги починає вищати; це плескуваті узбіччя Жигулівських гір. За дві години ми підійшли до брами Жигулівських гір. Це межигіря звузило Волгу до однієї верстви; за горами, мов за рямцями, відкрилась перед нами нова, досі невидана панорама, помережана темносиніми смугами; це мешканець півночі — сосновий ліс. На перший план цієї панорами з-за ущелини, порослої чорним лісом, висунулась гола самотня гора. Це Царів Курган. За народнім переказом, Петро Перший, подорожуючи Волгою, спинявся на цім місці і виходив на цю гору, через що вона й дістала назву Царевого Кургану.

Гора ця своєю формою та розміром нагадала мені таку саму гору біля Звинигородки київської губернії в селі Гудзівці. Можливо, що й Гудзівську гору якийсь помазаник-протидисвіт освятив своїм вшестям, та земляки мої якось туго заховують у своїй пам'яті подібні посвячення. Вони (земляки мої) чи не здогадуються часом, що, коли цар зійде на таку гору, то мабуть не даремне, а либонь для того, щоб неситим оком окинути околицю, — скільки на ній (коли він полководець) за одним разом можна вбити віропідданих. А коли він, борони Боже, агроном, то це ще гірше; особливо, коли околиця покажеться неродюча, то він височайше звелить зробити її родючою, і тоді потом і кровю кріпака угноїть яловий солонець. Земляки мої, мабуть не без причини, не освячують у своїй пам'яті таких урочищ.

Не міг я довідатися, за яким народнім переказом покійний князь Воронцов назвав у своїх Мошнах звичайну гору Святославою горою, звідки цей п'яний варяг-розбійник нібито любувався на свою ватагу, що своїми розбійницькими човнами збивала піну на святому Дніпрі. На мою думку, це просто фантазія сіятельної голови та більше нічого. Сіятельному англоманові просто забагнулося прикрасити свій пишний парк вежею на шталт маяка, от він і вигдав народній переказ, пристосувавши його до місцевости, а незграбну свою вежу назвав вежею Святослава. А Михайло Грабовський (не в осуд хай буде сказано) мало-мало не доказав документально, що переказ про Святославову гору — народній.

Капітан наш, спасибі йому, догадався сьогодні, послугуючись повстинами, зробити з своєї ажур-каюти каюту темницю та спорудив у ній чавунну грубку, і я тепер перебуваю буквально в теплих обіймах друга.

От тобі й волзькі комарі, яких я так боявся!

8 [вересня]. Ранок ясний, тихий, морозяний. Лівий берег Волги від самого Царового Кургану помітно нижчає, і сьогодні вранці я його побачив таким самим, як і перед Самарою: рівним, плескатим, одноманітним. Правий берег, як і досі, понурий, високий і поріс дрібним лісом. Коли б і можна було рисувати, то зовсім нема чого, крім хіба величезної “расшивы”, закотвиченої посередині Волги, немов на дзеркалі.

Я сподівався, що казенні, парадні чоботи послужать мені принаймні до Москви, а вони й до Сімбірського не дотягнули; зрадили, прокляті, чи то пак казенні. Іван Никифорович Явленський помітив цей ущербок у моєму дуже нечепурному одязі і запропонував мені свої чоботи із запасових, за що я йому сердечно вдячний. Його чоботи прийшлись мені до ноги, і я тепер хизуюся майже в нових чоботях та ще й на високих закаблуках, що мені не зовсім до вподоби, але дарованому коневі в зуби не заглядають.

9 [вересня].

Симбирскъ-отъ видишь,
А недѣлю йдешь.
Бурлацька приказка.

При сході сонця далеко на положистій височині, що врізується в Волгу, показалося Сімбірське, себто кілька білих цяточок невиразної форми. Вартовий матрос, указуючи мені на білесенькі цяточки, промовив бурлацьку приказку, яку я зараз і записав. Від Сенгілея до Сімбірського 50 верстов, і цю віддаль проплили ми не за тиждень, але за десять годин із гаком. “Князь Пожарскій” сьогодні якось особливо поволі посувався наперед. А може це мені так здалося тому, що не сходило з обрію Сімбірське, де мені хотілось побувати засвітла, подивитися на памятник Карамзінові. Сімбірське ж замість того, щоб наблизитись до мене, гай-гай, цілком сховалося за непрозористою завісою, зітканою з дощу і снігу. Цього паскудства було щораз більше, вечір швидко наближався, і я втрачав надію бачити на місці музу історії, що її бачив тільки в глині в майстерні незабутнього Ставассера. Чого я боявся, те й сталося. Ледве коло п'ятої години “Князь” закотвичився біля якоїсь дощаної пристані. Решта декорацій була закрыта дощем із

снігом. Не вважаючи на це все, я зважився зійти на берег. Моя рідна черноземна грязюка — по коліна, і ні одного візника. Промочивши в калюжах та в грязюці ноги, я вернувся — не можна сказати, щоб щасливо — на пароплав.

Вдруге проїжджаю повз Сімбірське й удруге не вдається мені бачити пам'ятника двірському історіографові. Уперше в 1847 [році] провіз мене повз Сімбірське фельдегер. Тоді було не до монументу Карамзіна. Тоді я ледве встиг пообідати в якійсь харчівні або, точніше сказати, в шинку. Мене (як я потім довідався) пильно потребували в Оренбурзі, і тому фельдегер “неудобозабываемаго” Тормаза не дрімав. Він мене з Пітера на восьму добу приставив до Оренбургу, замордувавши за всю дорогу тільки одного поштового коня. А тепер, 1857 року, замість поспіху — ніч та ще й з такими препоганими варіяціями, що нерозумно було б і думати про монумент Карамзіна.

З нагоди двадцятиодноліття подружнього життя Катерини Никифорівни Козаченкової ми за сніданком подолали двох велетнів, що зветься пироги, з різними дивовижними начинками, і через цю надзвичайну обставину обідали пізно, рівно в сьомій годині; і рівно в сьомій годині поруч “Князя” закотвичився пароплав “Сусанинъ”. Капітана “Сусанина” Якова Осиповича Возніцина сам господар запросив на обід. Тому, що не вдалося бачити Сімбірське та монумент Карамзіна, в мене народився і швидко виріс чудовий проєкт: за обідом напитися; та, на жаль, цей чудовий проєкт удався тільки наполовину.

По обіді зайшли ми до капітанської світлиці (так називають волзькі пловці-матроси капітанську каюту над чардаком) і взялися до чаю. Між іншими цікавими розмовами за чаєм Возніцин сказав, що він, після закриття волзької навігації, їде до свого маєтку (тверської губернії) з нагоди визволення кріпаків. Він, хоч і ліберал, але, як дідич, оповів про цю прекрасну новину без якогобудь задоволення. Помітивши це філантропійне почуття в дідича тверської губернії, я вважав за зайве здійсмати з дідичем розмову про таку слизьку для нього справу. І, не поділивши захвату, що його збудила ця велика новина, я загорнувся в свій чапан і заснув сном праведного.

У 6-ій годині ввечері приходив до капітана нашого якийсь гер Ренненкампф, агент компанії фірми “Меркурій”, гидка, льокайсько-німецька фізіономія і нічого більше; та між іншим, ця двірська, льокайська фізіономія належить статському совітникові й голові якоїсь “палати”, трохи чи не “казенної”!

10 [вересня]. Мій чудовий вчорашній проєкт, що удався наполовину, сьогодні (і то вже, слава Богу, тільки ввечері) удався й удався до найменших подробиць, з болем голови та іншою такою всячиною.

11 [вересня]¹.

12 [вересня]. Погода — препогана. “Князь Пожарскій” і “Сусанинъ” закотвичилися на ніч у Спаському затоні. Це зимівля для пароплавів компанії “Меркурій”. Тут побудовані майстерні, квартири для капітанів, помешкання для майстрів, школа й шинок. Місцевість прекрасна, оточена молодими дубовими гаями; і хоч стоїть холодна погода, в гаях

1. Запис під цією датою не Шевченків. Див. у примітці. — Ред.

збереглася свіжа зелень і деякі квіти, з яких я назбирав маленьку китицю, і, як справжній Тірсіс-Посошков, підніс її наймилішій баронесі Медем, одній із пасажирок “Князя Пожарскаго”, жінці одного з капітанів Меркуріївської компанії. Мила, приваблива жінка.

Ранок ясний, з морозом до 5 ступнів. Коло полудня погода, як і вчора, перемінилась: почав падати дощ із снігом. “Князь Пожарскій” щасливо пройшов Красновидівську переміль і в одинадцятій годині ввечері закотвичився за десять верстов од Казані.

13 [вересня].

Казань-городокъ –
Москвы уголокъ.

Цю приповідку чув я вперше в 1847 році на поштової станції в Сібірській губернії, коли мене фельдегер віз до Оренбургу. Якийсь годований сібірський степовик, описуючи моему поводителю величну красу міста Казані, закінчив свій опис цією влучною приповідкою. Сьогодні вранці побачив я здалека Казань, і давно почута приповідка сама собою пригадалась, і я її мимоволі повторив. Ледве пароплав закотвичився, вискочив я на берег, примостився за “четвертака” в татарському візочку й подався до міста. Як здалека, так і зблизька, і всередині Казань надзвичайно живо нагадує собою куточок Москви, починаючи від церков і дзвіниць аж до “сайок” і калачів, — скрізь на кожному кроці бачиш вплив білокаменної Москви. Навіть вежа Сумбеки, безсумнівний пам'ятник часів татарських, видалась мені рідною сестрою Сухаревої вежі. Велика вулиця (звичайно, Московська), що веде до Кремлю, скидається на Невський проспект своєю претенсійністю та дерев'яним бруком. На початку цієї вулиці стоїть будинок університету, оздоблений трьома грандіозними іонійськими портиками. Шкода, що перед цією прекрасною будівлею бракує майдану; вона б багато виграла, монумент співця Катерини не лишався б у дворі в мініатюрному садочку, і на нього не дивилася б меланхолійно руда корова.

Намилювавшись, укупі з рудою коровою, монументом сплітача урочистих од та інших мерзенних лестоців, я, проходячи через двір, зустрів студента з добре таки синім підборіддям, а тому й зміркував, що він не новак у тутешній аудиторії. Тому я й запитав його, чи не памятає він Посяди й Андрузького, переведених 1847 року з київського університету до казанського. Він сказав, що не памятає, і порадив мені звернутися до старого сторожа Ігнатєва. Я ввічливо подякував йому за науку, але, не вважаючи за потрібне скористати з цієї милої науки, вийшов на вулицю. Вийшовши на вулицю, я почув глухий туркіт барабану й побачив густу юрбу, що провозжала на страту злочинця. Щоб не зустрінути цієї огидливої процесії, я звернув у провулок і побачив серед тих, що бігли дивитись на цю процесію, молоду дівчину з катеринкою за плечима й обірваного хлопчика з тамбурином у руках. Мені стало не сумно, а якось особливо погано, і я знов узяв за “четвертака” татарський візочок і вернувся на пароплав.

Вертаючись на пароплав, я побачив праворуч од дороги пам'ятник, поставлений на кістках убитих підчас здобуття Казані царем Іваном Лютим. Ця зрізана піраміда з портиками поставлена нібито на тому місці, де стояло шатро лютого царя. Сумний пам'ятник!

14 [вересня]. Приймаючи новий вантаж, пароплав наш простояв при казанському

березі до 11 години ранку. Користуючись цим рідким випадком та, хоч і похмурою, але не мокрою погодою, я вийшов на берег і зробив два нариси: загальний вид Казані та вид на Волгу проти Казані й села Услон. Вертаючись на пароплав, купив я в гарненької перекупки соленого вареного ляща і, прийшовши на пароплав, справив собі справжній плебейський бенкет. Крім ляща й новопетровської шинки, закінчив я свій бенкет головкою часнику з житнім хлібом і засмердів не тільки капітанську світлицю, але й усього “Князя Пожарскаго”. Сопутники мої тікали від мене, як чорт від ладану. Одна тільки мила господиня та предобра її матуся Катерина Никифорівна Козаченкова признали, що часник хоч і смердить, та не так нестерпно, щоб при зустрічі зо мною конче треба було затикати носа; і що більше; щоб довести тим панам, які не люблять часнику, що часник річ не тільки не гидка, але навіть приємна, обіцяли загадати обід з часником і обгодувати гудіїв. Премила Катерина Никифорівна!

Проти міста Свяжського пройшли ми щасливо Василіївську переміль і зустріли пароплав “Адашевъ”, теж Меркуріївської компанії. Він буксирує дві баржі з дровами і одну з них посадив на мілину. “Князь Пожарскій” спробував був стягнути її з мілини, та без успіху, і, пройшовши кілька верстов наперед, закотвичився на ніч, боячись сісти на Вязівській перемілі. Вище гирла Ками Волга стала помітно вужча й мілкіша.

15 [вересня]. Проспав я рівно до девятої години ранку. Треба думати, що це сталося зо мною під глухий гуркіт “Князя Пожарскаго”, бо давніше зо мною цього не траплялося, навіть і під нетверезу руку. Це навдивовижу довге спання закінчилося препоганим сном: нібито Дубельт із своїми помічниками Поповим і Нордстремом у свому затишному кабінеті перед запаленим коминком даремне навертав мене на путь істини, загрожував тортурами, та врешті плюнув і назвав мене недолюдком. Ледве встиг він промовити цей милий епітет, як зявився в парадному мундурі капітан Косарев і зробив мені догану, мало не бючи мене за те, що я спізнився на вправи. Тим і закінчився цей ганебний сон. Мене збудив брязкіт котвиці, а власне ланцюга, що спадав перед Ураківською переміллю.

Користуючись цією недовгою зупинкою і довгою, повільною переправою через цю Ураківську переміль, я нарисував білим і чорним олівцем, досить вдало, портрет Михайла Петровича Комаровського, майбутнього капітана майбутнього пароплаву О. Сапожнікова, — за те, що він подарував мені свої оксамитові теплі чоботи.

У десятій годині ввечері “Князь Пожарскій” закотвичився перед Гремячівською переміллю.

За вечерею Ніна Олександрівна наївно розповідала зміст “Дон Жуана” Байрона, що його вона цими днями прочитала у французькому перекладі. І ще миліше й наївніше просила свого чоловіка вчити її англійської мови.

16 [вересня].

СОБАЧІЙ ПИРЪ.
(Изъ Барбье).

Когда взошла заря и страшный день багровый,
Народный день насталь;
Когда гудѣль набать и крупный дождь свинцовый

По улицамъ хлесталъ;
 Когда Парижъ взревѣлъ, когда народъ воспрянулъ,
 И малый сталъ великъ;
 Когда въ отвѣтъ на гулъ старинныхъ пушекъ грянулъ
 Свободы звучный кликъ!
 Конечно, не было тамъ [видно] ловко сшитыхъ
 Мундировъ нашихъ дней;
 Тамъ дѣйствовалъ напоръ, лохмотьями прикрытый,
 Запачканныхъ людей,
 Чернь грязною рукой тамъ ружья заряжала,
 И закопченнымъ ргомъ
 Въ пороховомъ дыму тамъ сволочь восклицала:
 “..... мать, умремъ!”
 А эти баловни въ натянутыхъ перчаткахъ
 Съ батистовымъ бѣльемъ,
 Женоподобные, въ корсетахъ на подкладкахъ,
 Тамъ были ль подъ ружьемъ?
 Нѣтъ! ихъ тамъ не было, когда, все низвергая
 И сквозь картечь стремясь,
 Та чернь великая и сволочь та святая
 Къ безсмертію неслась!
 А тѣ господчики, боясь громовъ и блеску
 И слыша грозный ревъ,
 Дрожали гдѣ-нибудь вдали за занавѣской,
 На корточки присѣвъ!

Ихъ не было въ виду, ихъ не было въ поминѣ
 При общей свалкѣ тамъ.
 Затѣмъ, что, видите ль, свобода не графиня
 И не изъ модныхъ дамъ,
 Которая, неся на истощенномъ ликѣ
 Румянь карминныхъ слой,
 Готова въ обморокъ при первомъ падать крикѣ,
 Подъ первою пальбой.
 Свобода — женщина съ упругой, мощной грудью,
 Съ загаромъ на щекѣ,

17 [вересня]. Учора мені ніщо не вдалося. Вранці почав рисувати портрет Є. А. Панченка, домового лікаря О. Сапожнікова. Не встиг зробити контурів, як покликали снідати. Після сніданку пішов я до капітанської світлиці з твердим наміром продовжувати початий портрет, коли почало показуватися з-за гори місто Чебоксари. Малесеньке, але мальовниче місто. Церков у ньому буде стільки, скільки й домів, коли не більше. І все старовинної московської архітектури. Для кого й для чого їх збудовано? Для чувашів? Ні, для православія. Головний вузол давньої московської внутрішньої політики — православіє. “Неудобозабываемый” Тормаз з дурного розуму свого хотів затягнути цей ослаблений вузол та й перетягнув: він тепер на одній волосинці держиться.

Коли сховалися від нас мальовничі, брудні Чебоксари, я знов узявся до портрета; але взявся мляво, неохоче, взявся для того, щоб його закінчити і, звичайно, закінчив погано.

Через цю першу невдачу я з досади ліг спати і проспав прекрасний вид села Ілїнського. Увечері, коли “Князь Пожарскій” закотивчився на ніч, і все втихомирилось, я, щоб хоч чимнебудь надолужити дві невдачі, заходився переписувати “Собачій Пирь”, аж ось у світлицю ввійшов О. С[апожніков] з К[ішкіном] та П[анченком], і ненароком відбувся в нас літературний вечір. Капітан наш витягнув із схованки “Полярную Звѣзду” 1824 року і прекрасно прочитав нам уривки з поеми “Наливайко”, О. Сапожніков — уривки з поеми “Войнаровскій” Потім О[лександр] О[лександрович] запросив нас вечеряти. А тому, що це сталося в дванадцятій годині, то при вечері трапилась іменинниця, а саме бабуся Любова Григорівна Явленська. Поздоровили. Не один і не два, а три рази поздоровили. Потім почали поздоровляти відсутніх імениниць, і я таки порядно напоздоровлявся.

Не зважаючи на останню вчорашню подію, я сьогодні прокинувся рано і, мов нічого не було, заходився коло свого журналу та, поки братія ще в обіймах Морфея, буду далі переписувати “Собачій Пирь” до нового перепою.

Съ зажженнымъ фитилемъ, приложеннымъ къ орудыю
Въ дымящейся рукѣ!
Свобода — женщина съ широкимъ, гордымъ шагомъ,
Со взоромъ огненнымъ,
Подъ гордо вьющимся по вѣтру краснымъ флагомъ,
Подъ дымомъ боевымъ;
И голось у нея не женственный сопрано:
Ни жерль чугунный рядъ,
Ни мѣдь колоколовъ, ни палка барабана
Его не заглушатъ!
Свобода — женщина, но въ сладострастьи щедромъ
Избранникамъ своимъ вѣрна,
Могучихъ лишь однихъ къ своимъ приемлетъ нѣдрамъ
Могучая жена.
Ей нравится шлебей, окрѣпнувшій въ проклятьяхъ,
А не гнилая знать,
И въ свѣжей кровію дымящихся объятыхъ
Ей любо трепетать.
Когда-то ярая, какъ бѣшенная дѣва,
Явилась вдругъ она,
Готова дать плодъ отъ дѣвственнаго чрева,
Грядущая жена.
И гордо вдалъ она при кликахъ изступленья
Свой совершала ходъ,
И цѣлыя пять лѣтъ горячкой вождельня
Сжигала свой народъ!
А послѣ кинулась вдругъ къ палкамъ, къ барабану,
И маркиганткой въ станъ
Къ двадцатилѣтнему явилась капитану:
“Здорово, капитанъ!”
Да, — это все она! она съ отградской рѣчью
Являлась намъ въ стѣнахъ,
Избитыхъ ядрами, испятнанныхъ картечью, —

Съ улыбкой на устахъ;
Она! огонь въ глазахъ, въ ланитахъ жизни краска,
Дыханье горячо,
Лохмотья, нищета, трехцвѣтная повязка
Черезъ голое плечо!
Она! Въ трехдневный срокъ французовъ жребій вынуть!
Она! Вънецъ долой!
Измята армія, тронъ скомканъ, опрокинутъ
Кремнемъ изъ мостовой!
И что же? О позоръ! Парижъ, столь благородный
Въ кипѣнны гнѣвныхъ силъ,
Парижъ, гдѣ нѣкогда великій вихрь народный
Власть львиную сломилъ, —
Парижъ, который весь гробницами уставленъ
Величій всѣхъ времени!
Парижъ, гдѣ камень стѣнъ пальбою продырявленъ,
Какъ рубище знаменъ!
Парижъ, отъявленный сынъ хартій, прокламацій,
Отъ головы до ногъ,
Обвитый лаврами, апостоль въ дѣлѣ націй,
Народовъ полубогъ,
Парижъ, что нѣкогда, какъ свѣтлый куполь храма
Всемирнаго, блисталъ,
Сталъ нынѣ скопищемъ нечистоты и срама,
Помойной ямой сталъ,
Вертепомъ подлыхъ душъ, мѣсть ищущихъ въ лакеи
Паркетныхъ шаркуновъ,
Просящихъ нищенски для рабской ихъ ливреи
Мишурныхъ гапуновъ;
Бродягъ, которые рвутъ Францію на части,
И сквозь плавни, толчки,
Визжа, зубами рвутъ издохшей тронной власти
Кровавые клочки!

Такъ вепрь израненный, сраженный смертнымъ боемъ,
Чуть дышетъ въ злой тоскѣ,
Покрытый язвами, палимый солнца зноемъ,
Простертый на песокъ;
Кровавые глаза померкли; обезсиленъ,
Могучій звѣрь поникъ:
Отверстый зѣвъ его шипучей пѣной взмыленъ
И висунуть языкъ...
Вдругъ рогъ охотничій пустыннаго простора
Всю площадь огласилъ
И спущенныхъ собакъ неистовая свора
Со всѣхъ рванулась силъ!
Завыли жадныя! Послѣдній песъ дворовый
Оскалилъ острый зубъ
И съ визгомъ кинулся на пирь ему готовый,
На неподвижный трупъ!

Борзые, гончіе, лягавые, бульдоги:
“Пойдемъ!” — и всѣ пошли:
“Нѣтъ вепря короля! Возвеселитесь, боги!
Собаки – короли!
Пойдемъ! Свободны мы! Насъ не удержатъ сѣтью,
Веревкой не скрутятъ!
Суровый сторожъ насъ не приударитъ плетью,
Не крикнетъ: песь, назадъ!
За тѣ щелчки, толчки хотъ мертвому отплатимъ!
Коль не въ кровавый сокъ
Запустимъ морду мы, такъ падали ухватимъ
Хотъ нищенскій кусокъ!
Пойдемъ!” И начали изъ всей собачьей злости
Трудиться, что есть силъ;
Тотъ песь щетины клокъ, а тотъ кровавой кости
Обрѣзокъ ухватилъ,
И радъ бѣжать домой, вертя хвостомъ мохнатымъ,
Чадолюбивый песь
Ревнивой сукъ въ даръ и въ кормъ своимъ щенятамъ
Хотъ что-нибудь принесъ.
И бросивъ изъ своей окровавленной пасти
Добычу, говоритъ:
“Вотъ ѣшьте! Эта кость — урывокъ царской власти!
Пируйте: вепрь убить!”.

Бенедиктовъ.

18 [вересня]. Учора святкували іменини премилої бабусі Любови Григорівни Явленської. Сьогодні святкуємо народини її премилого внука О. О. Сапожнікова. А поки ще сніданок не загрожує, то я по-вчорашньому скористуюся безтурботним ранком і перепишу ще одного вірша з заповідного портфелю нашого предоброго капітана.

РУССКОМУ НАРОДУ.

1854 года.

— “Меня поставилъ Богъ надъ русскою землею,” —
Сказалъ намъ русскій царь:
— “Во имя Божіе склонитесь прадо мною,
Мой тронъ — его алтарь!
Для русскихъ не нужны заботы гражданина,
Я думаю за васъ!
Усните. Сторожитъ глазъ царскій властелина
Россію всякий часъ.
Мой умъ васъ сторожитъ отъ чуждыхъ нападеній,
Отъ внутренняго зла.
Пусть ваша жизнь течетъ вдали заботъ въ смиренни,
Спокойна и свѣтла!
Совѣты не нужны помазаннику Бога:

Мнѣ Богъ даетъ совѣтъ.
[Народъ идетъ за мной невидимой дорогой,
Одинъ я вижу свѣтъ].
Гордитесь, русскіе, быть царскими рабами,
Законъ вашъ — мысль моя!
Отечество вамъ — флагъ надъ гордыми дворцами,
Россія — это я”.

Мы долго вѣрили: въ грязи восточной лѣни
И мелкой суеты
Покорно цаловаль рядъ русскихъ поколѣній
Прахъ царственной пяты.
Бездѣйствіе ума надъ нами тяготѣло.
За грудями бумагъ,
За перепискою мы забывали дѣло;
Въ присутственныхъ мѣстахъ
Въ защиту воровства, въ защиту нерадѣнья
Мы ставили законъ;
Подъ буквою скрывались преступленья,
Но пунктъ былъ соблюденъ;
Своимъ директорамъ, министрамъ мы служили,
Россію позабывъ,
Предъ ними ползали, чиновъ у нихъ просили,
Крестовъ наперерывъ;
И стало воровство намъ дѣломъ обыденнымъ,
Кто могъ схватить — тотъ бралъ,
И тотъ межъ нами былъ всѣхъ болѣе почтенный,
Кто болѣе укралъ.
Разводъ опредѣлялъ познанье генерала,
Глупъ онъ, [или] уменъ,
Церемоніальный маршъ и выправка рѣшала,
Чего достоинъ онъ.
Бригадный командиръ былъ лучшій губернаторъ,
[Искуснѣйшій стратегъ,]
Отличный инженеръ, правдивѣйшій сенаторъ,
Честнѣйшій человѣкъ.
Начальникъ низшій, права не признавая,
Былъ деспотъ, полубогъ;
Безсмысленный сатрапъ былъ царскій бичъ для края,
Губилъ, вредилъ, гдѣ могъ.
Сталъ конюхъ цензоромъ, шутъ царскій адмираломъ,
Клейнмихель графомъ сталъ!
Россія отдана въ аренду обираламъ...
Что жъ русскій? Русскій спалъ...
Кряхтя, несъ мужичокъ, какъ прежде, господину
Прадѣдовскій оброкъ;
Кряхтя, помѣщикъ несъ вторую половину
Имѣнія въ залогъ.
Кряхтя, попрежнему дань русскіе платили
Подъячимъ и властямъ,

Качали головой, шептались, говорили,
 Что зто стыдъ и срамъ,
 Что правды нѣтъ въ судѣ, что тратятъ милліоны,
 — Россіи кровь и потъ —
 На путешествія, кіоски, павильоны,
 Что плохо все идетъ.
 Потомъ за ералашъ садились по полтинѣ,
 Косясь по сторонамъ;
 Рапели хлопали, бранили Фрецолини,
 Лорнировали дамъ
 И низко кланялись продажному вельможѣ
 [И грызлись за чины,
 И спали, жизнь свою заботой не тревожа,]
 Отечества сыны!
 Иль удалялись въ глушь праѣдовскихъ имѣній
 Въ бездѣйствіи жирѣтъ,
 Мечтатъ о пирогахъ, бесѣдовать о сѣнѣ,
 Животнымъ умереть.
 А если кто-нибудь средь общей летаргіи,
 Мечтою увлечень,
 Ихъ призывалъ на брань за правду и Россію,
 Какъ былъ бѣднякъ смѣшонъ!
 Какъ ловко надъ его безумьемъ издѣвался
 Чиновный фарисей,
 Какъ быстро отъ него, блѣднѣя, отрекался
 Вчерашній кругъ друзей!
 И подъ анафемой абщественнаго мнѣнья,
 Средь смрада рудниковъ
 Онъ узнавалъ, что грѣхъ прервать оцѣпенѣнье,
 Тяжелый сонъ рабовъ;
 И онъ былъ позабытъ; порой лишь о безумцѣ
 Шептали здѣсь и тамъ:
 “Быть можетъ, онъ и правъ... да, жалко вольнодумца,
 Но что за дѣло намъ?”

Спасибі Іванові Никифоровичу Явленському за те, що він одмовився від сніданку й допоміг мені скінчити чудову прелюдію до чудового вірша, який я, коли Бог поможе, перепишу завтра.

19 [вересня].

Не хвалися, идучи на рать,
 А хвалися, идучи съ рати.

Учора ввечері подорожники й подорожниці заграли по останній пульці преферансу в кают-компанії “Князя Пожарскаго”. Розраховалися й розплатилися до шага за всі пульки, заграні підчас рейсу, себто від 22 серпня. Покінчивши цю справу, сіли за вечерю, зготовлену з останньої провізії. Повечеряли, звичайно, востаннє в кают-компанії. Випили останній херес, мадеру і, здається, шампанське. Склали проект завітрішнього обіду в

Нижньому Новгороді й розійшлися спати. Добре! На світанку “Князь Пожарській” підняв котвицю, свиснув, пирснув і весело залопотів своїми величезними колесами. Добре! Береги швидко змінюють свої контури. Пролітаємо ми повз мальовничо положене село Зіменку дідича Дадянова, що вславилось такою подією: минулого літа, коли достигло жито і пшениця, мужиків вигнали жати, а вони, щоб одразу спекатись панщини, підпалили збіжжя з усіх боків під сприятливий вітер. Шкода, що ярина не поспіла, а то б і з нею разом покінчили. Радісна подія! Так ось летимо ми щодуху повз те славне село, аж гульк! ліве колесо перестало вертїтись, і “Князь Пожарській” дельфін обернувся в черепаху. “Що сталось?” — загомоніли всі нараз. “Шатун тріснув!” — гукнув у відповідь самотній голос машиніста. Я зміркував, що перед вечором ми не будемо в Нижньому Новгороді, чи то пак до вечора не будемо обідати. Зміркувавши таке, я пішов до капітанської світлиці, випив добру шклянку цитринівки, закусив решткою новопетровської шинки, взяв якусь газету, ліг та й заснув собі з Богом. Прокидаюсь, а наш “Князь Пожарській” стоїть собі, теж із Богом, на Телячому Броді. Собачий Брід якось переліз, а Телячий не під силу було. Що робити? “Павзитися”, себто перевантажуватись. Павза ця тягнеться й досі, себто до першої години вночі. А подорожники й подорожниці розважаються на тще серце в розгардіяша, дожидаючи нижнегородського обїду.

20 [вересня]. Павза протяглася за північ. На світанку “Князь Пожарській” підняв котвицю, і, як підстрілений орел, залопотів своїм одиноким колесом. Зійшло сонце й освітило чарівні околиці Нижнього Новгорода. Я хотїв був хоч щонебудь нарисувати, але, на жаль, дрижання чардака при одному колесі ще чутніше, а сірі, вогкі хмарки не забарилися закрити животворче світило й заслонити живу декорацію прозорим сірим туманом. Декорація від туману стала ще чарівніша, але рисувати її було цілком неможливо: “тучки небесныя, вѣчныя странницы”, пустили з себе таке паскудство, що я сховався до капітанської світлиці і взявся за свої чували (торби).

В одинадцятій годині ранку “Князь Пожарській” закотвичився проти Нижнього Новгорода. Хмарки розійшлися, і сонечко привітно освітило місто і його чудові околиці. Я вийшов на берег і без допомоги візника піднявся на гору повз церкву св. Юрія — красуню XVII столїття. Зайшов у гімназію до Бобржецького, колишнього студента кїївського університету; не заставши його вдома, пішов до Кремлю. Новий собор — гидка будівля. Це величезна квадратова ступа з п'ятьма короткими товкачами. Невже це діло рук Костянтина Тона? Трудно повірити. Скоріше це твір самого “неудобозабываемаго” Тормаза. Далі: дар вдячного потомства громадянинуві Мінінові і кн. Пожарському, — копійчаний дар, що вкриває неславою невдячне потомство! Втішно, що цей шеляговий обелїск уже переломився.

Із Кремлю зайшов я знов до Бобржецького і знов не застав його вдома. З гімназії пішов я шукати на Покровській вулиці дому Сверчкова — помешкання О. О. Сапожнікова. Знайшов. І ледве встиг привітати з тимчасовим новосїллям господиню, господаря і взагалі сопутниць та сопутників, аж ось приходить Микола Олександрович Брилкін (головний керівник компанії пароплавства “Меркурій”) і нишком од інших каже спочатку господареві, а потім мені, що він має особливий наказ поліціймейстра повідомити його про мій приїзд до міста. Я хоч і бита голова, але така несподіванка мене збентежила.

Поснідавши абияк, я подався на пароплав, подякував моєму доброму приятелеві капітанові за його послуги, взяв свій пашпорт і передав його разом із речами М. О. Брилкінові. Трохи заспокоївшись, я втретє пішов до Бобржецького, і на цей раз дім його зустрів мене широко простягненими обіймами. У восьмій годині ввечері я пішов до М. О. Брилкіна, провів у нього години зо дві в дружній розмові, взяв у нього для прочитання “Голось ізь Россії”, лондонське видання, і пішов до Павла Абрамовича Овсянникова, на мою тимчасову квартиру.

21 [вересня]. Мої нові добрі друзі М. О. Брилкін та П. А. Овсянников порадили мені прикинутись хворим, щоб уникнути мандрівки (та ще хто зна, чи не етапом) до Оренбургу по наказ про звільнення. Я зміркував, що не гріх лицемірством перемогти підлість, і прикинувся хворим. До першої години лежав, читав “Голось ізь Россії” і дожидав лікаря та поліціймейстра. А в першій годині махнув рукою й пішов до Сапожнікових. По обіді відпровадив моїх добрих, милих супутників і супутниць до поштової контори й попрощався з ними. Вони поштовими каретами поїхали до Москви. Коли ж я з вами побачусь, наймиліші люди? Просив Комаровського та Явленського цілувати в Москві мого старого друга М. С. Щепкіна, а Сапожнікова просив цілувати в Петербурзі мою святу заступницю графиню Н. І. Толстую. От тобі й Москва! От тобі й Петербург! і театр, і Академія, і Ермітаж, і солодкі, дружні обійми земляків, друзів моїх Лазаревського та Гулака-Артемівського! Прокляття вам, корпусні та інші командири, мої мучителі безкарні! Гидко! Не по-людському, мерзенно гидко!

У сьомій годині ввечері завітав я до М. О. Брилкіна. Зустрів у нього Овсянникова та Кішкіна і дружньою, щирою розмовою заглушив зойк так несподівано, так паскудно, підло зраненого серця. Коли б не ці добрі люди, мені довелося б тепер сидіти за ґратами та чекати наказу про звільнення або просто кинутися в обійми красуні-Волги. Останнє, здається, було б легше.

22 [вересня]. Сьогодні, як і вчора, погода препогана: сльота й паскудство. На вулицю вийти нема змоги. З-за кремлівського муру собор показує бридкі товкачі з банями на шталт ріпи; з мого помешкання нічого більше не видко. Нудно! Лікаря і поліціймейстра чекав, як і вчора і, не дочекавшись, пішов до М. О. Брилкіна на обід. По обіді, як і перед обідом, лежав і читав “Богдана Хмельницького” Костомарова. Чудова книга! вона вповні змальовує цього геніяльного бунтаря. Корисна, повчальна книга! Исторична література сильно пішла наперед за останнє десятиліття. Вона освітила подробиці, закопчені димом ладану, що ним кадять перед порфірородними божками.

23 [вересня]. Погода безперестанку паскудна; я безперестанку лежу та читаю Зиновія Богдана. Чудова, сучасна книга! Знечевя нарисував сьогодні портрет В. В. Кішкіна — досить добре. Обідав, як звичайно, у М. О. Брилкіна і, як звичайно, по обіді читав та спав.

24 [вересня]. М. О. Брилкін їздив до Балахни з містером Стремом, американським інженером, оглянути пароплав і баржі, що там будуються для компанії “Меркурій”. Знечевя і я напросився їм у супутники. Чепурний, новенький пароплав “Лоцманъ” в полудень підняв котвицю й поніс нас угору Волгою. По всяких зупинках у п'ятій годині вечора ми нарешті спинились біля Балахни. Ледве встиг видряпатися на купу колод та глянути на цю родительку численних мальовничих “расшивъ”, інспекція скінчилась, і я

пішов до “Лоцмана”.

З оповідань я довідався, що Балахна одна з головних корабелень на берегах Волги, — те саме, що на Оці Дедново, де голяндські майстри будували перший російський корабель “Орель”. У десятій годині вернулися до Нижнього, пообідали, чи пак повечеряли, та розійшлися спати.

25 [вересня]. Ранок був хоч і похмурий, але принаймні без вітру й дощу. Скориставшись цією безбарвною погодою, я з ганочка моєї квартири зрисував верх церкви св. Юрія. Хоч щось, та робив.

26 [вересня]. Знов дощ, знов сльота. Справді безвихідне становище. Старовинні нижнегородські церкви мене просто зачарували. Вони такі милі, так гармонійно мережані, а гидка погода не дає мені їх рисувати. Одначе, я сьогодні обдувив уперту погоду. Рано вранці пішов до трактиру, загадав собі чаю й нарисував з вікна Благовіщенський собор. Найстаріша в Нижньому церква. Треба буде довідатись про час її збудування. Але від кого? До паних, патлатих ... не хочеться мені звертатись; а більше — нема до кого. Нижній Новгород — з кожного погляду цікаве місто, та не має дрюкованого провідника. Дико! по-татарському дико!

27 [вересня]. Проходячи повз церкву святого Юрія та побачивши, що двері церкви відчинені, я ввійшов до притвору і, жажнувшись, спинився. Мене вразила якась бридка потвора, нарисована на трьохаршинній круглій дошці. Спочатку я подумав, що це індійський Ману або Вішну заблукав до християнської божниці поласувати ладаном та оливою. Я хотів увійти до самої церкви, коли двері розчинилися, і вийшла пишно й чепуристо вбрана, вже не цілком свіжа пані і, обернувшись до намальованої потвори, тричі побожно й кокетно перехристилась і вийшла. Лицемірка! Ідолопоклонниця! І напевне повія. Та хіба вона одна? Мільйони на неї схожих, безглузких, з покаліченою душею ідолопоклонниць. Де ж християнки? Де християни? Де безплотна ідея добра й чистоти? ... Мені не стало духу перехриститися й увійти до церкви; з притвору я вийшов на вулицю, і очам моїм показалася на темному тлі широкої луки блискуча, граціозно-звивчаста красуня-Волга. Я вільно зідхнув, мимоволі перехристився та пішов додому.

28 [вересня]. Нарисував портрет мамзель Анхен Шауббе, гувернантки Брилкінів; це дуже мила молода німочка, жива, наївна, справжній хлопчик у спідничці.

Прочитав комедію Островського “Доходное мѣсто”. Не сподобалась. Багато зайвого, що нічого не висловлює. І взагалі — незграбно; особливо ненатуральні жінки. Незабаром її будуть виставляти на тутешній сцені. Треба буде подивитись.

Надвечір кликала мене чогось поліція, але я не пішов.

29 [вересня]. Сонце сьогодні зійшло ясно, весело. Я пішов до Кремлю й почав рисувати соборну дзвіницю, але руки так змерзли, залякли, що я ледве міг зробити загальний контур. Користуючись усмішкою осіннього дня, я після сніданку пішов до Печерського монастиря з наміром нарисувати цю мальовничу оселю. Вибрав пункт. Приліг відпочити і задрімав під теплим, пестливим промінням сонця та так міцно задрімав, що прокинувся вже перед заходом сонця. Вертаючись додому повз Георгіївський публічний сад, я завернув у сад і зустрів багато публіки, що там проходила, — обох статей і всякого віку. Серед жінок, як на вибір, не зустрів ні одної не те що красуні чи гарненької, а навіть

і такої собі не зустрів. Погані та, здається, здебільшого старі панни. Бідні старі панни!

30 [вересня]. Дожидаючи непроханого гостя — п. поліціймейстра, я запропонував сеанс моєму доброму господареві Павлові Абрамовичу Овсянникову. Портрет був закінчений до другої години досить вдало, а п. Лапа (так він прозивається) до нас не завітав. Погода чудова. Я вийшов на бульвар. Серед іншої публіки я зустрів на бульварі дітей — три дівчинки та хлопчика. Гарнесенькі і жваві діти. Їх одяг здався мені і дивний, і мізерний. На дівчатках були якісь коротесенькі легенькі дріяві мантильки дворянсько-німецького крою, рученята голі, ноги майже босі. На хлопчику вовняний сірий бриль з пером, така сама, що й на дівчатках, мантилька, а черевики ще гірші. Взагалі вони мені здались подібні до трупи дітей-комедіантів. Я дійшов з ними до цукерні, купив їм за коповика солодких пиріжків і познайомився. Зовуть їх: Катя (найжвавіша), Надя й Дуня, а хлопчика — Саня. Вони — діти якогось Арбенєва, театрольного музики. Отже, я не дуже помилився. Прощаючись, вони запросили мене до себе в гостину, і я, звичайно, обіцяв прийти.

Розпрощавшись із дітьми, я згадав Олексія Панфиловича Панова, кріпака-Паганіні з “Князя Пожарскаго”. Він зимує в Нижньому і мешкає десь напроти архиерейського дому. З Георгіївського набережжя пішов я до архиерейського дому, щоб знайти помешкання й одвідати мого улюбленого віртуоза. Одначе, помешкання віртуоза я не знайшов, а по дорозі зайшов до архиерейського саду. Це — здебільшого липовий, огорожений дерев'яним парканом гай, а серед нього пишається величезний трьохповерховий будинок, наче казарма (архиерейська “келія”). Недалеко від будинку між деревами — альтанка з дзвонами, а на другому боці також між деревами — чотири вулики, оздоблені, як надмогильні пам'ятники. Скрізь — пусто й сумно; фізична гниль і моральний застій відбивається на всьому. Гидко! Прийшовши додому, я на сон грядущий прочитав “Розказь маркера” графа Толстого. Фальшована простота цього оповідання надто очевидна.

Жовтень 1857

1 жовтня. Грязюка, туман, сльота та всяке атмосферичне паскудство, а тому я запропонував сеанс п. Грассові, швагрові М. О. Брилкина. Сеанс перервав на половині прихід п. Лапи та п. Гартвіга. Перший — бравий і ввічливий гвардійський полковник та поліціймейстер. Другий не бравий, але не менше ввічливий поліційний лікар. Обидва — поляки або литвини і обидва не говорять по-польському. Гартвіг, спасибі йому, без жадної формальности визнав мене за хворого на якусь затяжну хворобу, а послужливий п. Лапа підтвердив правдивість цієї вигаданої хвороби, і після взаємних не-церемоній ми розпрощались. Міркую собі, що завдяки цій чемній візиті мій поворот до Оренбургу — річ сумнівна.

Від сьогоднішнього дня починаються тут вистави, і після обіду М. О. Брилкін запросив мене до своєї ложі. Виставляли народню сентиментально-патріотичну драму Потехіна “Судь людской — не Божій”. Драма — дрантя та ще й з подробицями. П. Мочалова, хоч і в убогій та штучній ролі, мені подобалась. У неї рухи справжньої артистки. П. Клімовський — солодко-нудний, як і його роля. Водевіль “Коломенській нахлѣбникъ” — водевіль ярмарковий, та виконаний був відповідно до його призначення. Маленька оркестра грала в антрактах кілька номерів із “Дон Жуана” Моцарта прекрасно, мабуть тому, що цей чарівний твір тяжко заграти не прекрасно. Заля театру — невеличка, але оздоблена просто і з смаком. Публіка, особливо жіноча, дуже неблизкуча й нечисленна.

2 [жовтня]. Ранок ясний, тихий, з морозом. Треба було сьогодні закінчити початий вчора портрет п. Грасса, і я взявся до праці, бажаючи скоріше скінчити та піти до Печерського монастиря й нарисувати його. Та ба! монастир цей мені не вдається. Скінчивши портрет, я несподівано, але нелицемірно поспідав, приліг на хвилинку спочити і проспав аж до самої другої години. Непрощенне свинство! Ледве встиг я прокинутись, увійшов М. О. Брилкін і запропонував мені піти з ним на бульвар — пройтись перед обідом. На бульварі зустріли ми якогось пана Якобі. М. О. представив мене цьому панові Якобі. Він запросив нас до себе на обід, і ми не відмовились. П. Якобі — один із нижнегородських аристократів, дуже привітний і досить уципливий ліберал, та ще й прихильник малярства. Він показав мені свій альбом, нічим особливо не прикметний, та зле освітлену картину, — картину великої вартости: на ній намальований якийсь молодий святий, що молиться; вираз обличчя — прекрасний. Господар запевняє, що ця дорогоцінність — пензля Гверчіно, а на мою думку, вона більше подібна до доброї копії з Доменікіно Цампієрі. Але я не висловив господареві своєї думки, знаючи з досвіду, як тяжко перечити знавцям малярства. На прощанні він узяв од нас слово бути завтра ввечері в клубі на виборах старшини, де обіцяв познайомити мене з своїми товаришами й погостувати музикою. Я не ухиляюсь ні від музики, ні від знайомства, особливо від знайомства. Мені конче потрібна робота за гроші, а як ні, то я буду змушений знов звернутися за святими фінансами до мого щирого М. Лазаревського. Спробую, чи не пощастить уникнути цієї необхідности.

3 [жовтня]. Росіяни, між ними й нижнегородці, чимало позичили від європейців, і між іншим слово “клуб”. Та це слово цілком не до лица росіянинові. Їм би краще запозичити

таке слово (а воно, мабуть, існує в китайській мові) у китайців та японців, якщо вони відкинули своє рідне слово “посидѣлки”, що надзвичайно правдиво зображує російські дворянські сходини. В європейців клуб має важливе політичне значення, а в російських дворян це навіть і не громадські сходини, а просто “посидѣлки” Вони збираються посидіти за ломберними столами, помовчати, попоїсти, випити, а як трапиться нагода, то й по пиках один одного мазнути.

Після вибору старшин наймиліший п. Якобі представив мене своїм товаришам, між іншим і генералові Веймарнові і п. Кудлаєві (поліціймейстер № 2). Генерал Веймарн цікавий тим, що він не подібний до російського генерала, а подібний взагалі до прекрасної простої людини. А п. Кудлай, як і його товариш Лапа, крім того, що не подібний до поліціймейстра, ще заслуговує уваги тим, що він приятель і далекий родич мого незабутнього друга й товариша, покійного Петра Степановича Петровського. Багато, багато збудив він у моїм серці своїми живими спогадами про прекрасні минулі дні. Ми з ним до того захопились минулим, що не помітили, як справжні “посидѣлки” скінчились. Наприкінці врадили ми писати до брата покійного мого друга, до Павла Степановича Петровського, щоб він, “отложив всякое попечение”, відвідав нас у Нижньому Новгороді та, коли можна, захопив із собою і мого щирого Михайла Лазаревського.

4 [жовтня]². До дванадцятої години я поводився добре. Не закінчивши портрета Аделаїди Олексіївни Брилкиної, я попросив у Миколи Олександровича Брилкина повозу, щоб поробити³ візити. Довелося вдома за допомогою Павла Абрамовича Овсянникова прибратися, як першої марки чепурунові. Почав свою візитацію з п. Веймарна. П. Веймарн на перший раз видався мені вдома людиною акуратною, але не чванливою. Зняли розмову про те, що в нас, у Росії, шляхи більш ніж паскудні; наприклад, 1843 року в Чернігові на базарі продавали борошно по 20 коп. сріблом за пуд, а в містечку Гомелі те саме борошно продавали по карбованцю сріблом за пуд. Побалакавши про шляхи, ми злегка торкнулися й військового стану: він, мовляв, — зовсім гидкий, що, безперечно, не викликає найменшого сумніву. Скріпивши наші взаємні чемності такою гадкою про військовий стан, я попрощався з п. генералом і поїхав до лікаря Гартвіга.

5 [жовтня]. Михайло — добрий слуга, але на секретаря не надається, — мало письменний. Я хотів, за прикладом Юлія Цезаря, і працювати, себто рисувати, і диктувати; але мені не вдалось ні те, ні друге. За двома зайцями погонишся — ані одного не впіймаєш. Приповідка дуже слухна. Не знаю, чи вмів Юлій Цезар рисувати, але диктувати листи, кажуть, міг він зразу про п'ять цілком різних предметів, та в те я майже не вірю. Та й не про те мова, а про те, що в мене й сьогодні ще тремтить десниця від позавчорашнього “глумлення п'янственного”, і я вчора тільки вдавав, нібито рисую, та де там! фону не міг конопатити. Так тільки, абито.

Спинились ми на тому, як я приїхав до лікаря Гартвіга.

2. Увесь запис під цією датою Шевченко продиктував слугі Овсянникова Михайлові, а той записав його дуже неграмотно. Пор. слова Шевченка на початку дальшого запису. — Ред.

3. Слово, очевидно, перешлутане Михайлом (“очайные”, що в цьому контексті нічого не значить). — Ред.

6 [жовтня]. Учора ледве встиг я вмочити перо в чорнило, щоб описати свою візиту в лікаря Гартвіга та перейти до нецеремонлиної візити в п. Кудлая, як двері з грюком одчинились, і до хати ввійшов сам Кудлай. Звичайно, я відклав умочене в чорнило перо, в сподніх зустрів дорогого світського гостя, і ми після поцілунків зняли спочатку звичайну пусту балачку, а потім перейшли до споминів про Пітер, про покійного Петровського й про великого Брюлова. Спомини наші перервав слуга, що прибув од М. О. Брилкина з запрошенням на обід. Я відпровадив свого гостя, одягнувся й пішов до М. О. обідати. Після обіду пустунка мамзель Анхен Шауббе запропонувала піти з нею до театру. Я залюбки прийняв її запрошення й удруге слухав музику Моцарта з “Дон Жуана” та вперше бачив драму Коцебу “Сынъ любви”, про існування якої я тільки чув. Драма, як твір Коцебу, моїй жвавій супутниці дуже подобалась, а мені (моїй дамі на жах) теж подобалась, але не зовсім, за що я одержав із усміхнених уст ентузіастичної німкені прізвище варвара-неотеси, нездібного співчувати нічому прекрасному та моральному. Ролю Амалії, доньки барона, виконувала артистка московського театру, пані Васілева, — натурально й благородно, а решта, крім п. Платонова (роля барона), по-ярмарковому. Після драми йшла “Путаница”, на думку тутешніх людей — добре, а на мою думку — теж по-ярмарковому. Вистава скінчилась у першій годині, на втіху публіці взагалі та моїй супутниці зокрема.

7 [жовтня]. Мороз скував, нарешті, непролазне болото. Це добре. Погано тільки те, що, як він усталиться, то позбавить мене змоги нарисувати тутешні старовинні церкви, що мені так сподобались. Уже не через сльоту, а через передчасного гостя — мороз, я сидів удома. Написав Михайлові Лазаревському про притчу, що скоїлася зо мною в Нижньому Новгороді, та просив вислати мені скількись грошей, бо я на тутешню публіку не дуже надіюсь.

8 [жовтня]. Користуючись гарною погодою, я добре поснідав та й пішов на прохід. Обійшовши двічі Кремль і намиливавшись, як лис виноградом, околичними краєвидами та гостроверхими старовинними дзвіницями, зайшов до свого постачальника книжок, до милого Костянтина Антоновича Шрейдерса, колишнього студента київського університету та в деякій мірі земляка мого. Зустрів у нього якогось барона Торнау, полковника генерального штабу, людину ліберальну, прекрасного й невтомного розмовника. Підчас останньої війни був він військовим агентом при російському посольстві у Відні, — отже він має про що розповідати. Шкода, що розмова з ним тяглася не більш, як півгодини: він тут проїздом та, крім цього, поспішав на обід до губернатора.

Барон Торнау, між іншим, рекомендував мені на всякий випадок свого близького приятеля, відомого мандрівника Єгора Петровича Ковалевського, теперішнього начальника азійського департаменту. Цього чоловіка, як запевняв барон, любить цар, а тому він багато може.

9 [жовтня]. Сьогодні вранці премилый М. О. Брилкін приніс мені давно очікуване “Краткое историческое описание Нижняго Новгорода”, складене якимсь М. Храмцовським. Але тому, що сьогодні погода досить добра, я, відклавши цю цікаву книжку до вечора, пішов до Печерського монастиря. Накидавши абияк вид монастиря, я з заляклими руками прибіг додому. Поснідав, попогрівся і взявся за книгу. Книга — добра і досить добре ознайомлює з історією краю та міста. Шкода, що п. Храмцовський

про архітектурні пам'ятники та й взагалі про пам'ятники старовини оповідає надто ощадно. Ала й за те спасибі. Печерський монастир, що я його сьогодні рисував, збудований за царя Федора Івановича в 1597 р. замість зруйнованого давнього монастиря, заснованого архімандритом Діонісієм.

10 [жовтня]. Сьогодні погода не сприяла моему доброму намірові рисувати Архангельський собор у Кремлі, і я запропонував сеанс М. О. Брилкинові та нарисувати його портрет.

11 [жовтня]. А сьогодні, лиха прикупивши, пішов уранці рисувати Архангельський собор; змерз до сліз і нічого б не зробив, коли б не трапився мені на очі генерал Веймарн, командир учбового карабінерного полку і, звичайно, головний господар у казармах, під якими я розташувався рисувати. Я розповів йому про своє лихо, і він ласкаво дозволив мені поміститися коло якого схочу вікна в казармах, що я, подякувавши, і зробив. Попрацювавши, я пішов обідати до М. К. Якобі. Замість десерту він почастивав мене брошурою Іскандера, другого лондонського видання: “Крещеная собственность”. Сердечне, щире людське слово! Нехай осінить тебе світло правди й сила істинного Бога, апостоле наш, наш самотній вигнанче!

12 [жовтня]. Скінчив початий учора рисунок Архангельського собору. Оригінальна, гарна й найдавніша, прекрасно збережена будівля в Нижньому Новгороді. Собор цей збудовано за часів великого князя нижнегородського Юрія Всеволодовича в 1227 році.

13 [жовтня]. Рисував олівцем портрет Анни Миколаївни Попової, що має тут славу першорядної красуні. Вона, справді, гарна і ще молода жінка, та, на жаль, трохи простакувата. Може це й на краще. Перший портрет рисую за гроші — за 25 карбованців. Побачимо, що далі буде. Не погано було б, коли б таких щедрих красунь було більше в Нижньому, — хоч би на кравця заробив.

Після сеансу пішов обідати до М. К. Якобі, а по обіді пішов до театру. Спектакль був хоч куди. Васілева, особливо ж Піунова, були натуральні та граціозні. Легка, жартівлива роля їй до лиця та й на її літа. Увертюру з “Вільгельма Телля” виконали прекрасно. Словом, — вистава була блискуча.

Які то тепер вистави в Пітері в Великому театрі? Хоч би одним оком глянути, одним ухом послухати!

14 [жовтня]. На велику втіху красуні та її благовірного сожителя, особливо ж на свою особисту втіху сьогодні я портрет закінчив, віддав і весело провів вечір з моїм милим капітаном В. В. Кішкіном. Цими днями він їде до Петербургу. Коли ж я поїду до Петербургу? Препогане становище. Мало чим краще, як у Новопетровській кріпості.

15 [жовтня]. На вітрі й морозі нарисувати дві вежі без назви, частину кремлівської стіни й вид Заочья. В цілому вийшов добрий рисунок. Я поспішаюсь зробити більше ескізів, щоб була хоч яканебудь робота на випадок, коли доведеться мені тут зимувати. Обідав у М. К. Якобі. Першу частину вечора провів у Брилкинів, а другу — з Овсянниковим у клубі за “Пчелой” і пляшкою елю. В клубі познайомився з якимсь п. Варенцовим. Це інспектор шляхетського інституту при тутешній гімназії й університетський товариш М. І. Костомарова. Від нього я довідався, що Костомарів ще не вернувся з закордону до Саратова і що Куліш видав другий том “Записокъ о Южной Руси”.

16 [жовтня]. Значевя зайшов я сьогодні до Варенцова. Розбалакались, звичайно, про Костомарова, і він повідомив мене, за вістками, одержаними з Москви, що нібито в Москві серед молоді ходить лист Костомарова, адресований на ім'я царя. Лист повний усякої правди та взагалі ширший і розумніший за лист Герцена, адресований цій самій особі. Лист Костомарова ніби написаний із Лондону. Коли це правда, то напевне можна сказати, що М[икола] І[ванович] сопричислений буде до собору наших закордонних апостолів. Благослови його, Господи, на цій великій путі!

Від Варенцова зайшов я до нового знайомого, такого собі Петра Петровича Голіховського, милої, привітної людини. Він тут проїздом із Пітера до Єкатеринбургу. Він представив мене своїй ефектній красуні-дружині. Це імпозантна брюнетка, родом молдованка, і такої жагуче-пристрасно електризуючої вроди, якої я ще з роду не зустрічав. Напрочуд огниста жінка! П. П. Голіховський, між іншим, повідомив мене, що в Парижі повстав російський журнал під назвою “Посредникъ”. Редактор Сазонов. Головна мета журналу — бути посередником між лондонськими періодичними виданнями Іскандера та російським урядом, а також виявляти підлоти “Пчель”, “Le Nord” і взагалі паскудні вчинки уряду. Прекрасний намір. Шкода, що це не в Брюсселі або не в Женеві. В Парижі якраз коронований Картуш по-дружньому уколошкає цю новонарожену дитину святої правди.

Від красуні Голіховської я зайшов до красуні Попової та й залишився в неї на обіді. Але цій красуні далеко до молдованки. Вона здалась мені солодкою, м'якою, розкішною, але далеко не такою повною життя красунею, як палка, огниста молдованка.

По обіді в Попових я зайшов до М. К. Якобі і познайомився у нього з якимсь сімбірським паном Кіндяковим, родичем Тімашева, теперішнього начальника штабу корпусу жандармів. Тому що Кіндяков їде до Петербургу, я просив його довідатися від свого родича, чи довго ще протягнеться моє вигнання і чи можу я колинебудь сподіватися повної свободи?

У Якобі ж таки я зустрівся й благоговійно познайомився з декабристом Іваном Олександровичем Анненковим, що вертається з Сибіру. Сивий, величавий, лагідний вигнанець у розмові своїй не показує й тіні злоби проти своїх жорстоких суддів; навіть добродушно кепкує з фаворитів коронованого фельдфебеля: Чернишова та Левашова, що головували в тодішньому верховному суді. Благоговію перед тобою, один із первозваних наших апостолів!

Говорили про Миколу Тургенева, що вернувся з вигнання, про його книгу; говорили про багато дечого та про багатьох і в першій годині ночі розійшлись, сказавши: “до побачення...”

17 [жовтня]. Сьогодні дістав листа від М. Лазаревського і два листи від любого мого незмінного Залеського. Лазаревський пише, що він бачився з графінею Настасією Іванівною і що вони вважали, якщо заборонять мені вїзд до столиці, просити листом графа Ф[едора] П[етровича], щоб він виклопотав мені цей дозвіл через президента нашого М[арію] М[иколаївну] — для Академії Мистецтв, класи якої я буду з любов'ю відвідувати, як було во время оно. Добрі, благородні мої заступники й дорадники!

Залеський, крім звичайної своєї сердечно-щирої прелюдії, пише, що рисунки мої

одержав усі сповна; що деякі з них уже примостив у добрі руки і гроші, 150 карбованців, переслав на імя Лазаревського. Невтомний друг! Ще знайомить він мене з якоюсь своєю землячкою-литвинкою, яка недавно вернулася з Італії з величезним вантажем мистецьких творів. Для мене такі явища й позаочі чарівні, і я сердечно дякую моєму другові за це листовне знайомство.

Що значить, що Кухаренко мені не пише? Невже він не дістав мого поличчя та моєї “Москалевої Криниці”? Це було б страх як прикро.

Упившись читанням оцих дружніх любих посланій, увечері вкупі з Овсянниковим пішли ми до палкої молдованки. Страшна, невидана жінка! Гарненко намагнетизувавшись, ми побажали їй щасливої дороги до нелюбого їй Єкатеринбургу і розлучились, може й назавжди. Чудова жінка! Невже кров стародавніх сабінянок так всемогутньо, безконечно живе? Виходить, що так!

18 [жовтня]. Написав та відіслав листи до моїх милих друзів М. Лазаревського й Б. Залеського.

19 [жовтня]. У клубі пишний обід з музикою та поголовна гомерична п'ятика...

20 [жовтня]. Ніч і наступну добу провів у чарівній родині madame Гільде.

22 [жовтня]. Спало мені на думку проглянути рукопис мого “Матроза”. Навдивовижу безграмотний рукопис, а писав його ніхто інший, як прапорщик О[ренбурзького] О[кремого] Корпусу, батальйону № 1. п. Нагаєв, кращий із вихованців Оренбурзького Неплюївського Кадетського корпусу. Що ж тоді середні та гірші вихованці, коли кращий із них неписьменний та ще й п'яниця? Прокляття вам, чоловіковбивці, кадетські корпуси!

23 [жовтня]. При світлі величавої пожежі в дев'ятій годині ввечері зустрівся я з К. О. Шрейдерсом. Він повідомив мене, що прийшов урядовий папір про мене від командира оренбурзького окремого корпусу на імя тутешнього військового губернатора. Щоб цей папір прочитати, зайшли ми до губернаторської канцелярії, до начальника канцелярії, наймилішого з людей Андрія Кириловича Кадніцького. Папір повідомляє про те, що мені забороняється візд до обох столиць і що я — під секретним доглядом поліції. Гарна свобода! Собака на припоні! Це значить: нема за що дякувати, В[аше] В[еличество]!

Що ж я тепер буду робити без моєї Академії, без моєї улюбленої акватінти, про яку я так солодко й так довго мріяв? Що я буду робити? Звернутися знов до моєї святої заступниці — графині Настасії Іванівни Толстої? Ніяково. Почекаю до завтра. Поражусь із моїми ширими друзями, — П. А. Овсянниковим та М. О. Брилкином. Вони люди добрі, сердечні й розумні. Вони навчать мене, що мені почати в цьому безвихідному становищі.

24 [жовтня]. Сьогодні ми вважали ось як: на неозначений час зостатися мені тут ніби через мою хворобу, а тимчасом писати графові Ф. П. Толстому і просити його поклопотатись про дозвіл мені мешкати в Петербурзі хоч два роки. За два роки я за поміччю Божою встигну зробити початкові спроби в моїй улюбленій акватінті.

25 [жовтня]. Далі перечитую по складах і поправляю “Матроза” та лаю безграмотного переписувача, п'яницю-прапорщика Нагаєва. Перечитуючи по складах свій твір, звичайно, я не можу слідкувати за стилем мови. Переконався тільки в одному, що заголовок цього оповідання конче треба змінити. Поки не придумаю моєму “Матрозові” другого пристойнішого імени, назву його так: “Прогулка съ пользою и не безъ морали”.

26 [жовтня]. Заходив до Варенцова і взяв у нього для прочитання два числа — 2 і 3 — “Русской Бесѣды”. В епілозі до “Чорної Ради” П. О. Куліш, кажучи про Гоголя, Квітку та про мене грішного, вказує на мене, як на великого самобутнього народнього поета. Чи не з приязні це?

У 2-му числі “Русской Бесѣды” я з насолодою прочитав трьохкуплетовий вірш Ф. Тютчева.

Эти бѣдныя селенья,
Эта скудная природа —
Край родной долготерпѣнья,
Край ты русскаго народа!

Не пойметъ и не замѣтитъ
Гордый взоръ иноплеменный,
Что скользитъ и тайно свѣтитъ
Въ наготѣ твоей смиренной.

Удрученный ношей крестной,
Всю тебя, земля родная,
Въ рабскомъ видѣ Царь Небесный
Исходиль, благословляя!...

27 [жовтня]. Кілька днів зряду гарна, ясна погода, і я сьогодні не втерпів — пішов на вулицю рисувати. Нарисував церкву пророка Іллі з частиною Кремлю на другому плані. Церква пророка Іллі збудована в 1506 році в пам'ять “огненнаго стрѣлянія”, що врятувало Нижній од татар та ногаїв.

28 [жовтня]. Сьогодні погода трохи дозволила мені вийти на вулицю рисувати. Нарисував я с'як-так церкву Миколая за Почайною, збудовану року 1372. Мабуть, також на знак якогось розливу крові. По дорозі зайшов я до мого милого доктора Гартвіга, застав його вдома, поснідав, випив чудової вишнівки домового виробу і в старому подертому нижнегородському адрес-календарі вичитав, що в княгінинському повіті н[ижнегородської] губернії, в селі Вельдеманові, від селянина Мيني та жінки його Маряни, року 1605, в травні місяці народився славний патріярх Нікон.

29 [жовтня]. Ходив до Трубецького, дуже милого князя-людини, та не застав його вдома. Обідав у М. К. Якобі, а після обіду в театрі слухав між іншим увертюру з “Роберта” Меєрбера в антрактах якоїсь кривавої драми. Чи може двадцяти-інструментова, та ще й нетвереза оркестра виконувати якубудь увертюру, а тим більше увертюру з “Роберта” Меєрбера? Прости їм, не відають бо, що творять. Наприкінці кривавої драми половина лямп у залі погасла, тим і закінчилась пишна вистава.

30 [жовтня]. Користуючись погодою, я пройшовся навколо міста з приємністю й не без користи. На закінчення прохідки нарисував Благовіщенський монастир. Старий будинок, спотворений новими прибудівлями. Головна церква та дзвіниця не зовсім урятувались од варварського відновлення. Непорушені zostалися тільки дві вежі над трапезою. Які ж вони красуні! Неначе дві юні, прекрасні, чисті отроковиці граціозно

підняли свої голівки до подателя добра й краси і немов дякують йому за те, що він оборонив їх од руки сучасного архітектора. Прекрасний твір — не надивишся на нього!

Благовіщенський монастир заснував у XIV столітті св. Олексій-митрополит. До тої доби належать і прекрасні вежі. Соборна церква монастиря збудована в 1649 р. Місцевість, де лежить монастир, — чудова.

31 [жовтня]. Аж сьогодні, нарешті, дочитав свого “Матроза”. Він видався мені занадто розтягнутий. Може це тому, що я читав його по складах. Прочитаю ще раз в новому примірнику, і, як видасться можливим, то пошлю його М. С. Щепкинові, нехай де хоче, там його й притулить.

Увечері І. П. Грасс познайомив мене з Марією Олександрівною Дороховою. Вона — директорка тутешнього Інституту, висока духом, симпатична жінка! Не зважаючи на свою аристократичну гнилу породу, вона зберегла так багато простого незалежного людського почуття, зверхньої сили й гідности, що я мимоволі [прирівняв її] до образу свободи Барбе (в “Собацьемъ Пирѣ”). Вона ще живо пригадала мені своєю уривчастою щирою розмовою, жестами і взагалі зовнішнім виглядом, мого незабутнього друга, княжну Варвару Миколаївну Репніну. О, коли б було більше таких жінок-матерів, тоді б льокайсько-боярський стан скоро в нас перевівся!

Листопад 1857

1 листопада. Рисував портрет М. О. Дорохової і після вдалого сеансу по дорозі завітав до Шрейдерса, зустрів у нього наймилішого М. І. Попова та привітного П. В. Лапу. Випив з добрими людьми чарку горілки, зостався з добрими людьми обідати, і з добрими людьми за обідом мало-мало не нализався, як Селіфан. Шрейдерс затримував мене в себе відпочити по обіді, але я відмовився й пішов до madame Гільде, де й закотвичився на ніч.

2 [листопада]. Вертаючись додому з безпечної ночівлі, зайшов попрощатись до Варенцова. Він сьогодні їде до Петербургу. У мене був намір послати з ним до Москви свого “Матроза”, але переписувач мій теж із добрими людьми загуляв, і переписування припинилось. Досадно. Доведеться зачекати Овсянникова. Коли ж я позбудуся цього докучливого “Матроза”?

Прийшовши додому, я знечевя розкрив книжку “Отечественныхъ Записокъ” за січень, і яка ж краса випадково впала мені в очі! Це вірш без заголовку З. Тура:

Во время сумерекъ, когда поля и лѣсъ
Стоять окутаны полупрозрачной дымкой,
Съ воздушныхъ ступеней темнѣющихъ небесъ
Спускается на землю невидимкой

Богиня стройная съ задумчивымъ лицомъ.
Для ней нѣтъ имени. Она пугливѣй грезы;
Печальный взоръ горитъ привѣтливимъ огнемъ,
А на щекахъ [слегка] замѣтны слезы.

Съ корзиною цвѣтовъ, съ улыбкой на губахъ
Она украдкою по улицамъ проходитъ
И озирается на шумныхъ площадяхъ,
И около дворцовъ пугливо бродитъ,

Но увидавъ [вверху] подъ крышею окно,
Гдѣ одинокая свѣча горитъ, мерцає,
Гдѣ юноша, себя и всѣхъ забывъ давно,
Сидитъ, въ мечтахъ стихъ жаркій повторяє,

Она порхнеть туда и, просіявъ, войдетъ
Въ жилище бѣдное, какъ мать къ родному сыну,
И сядетъ близь него, и счастье разольетъ,
И высышетъ надъ нимъ цвѣтовъ корзину

3 [листопада]. Сьогодні неділя, і я, як статечна людина, причепурився й вийшов із дому з наміром одвідати моїх добрих знайомих. До першого зайшов я до містера Гранда, англійця з голови до пят. І в нього, в англійця, я вперше побачив твори Гоголя, видані моїм другом П. Кулішем. Друг мій трохи підгуляв. Видання вийшло трохи простакувате; особливо портрет автора такий поганий, що я дивуюсь, як знаменитий Йордан дозволив підписати під ним своє славне імя.

У нього ж таки, у Гранда, я також уперше побачив “Полярную Звѣзду” Іскандера за 1856 р., другий том. Окладинка, себто портрети перших наших апостолів-мучеників, мене так тяжко-сумно вразила, що я й досі ще не можу відпочити від цього похмурного вражіння. Як би було добре, коли б вибити медалью на спомин цієї огидної події. З одного боку портрети цих великомучеників з написом: “перші російські благовісники спободи”; а на другій стороні медалі — портрет “неудобозабываемаго” Тормаза з написом: “не перший російський коронований кат”.

4 [листопада]. Скінчив сьогодні портрети: М. О. Дорохової та її вихованки Ніни, нешлюбної доньки Пущина, одного з декабристів. Напрочуд миле і жваве створіння. Та мені якось сумно робиться, коли я дивлюсь на нешлюбних дітей. Я нікому, а тим паче оборонцеві свободи, не подарую цього браку моральної незалежності, який так тісно зв'язує цих бідних нешлюбних дітей. Це річ простима для якогось гулящого гусарина, бо він тільки гусарин, а ніяк не людина, або якомусь дідичеві-собачникові, бо він собачник та й годі. Але декабристові, що поніс свій хрест у безлюдний Сибір в ім'я людської свободи, такого браку незалежності не можна простити. Коли він не міг стати вище за звичайну людину, то не повинен і принижувати себе перед звичайною людиною.

5 [листопада]. Сьогодні остаточно вирядив Варенцова до Петербургу, і сьогодні таки через нього дістав листа від Костомарова з Саратова. Вчений дивак пише, що даремне прождав мене два тижні в Петербурзі, та не схотів сто верстов круга надати, щоб одвідати мене в Нижньому. А скільки б радості привіз він своєю несподіваною появою! Нічого не пише мені про свої очі, та й взагалі про своє здоров'я.

6 [листопада]. Написав листа до Костомарова та до своїх астраханських земляків-друзів. Хоч погода не зовсім сприяла, я все ж пішов на вулицю. Від деякого часу мені, чого давніше не бувало, подобається життя вулиці, хоч нижнегородська публіка навіть і в недільну ясну погоду на вулиці не показується; і Велика Покровка, тутешній Невський проспект, завжди виглядає, як одноманітний довгий карантин, а я проте люблю повештатись годину-другу вздовж цього безлюдного карантину. І звідкіля ця безглузда любов до вулиці? Після десятилітнього посту я враз накинувся на книги, обївся і тепер слабую на нетравлення в шлунку. Іншої причини цієї томливої моральної бездіяльності я не знаю: рисувати нічого путнього не можу, не придумую, та й помешкання моє не дозволяє. Рисував би портрети, та за гроші — нема кого, а за спасибі працювати — соромно. Треба щось придумати для розваги. А що? — не знаю.

Заглибившись у ці мудрі думки, чи пак компонування, я несподівано набрів на дім Якобі. Зайшов, пообідав і по обіді перейшов до залі на чай до стареньких, себто до madame Якобі та її невблаганно-говіркої сестриці. Між різними, на її думку, надзвичайно цікавими пригодами її скромниущої молодости вона розповіла мені про Лабзіна, про того самого конференц-секретаря Академії Мистецтв, що запропонував вибрати в почесні члени Академії Іллю Байкова, царського кучера, бо він ближчий до царя, ніж Аракчєєв. За цей дотеп Аракчєєв заслав його до Сібірського, де він і помер на руках моєї співрозмовниці. Мені приємно було чути, що цей видатний містик-масон до гробу зберіг незалежність думки та християнську незлобивість.

Після Лабзіна розмова перейшла на І. О. Анненкова, і я з оповідання моїх

співрозмовниць довідався, що подія, яку так зворушливо переказав Герцен у своїх споминах про Івашева, сталася з дружиною І. О. Анненкова — мадмуазель Поль, колишньою гувернанткою. Вона ще й тепер жива. Обіцяли старенькі мене познайомити з цією вельмидостою жінкою. Не знаю, чи скоро я сподоблюся щастя глянути на цю безприкладну, святу героїню.

Дюма, здається, написав сентиментальний роман на цю героїчну тему.

З приводу портрета М. О. Дорохової та її вихованки Ніночки, яких я цими днями рисував, старенькі мені розповіли, що мати Ніночки — звичайна якутка і тепер ще живе в Ялutorовському; а що батько її п. Пущин служить десь на значній посаді в Москві і що він оженився з багатою вдовою, якоюсь madame Коцебу, власне для того, щоб достойно й відповідно виховати свою Ніночку. Огидний батько!

7 [листопада]. Цими днями проходив я якимось через Кремль і бачив велику юрбу мужиків з непокритими головами перед губернаторською палатою. Це явище мені видалось чимсь надзвичайним, та до сьогоднішнього дня я не міг довідатись про його суть, а сьогодні Овсянников розповів мені, в чому справа.

Селяни дідица Демідова, того самого поганця Демідова, якого я знав у 1837 році в Гатчині, як кирасірського юнкера, і який тоді не заплатив мені за портрет своєї нареченої. Тепер він, проциндривши все до снаги, живе в своїм селі і грабує селян. Лагідні мужички замість того, щоб просто повісити свого грабіжника, прийшли до губернатора права прохати, а губернатор, не бувши дурень, звелів їх висікти, щоб вони права доходили “по начальству”, себто починати від станового [пристава].

Цікаво знати, що далі буде.

8 [листопада]. Рисував сьогодні до обіду портрети m[onsieur] і m[adame] Якобі, а ввечері пішов до Веймарна; у нього сьогодні полкове свято, отже — бенкет. Увійшовши до першої кімнати, я цілком розгубився, мене вразила [юрба] військових. Я цих шановних панів давно вже, хвалити Бога, не зустрічаю. Особливо один між ними так живо нагадав мені своєю грубою телячою мордою капітана Косарева, що я мало-мало не випнувсь, як струна, та не вигукнув: “Здравія желаю, ваше благородіє!” — Із цього прикрого стану вивів мене сам гостинний господар, запросивши мене до вітальні, де, між іншими гостями, я зустрів І. О. Анненкова і цілий вечір не розлучався з ним.

9 [листопада]. Закінчив портрети Якобі.

10 [листопада]. Дістав од Куліша книжки: “Записки о Южной Руси”, два томи, та “Чорну Раду”. Який милий дивак мусить бути цей п. Жемчужніков. Який би я був щасливий побачити людину, що так щиро, нелицемірно полюбила мою любу рідну мову й мій прекрасний, убогий рідний край.

11 [листопада]. Сьогодні в мене день великий, урочистий, радісний день. Сьогодні я дістав листа від моєї святої заступниці гра[фині] Н. І. Толстої. Дружній, рідний лист... За що вона мене сподоблює цього невимовного щастя? І чим я заплачу їй за це несподіване світле, сердечне свято? Сльози радості та чиста молитва — твоя єдина нагорода, моя благородна, моя свята заступнице!

Вона радить мені написати графові Федорові Петровичу листа та просити його поклопотатись, щоб мені дозволили прибути до столиці. Це була моя перша думка, але

мені ніяково було турбувати старого. А тепер рішуче зважуюсь на це. Ще просить вона поклонитись В. І. Далеві від неї самої і від якогось п. Жадовського. З Далем я тут не бачився, хоч з ним раніше й був знайомий; і тепер доведеться очима кліпати. По заслужі.

12 [листопада]. Відповівши на лист моєї святої заступниці, я причепурився й пішов до В. І. Даля. Але, не знаю чому, я минув його квартиру і зайшов до адютанта тутешнього військового губернатора, до князя Володимира Федоровича Голіцина, дуже милого молодика, раненого під Севастополем. Слідом за мною зайшла до нього сестра його, чорнобрива, мила, задумлива істота. Чого сумує, чого задумується ця ледве розквітла сантифолія?

Від князя зайшов я до його швагра Олександра Петровича Варенцова, пообідав, послухав машинової музики й пішов до театру. Все було нічого собі, крім пані Васілевої. Вона, сердешна, хотіла зачарувати глядачів своїм фанданго і зовсім не вдягла панталонів. Яке варварське розуміння мистецтва! Пан Клімовський у ролі Пилипа IV був прекрасний, чепурно одягнений, зовсім, як цей еспанський монарх на портреті. А взагалі драма “Мать Испанка” така собі, абияка драма.

13 [листопада]. Сьогодні написав, а завтра вишлю лист з проханням до графа Ф. П. Толстого. Прошу його попрохати кого слід, щоб дозволили мені жити в Петербурзі та ходити до класів Академії. Лист, здається, мені вдався. Овсянников каже, що при потребі я міг би зайняти визначне місце серед писак, що komponують просьби. Побачимо, чи пождем бажані плоди з цього мудрованого твору.

Сьогодні таки написав листа до М. С. Щепкина. Прошу побачення з ним денебудь на хуторі в околицях Москви. Який би я був радий побачити цього славного артиста-ветерана!

14 [листопада]. Почав портрет m[adame] Варенцової. Дебела, кавалерґард-мадам. Нічого жіночого, ані навіть звичайнісінького кокетства.

15 [листопада]. Дістав листа від мого любого Бронислава [Залеського]. Скаржитесь, що його батько занедужав і рекомендує мені якусь свою приятельку Олену Скірмунт, прихильницю мистецтва, мрійницю і взагалі жінку ексцентричну. Це теж недобре; але все ж краще за мою нову знайому, m[adame] Варенцову; правда, вона теж жінка ексцентрична, тільки вона зосередила свою увагу не на поезії, не на красному мистецтві, а на стайні та на псярні; а може й це — своєрідна поезія?

16 [листопада]. Скінчив портрет своєї завзятої амазонки і почав її миле чадо: розпещений хлопчик років п'яти — майбутній собачник, камер-юнкер і взагалі дрантя-чоловік.

17 [листопада]. Був із візитою в В. І. Даля, і добре зробив, що, нарешті, зважився на цю візиту. Він прийняв мене дуже привітно, розпитував про своїх оренбурзьких знайомих, яких я не бачив від 1850 року, і наприкінці просив заходити до нього просто, як до старого приятеля. Неодмінно скористаюся таким милим запрошенням, тим більше, що мої нижнегородські знайомі почали потроху нікчемніти.

18 [листопада]. Після невдалого млявого сеансу в m[adame] Варенцової зайшов я в сусідстві до її хворого брата князя Голіцина й застав у нього його меншу, милу задумливу сестру. Вражіння невдалого сеансу, як вітром звіяло. Намилувавшись цією лагідною

істою, я цілий день був щасливий. Який животворчий, чудовий вплив має краса на душу людини!

19 [листопада]. На обопільну велику радість сьогодні я, нарешті, скінчив портрет гусароподібної m[adame] Варенцової та її майбутнього собачника-сина. Вона надзвичайно задоволена з портрета, бо він нагадує якусь кокетливу німфу в амазонці та з бичем; а я ще більш задоволений, що, нарешті, розв'язався з цією незграбною Бобеліною.

26 [листопада]. Я хотів був зовсім покинути свій одноманітний журнал, але сьогодні сталося зо мною те, чого давніше ніколи не було. Шрейдерс, Кадницький та Фреліх просили мене нарисувати їх портрети і запропонували гроші наперед. Я ніколи не брав грошей за роботу наперед, а сьогодні взяв і, добре помогоричувавши, подався до чарівної родини m[adame] Гільде і там переночував, і там украли в мене гроші – 125 карбованців. І по заслугі: не бери наперед незароблених грошей. Вранці прихожу додому — друге лихо; вночі проїхав Федір Лазаревський; був у Даля, посилав мене шукати по всьому місті і, звичайно, мене не знайшли. І тепер його візитівка лежить у мене на столі, як страшний докір сумління.

27 [листопада]. Хоч-не-хоч мусів сьогодні обідати в Даля та вигадувати надзвичайну пригоду, що трапилася зо мною минулої ночі. Але замість фігуральної неправди, я сказав неправду лаконічну: я сказав, що їздив до Балахни з Брилкіном — отак, для власної приємности, і на тому стало.

28 [листопада]. Шкода мені стало незароблених грошей. У такій досаді я пішов до Кудлая просити допомоги поліції в моїй біді. Кудлай сам — нездужає, не може вийти з хати, але обіцяв мені завтра прислати одного із своїх підручних, якогось відомого мастака. Побачимо, чи сотворить чудо вищезгаданий мастак.

29 [листопада]. Сьогодні вранці, дожидаючи поліційного мастака, написав я М. Лазаревському листа і про фатальну ніч повторив йому ту саму вигадку, що й В. І. Далеві. Одна брехня тягне за собою другу; це звичайна річ.

Десь коло першої години з'явився до мене мастак; я розповів йому, в чому справа, і обіцяв за роботу 25 карбованців. Та ба! при всіх його зусиллях — жадних наслідків: що з воза впало, те пропало. Значить, про цю паскудну анекдоту нема чого й думати. Я так і зробив. Пішов до Шрейдерса обідати і знов з досади трохи не нализався. По обіді зайшов до тієї самої лукавої мадам Гільде (яка християнська незлобивість!), відпочив трохи, в її чарівній сім'ї та в сьомій годині вечора пішов до князя Голіцина. В Голіцина зустрів я левів тутешньої сцени, акторів Клімовського та Владімірова. Балакуни і, мабуть, славні хлопці.

Князь прочитав нам своє “Впечатлїніе послѣ боя”. Не надто добре “впечатлїніе”. Після “впечатлїнія” знялась мова про переклади Курочкіна з Беранже. І я прочитав їм на память не переклад, а [його] власний твір. А щоб не забути цього прекрасного твору, я вписую його до свого журналу

Какъ въ наши лучшіе года
Мы пролетаемъ безъ участья
Помимо истиннаго счастья!
Мы молоды, душа горда...

Какъ въ насъ заносчивости много!
Предъ нами свѣтлая дорога,
Проходятъ лучшіе года.

Проходятъ лучшіе года,
Мы всѣ идемъ дорогой ложной,
Вслѣдъ за мечтою невозможной
Идемъ невѣдомо куда,
Но вотъ оврагъ, — вотъ мы споткнулись...
Кругомъ стемнѣло... оглянулись —
Нигдѣ ни звука, ни слѣда.

Нигдѣ ни звука, ни слѣда,
Ни свѣтлыхъ дней, ни сожалѣнья,
На сердцѣ тяжесть оскорбленья
И одиночество стыда.
Для утомительной дороги
Нѣтъ силы, подкосились ноги,
Погасла дальняя звѣзда.

Погасла дальняя звѣзда!
Пора, пора душой смириться!
Надъ жизнью нечего глумиться,
Отвѣдавъ горькаго плода;
Или съ безсильемъ старой дѣвы
Твердить упорно: гдѣ вы, гдѣ вы,
Вотще минувшіе года?

Вотще минувшіе года
Не лучше ль справить честной тризной!
Не осквернимъ же укоризной
Господній міръ — и никогда
Съ безсильной злобой оскорбленныхъ,
Не осмѣемъ четы влюбленныхъ,
Влюбленныхъ въ лучшіе года.
В. Курочкинъ.

30 [листопада]. Сьогодні почав груповий портрет своїх щедрих приятелів. Не знаю, чи вийде щось путнє з цього наміру: приятелі неакуратні в сеансах — обставина важлива підчас праці! Побачу, що буде далі, і коли сеанси затягнуться, то нарисую кожного зокрема олівцем і тим покінчу мої рахунки з приятелями, хоч цього мені дуже б не хотілося; тим більше, що задуманий рисунок сепією дуже вдало згрупувався; і мені б хотілося достойно сплатити їм свій борг.

Грудень 1857

1 грудня. Дістав листа від М. С. Щепкина, в якому він пропонує мені побачення в селі Никольському (маєток його сина) або, коли я не маю зайвих грошей на цю подорож (125 рублів були в мене цілком зайві), то він обіцяє сам приїхати до мене до Нижнього. Як би він звеселив і мене, і своїх нижнегородських поклонників! Напишу йому, нехай їде сюди і нехай на тутешній бідній сцені втне по-стародавньому. Тепер тут, доречі, дворянські вибори.

Після сеансу в Шрейдерса та після обіду у Фреліха я попав випадково на півпаний музичний вечір до офіцера шляхів Уттермарка і почув там віртуоза на фортепіяні, якого я й не гадав почути тут у глушині. Віртуоз цей якийсь пан Татарінов. Між іншим він загравав кілька уривків із “Пророка” та “Гугенотів” Меєрбера і підніс мене на сьоме небо.

2 [грудня]. Сьогодні я був з візитою в надхненного мого віртуоза Татарінова й бачив у нього, чого я також не сподівався побачити в Нижньому, — я побачив у нього справжнього розкішного Гюдена. Такі дві прегарні несподіванки разом — насолода рідка й висока. І які ж варвари нижнегородці! Вони знають Татарінова тільки, як урядовця в компанії, що буде залізницю. А про картину Гюдена і навіть про самого Гюдена ніхто й не чував, крім старого Улибишева, з яким я сьогодні познайомився в театрі. Це відомий біограф і критик Бетховена і постійний відвідувач тутешнього театру.

3 [грудня]. Три дні зряду несподіванки, і найприємніші несподіванки. Це велика рідкість у тутешньому одноманітному житті. Сьогодні відвідав мене Густав Василевич Кебер. Гість зовсім несподіваний. Він — великий приятель Ф. Лазаревського. І той, відіжжаючи з Нижнього, доручив йому побачитись зо мною: і предобрий Густав Василевич сьогодні виконав доручення свого й мого друга. Коли б більше таких несподіванок, як гарно минали б дні нашого життя!

4 [грудня]. Написав листи до Щепкина та Куліша. Прошу їх, друзів моїх великих, відкласти всяке житейське чи службове попеченіє й приїхати до мене тижнів на два, а аще совість не зазрить, то й на довше. Який би я був щасливий, якби справдилось моє бажання. Може таки й справдиться.

8 [грудня]. Оці чотири дні писав я поему, назви для якої ще не придумав. Здається, назову її “Неофіти, або перші християни”. Добре, як не одурить мене Щепкин. Я йому присвячую цей твір, і мені страх як би хотілось йому прочитати та почути його справедливі дружні завваги. Не знаю, коли я возьмусь за “Дервіша й Сатрапа”. А потяг до [писання] почуваю великий.

9 [грудня]. В компанії чесних артистів: Клімовського, Владімірова та Платонова, святкував іменини спільної, а зокрема театральної красуні, на імя Ганни Дмитрівни, а на прізвище не знаю, — і святкував без хитрощів, себто з відповідним випадкові та місцю продовженням, ясніше — на шкоду чарівній родині мадам Гільде.

10 [грудня]. Сьогодні ввечері Варенцов вернувся з Петербургу і привіз мені від Куліша листа та оце тільки видрюковану його “Граматку”. Як прекрасно, розумно і благородно складений цей цілком новий буквар. Дай Боже, щоб він прищепився серед нашого безталанного народу. Це перший вільний промінь світла, що може проникнути в здушену

попами невольничу голову.

З Москви Варенцов привіз мені привітання від Щепкина, а від Бодянського привітання й цінний дарунок, його книжку “О времени происхождения Славянскихъ письменъ” із зразками старовинного слов'янського шрифту. Сердечно вдячний О[сипові] М[аксимовичу] за його коштовний дарунок. Ця книга знаменито поповнила сучасну нашу історичну літературу.

Ще привіз він для М. К. Якобі олів'яним олівцем нарисований портрет нашого вигнанця-апостола Іскандера. Портрет повинен бути схожий, бо не подібний до рисунків такого роду. Та коли б і не був схожий, то я все ж скопіюю [його] задля імени цієї святої людини.

12 [грудня]. Сьогодні бачив я на сцені “Станціоннаго Смотрителя” Пушкіна. Я був завжди проти перероблювань; і на цю перерібку пішов дивитись з нечева; і що ж, — перерібка показала наймайстернішою перерібкою, а виконання незрівняне; особливо сцени другого акту й остання сцена третього були так натурально-трагічно виконані, що хоч би найгеніальнішому артистові, так якраз у міру. Слава тобі, пане Владіміров, слава й тобі, тітко Трусова! Ти так натурально-злісно виконала ролю дідички Лепьошкіної, що сама Коробочка перед тобою зблідла. Взагалі ансамбль драми був чудовий, чого я зовсім не сподівався. І коли б не галасували в ложі п'яні вусаті одставні гусари-дідичі, то я вийшов би з театру зовсім задоволений.

Доречі про дідичів. Їх тепер насунуло до Нижнього на вибори тьма-тьмуца, і всі без винятку з бородами та вусами, в гусарських, уланських та інших кавалерійських мундирах. Піхотних і морських — непомітно. Розмовляють між собою тільки по-французькому. Пиячать і галасують в театрі, і чути, що складають опозицію проти звільнення селян із кріпацтва. Справжні французи!

13 [грудня]. Дістав листи від Щепкина й од Лазаревського. Старий друзяка пише, що він приїде до мене колядувати на свята. Добрий, щирий друг! Він має на думці подарувати кілька спектаклів нижнегородській публіці. Який пишний, святочний дарунок!

Лазаревський, між іншим, пише, що він дістав на моє ім'я 175 карбованців через Льва Жемчужнікова з умовою не виявляти мені імени. Жертва таємна, великодушна! Чим же я віддячуся вам, добрі, великодушні земляки мої, за цю щирю жертву? Вільною, щирою піснею, піснею вдячності й молитви!

Ще сьогодні захожуюсь коло “Сатрапа й Дервіша” і, як Бог pomoже скінчити успішно, то присвячу його чесним, щедрим і благородним землякам своїм. Мені хочеться написати “Сатрапа” в формі епопеї. Ця форма для мене зовсім нова. Не знаю, як я з нею справлюсь.

14 [грудня]. Увечері пішов до старого Улибишева з спасенною метою послухати музики. Старий занедужав і не приймав гостей. Вертаючись додому, я здибав на вулиці недавню іменинницю, і вона, не зовсім проти [мого] бажання, затигнула мене на маскарад. Явище рідке й оригінальне для Нижнього. Це — в усіх подробицях танц-клас Марцинкевича в Петербурзі. Невелика різниця у вбраннях: там п'яні черкеси закінчують спектакль, а тут — просто офіцери за підмогою приїжджих дідичів-французів. Одним словом — блискучий маскарад!

15 [грудня]. Через В. І. Даля одержав листа від Федора Лазаревського. Він пише, що

незабаром поїде кудись через Нижній і просить мене не їздити до Балахни. Не поїду, цур їй!

16 [грудня]. Увечері пішов я до В. І. Даля засвідчити йому глибоку повагу від Ф. Лазаревського. Після привітання та переказу найглибшої поваги, одна з дочок його сіла за фортепіано й заходилася частувати мене українськими піснями. Я, звичайно, був захоплений не її поганим співом, а наївною чемністю. Помітивши, що вона досить сміливо орудує інструментом, я попросив її заграти щонебудь із Шопена. Але через те, що мого улюбленця тут не було, вона замінила його увертюрою з “Гугенотів” Меєрбера. І на моє велике здивування виконала цей геніяльний твір краще, ніж я сподівався. Скромна артистка пішла собі до внутрішніх апартаментів, а ми з В[олодимиром] І[вановичем] в розмові якось ненароком торкнулися псалмів Давидових і взагалі Біблії. Помітивши, що я не байдужий до біблійної поезії, В. І. запитав мене, чи я читав Апокаліпсис. Я сказав, що читав, та на жаль, нічого не зрозумів. Він заходився пояснити зміст і поезію ... і наприкінці запропонував мені прочитати його власний переклад Апокаліпсису з поясненнями і просив, як прочитаю, висловити свою думку. Це останнє мені дуже не до вподоби: без цієї умови можна було б, і не прочитавши, подякувати йому за ласкавість, а тепер конче треба читати. Побачимо, що це за звір у перекладі.

17 [грудня]. Дістав листа від П. Куліша. Він одмовляється від побачення зо мною тут не тому, щоб йому бракувало часу та бажання, а щоб уникнути поголосок, які можуть загаяти мій поворот до столиці. Я з ним майже згоден. Від часопису, про який я йому писав, він начисто відмовився. Лагодить матеріали до третього тому “Записокъ о Южной Руси” і щось почав писати поважне, але що саме — не каже.

Увечері був на бенефісі пана Клімовського. І, хоч виконання було добре, все ж “Дообѣденный сонъ” Островського мені не сподобався. Повторення, ще й до того мляве. Все інше йшло абияк, крім проспіваного бенефіціантом у перерві та ще й ним самим складеного попурі.

18 [грудня].

Читалъ и сердцемъ сокрушился,
Зачѣмъ читать учился.

Читаючи оригінал, себто словянський переклад Апокаліпсису, я прихожу до думки, що апостол писав це обявлення для своїх неофітів відомими їм алегоріями, щоб заховати справжній сенс проповіді від своїх приставів. А може й з метою більш матеріальною: щоб вони (пристави) ... та швидше звільнили його з вязниці. Останнє припущення видається мені правдоподібно.

З якою ж метою така розумна людина, як В[олодимир] І[ванович], перекладала й поясняла цю алегоричну ...? Не розумію. І з яким наміром він запропонував мені прочитати свій убогий твір? Чи не думає він відкрити в Нижньому катедру теології і зробити мене своїм неофітом? Навряд. Яку ж думку я йому висловлю про його препоганий твір? Доводиться брехати, і задля чого? Просто так, з чемности. Яка фальшива чемність!

Не знаю справжньої причини, а певне вона є: Володимир Іванович не користується тут доброю славою, а чому — так і не знаю. Про нього якийсь тутешній дотепа навіть і

епіграму вступив. Ось вона:

У насъ были три артиста.
Двухъ не стало, это жаль.
Но пока здѣсь будетъ Даль,
Все какъ будто бы нечисто!

19 [грудня]. Мо[nsieur] Брон (учитель французької мови в гімназії) розповів мені сьогодні про жахливу подію, що сталася недавно в Москві. Трагедія такого змісту:

Моторний молодий гвардієць привіз до Москви залізницею дівчину, прекрасну, як янгол. Привіз її до якогось не зовсім публічного трактиру. Погуляв з нею декілька днів, як то кажуть, “на славу” і зник, залишивши її розплачуватися з трактирником, а в неї ні грошей, ні паспорту. Вона втікла з дому із своїм коханцем, щоб у Москві повінчатися — та й кінці в воду. Трактирник глянув на красуню і, як людина бувала, імкнув, у чому справа, підіслав до неї зводню. Спритна тітуся пригорнула її, приголубила, заплатила трактирникові борг і взяла її до себе на помешкання. Другого чи третього дня вона втікла від послужливої старої і з'явилась до “частного пристава”, а слідом за нею з'явилась і її протекторка, — підмастила пристава, а той, не зважаючи на її докази, що вона благородна, що вона дочка генерала, висік її різкими й одіслав до дому праці на поправу, де вона за кілька днів померла. Жахлива подія! І все це падає на військовий стан. Паскудний стан!

20 [грудня]. З благодійною ціллю лагодиться вистава з участю благородних осіб під безпосередньою дирекцією п[ані] Голинської і п[ана] Варенцова. Вистава складатиметься з живих картин та концерту.

Пан Варенцов запросив мене сьогодні, як маляра, на репетицію, властиво для живих картин, себто для освітлення цих безглузких картин. Я з простоти сердечної й спробував був освітлити одну з них так, що головна фігура в світлі, а решта — в півтоні. Освітлення вийшло досить ефектне, але сердешні матусі збили бучу, чому одна така й така освітлена, а наші дочки хіба гірші за неї, що їх зовсім не видно, що їх тільки з афіші будуть знати! Я сплюнув і хотів піти геть, але мене спинила Марія Олександрівна Дорохова і просила поставити й освітлити її Ніночку. Ніночка, хоч не красуня, вийшла в картині чарівна. Чадолюбиві матусі, хоч і помітили, в чому справа, та все ж не згодились залишити своїх дочок у півтоні.

Сьогодні має виїхати з Москви М. С. Щепкин. Ой, як би він добре зробив, коли б виїхав! Післязавтра я мав би радість поцілувати мого старого, мого єдиного друга!

21 [грудня]. Сьогодні дістав листа від М. С. Щепкіна. Він сьогодні виїхав із Москви, і післязавтра я обійму мого старого, мого щирого друга. Який я щасливий цією нелицемірною приязню! Мало кому з нас Бог посилає таку повну радість, і дуже, дуже мало серед людей таких, що дожили до семидесяти літ і зберегли таку поетичну сивість серця, як М. С. Щасливий патріарх-артист!

Сьогодні теж дістав листа від моєї святої заступниці, від графині Настасії Іванівни Толстої. Вона пише, що лист мій, адресований графові Ф[едорові] П[етровичу] буде на

святках переданий М[арії] М[иколаївні] і подає мені адресу М. О. Осіпова. Боже мій! Чи скоро я побачу свою Академію? Чи скоро обійму мою святу заступницю?

Спектакль з благодійною метою пройшов добре, крім живих картин і народнього гімну. Ніночка Пуцина була чарівна.

24 [грудня]. Празникам празник і торжество есть торжеств! У третій годині вночі приїхав Михайло Семенович Щепкин.

29 [грудня]. У дванадцятій годині вночі виїхав од мене Михайло Семенович Щепкин. Я, Овсянников, Брилкін і Олейников відпровалили мого великого друга до першої станції і точно в третій годині вернулися додому. Шість днів, шість днів повного, радісно-врочистого життя! І чим я заплачу тобі, мій старий, мій єдиний друже? Чим я заплачу тобі за це щастя? за ці радісні, солодкі сльози? Люблю? та я ж давно тебе люблю!... Та й хто, знаючи тебе, не любить? Чим же?... Крім молитви за тебе, найщирішої молитви, — я нічого не маю.

30 [грудня]. Я все ще не можу прийти до нормального стану після чародійного, чарівного видіння. У мене все ще стоять перед очима: Городничий, Матроз, Михайло Чупрун і Любим Торцов. Але яскравіший та осяйніший за великого артиста стоїть великий чоловік, лагідно усміхнений друг мій єдиний, мій щирий, мій незабутній Михайло Семенович Щепкин.

Січень 1858

1 січня 1858. По дружньому весело зустрів Новий Рік у родині М. О. Брилкина.

Хоч як весело зустріли ми Новий Рік, але коли я прийшов додому, мені стало нудно. Понудившись трохи, я подався до чарівливої родини мадам Гільде. Але нудьга знайшла мене й там. Із храму Пріапа пішов я до утрені. Ще гірше: дячки з похмілля так верещали, що я затулив вуха й пішов геть із церкви. Прийшовши додому, я ненароком взяв Біблію, розкрив... і мені попався клаптик паперу, на якому Олейников записав байку з уст Михайла Семеновича. Ця знахідка так мене втішила, що я зараз таки заходився її переписувати. Ось вона:

На улицѣ и длинной, и широкой,
И на большомъ дворѣ стоитъ богатый домъ,
И со двора разносится далеко
Зловоніе кругомъ.

А виноватъ хозяинъ въ томъ.
“Хозяинъ нашъ прекрасный, но упрямый, —
Мнѣ дворникъ говоритъ —
Раскапывать велитъ помойную онъ яму,
А чистить не велитъ”.

Зачѣмъ раскапывать заглохшее дерьмо
И не казнить воровъ, не предавать ихъ сраму?
Не лучше ль облегчить народное ярмо
Да вычистить велѣтъ помойную-то яму.

Авторство цієї байки приписують московському акторові Ленському. Це неподібно до водевільного куплету. Ця байка так спасенно на мене вплинула, що я, дописуючи останній вірш, уже спав.

Сьогодні ж таки представив родині Брилкина наймилішу Катерину Борисівну Піунову (акторку). Вона захоплена цим знайомством і не знає, як мені дякувати.

Як добродійно вплинув Михайло Семенович на цю милу й талановиту істоту! Вона виросла, покращала й порозумнішала після “Москаля-Чарівника”, де вона грала роллю Тетяни, і так чарівливо заграла, що публіка ревла з захвату. А М. С. сказав мені, що вона перша артистка, з якою він грав Михайла Чупруна з такою насолодою, і що знаменита Самойлова перед скромною Піуною — салдатка.

2 [січня]. Послужливий Олейников сьогодні дав мені вірш Курочкина “На смерть Беранже”, але так погано переписаний, що я ледве міг вчитати. Все ж прочитав і записав на пам'ятку. Прекрасний, сердечний вірш.

16-е ЮЛЯ 1857 ГОДА.

Зачѣмъ Парижъ волнуется опять?
На площадяхъ и улицахъ солдаты,

Народныхъ волнь не можетъ взоръ обнять...
Кому хотять послѣдній долгъ воздать?...
Чей это гробъ и катафалкъ богатый?
Тревожный слухъ въ Парижѣ пролетѣлъ:
Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

Великая скатилася звѣзда,
Свѣтившая полвѣка кроткимъ свѣтомъ
Надъ алтаремъ страданья и труда;
Простой народъ простился навсегда
Съ своимъ роднымъ учителемъ-поэтомъ,
Воспѣвшимъ блескъ его великихъ дѣлъ.
Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

Зачѣмъ же блескъ и роскошь похоронъ?
Мундиры войскъ и ризы духовенства?
[Торжественность тщеславныхъ похоронъ]
Тому, кто жилъ такъ искренно, какъ онъ,
Пѣвецъ любви, свободы и равенства,
Несчастливымъ льстилъ, но съ сильными былъ смѣлъ?...
Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

Зачѣмъ пѣвцу напрасный симіамъ
И почестей торжественныхъ забава?
Не быть ничѣмъ хотѣлъ онъ въ жизни самъ,
И въ бѣдности нашла любимца слава,
И слухъ о немъ далеко прогремѣлъ!
Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

Народъ всѣхъ странъ — страданіе и трудъ,
И сладкихъ слезъ надъ звуками отрада
И въ нихъ, поэтъ, тебѣ великий судъ!
Великому великая награда!
Когда, свершивъ завидный свой удѣлъ,
Угасъ поэтъ — народъ осиротѣлъ.

3 [січня]. Дістав од Куліша листа з долученими 250 карбованцями. Гроші ці вторгував він за рисунки, що їх послав я з Новопетровського форту Залеському на продаж. Залеський передав їх Сераковському, від Сераковського я не мав про них жадної звістки і зовсім стратив їх з очей. Не знаю, як вони попали до Кулішевих рук; і той знайшов якогось щедрого земляка-аматора і немов подарував мені 250 карбованців на Новий Рік. Спасибі йому.

4 [січня]. Цілий день присвятив писанню листів. Обовязок нудний, але неминучий. Написав півтузіня посланій, між іншим і авторові “Семейной Хроники”, який передав мені через Михайла Семеновича примірник своєї чарівної “Хроники”. Кулішеві з листом послав свої “Неофіти”. Цікаво мені знати його думку про цей мій новий твір.

У восьмій годині ввечері вирудив свого господаря Овсянникова до Петербургу і пішов

на масковий бал до Варенцова, директора театру, і там познайомився з лікарем Рейковським, ученою і дуже цікавою людиною.

5 [січня]. Вернувся з Москви поштар, що супроводив Михайла Семеновича. Привіз мені від нього листа й чотири примірники його портрета, щоб роздати його нижнегородським друзям. Лист свій він закінчує сумною звісткою, яку почув на порозі свого дому, про смерть сина Дмитра, що помер закордоном.

6 [січня]. Піунова сьогодні в ролі “Простушки” (водевіль Ленського) була така гарненька, що не те що московським, петербурзьким — і паризьким глядачам кинулася б у вічі. Непотрібно вона румяниться. Я їй скажу про це. Від ролі Тетяни (з “Москаля-Чарівника”) вона помітно вдосконалюється і, коли подружнє життя не стане їй перешкодою, з неї виробиться самостійна велика артистка.

7 [січня]. Круневич, вертаючись із заслання (з берегів Сир-Дарі) до рідного краю, довідався випадково про моє перебування в Нижньому і сьогодні завітав до мене. Між багатьома нецікавими степовими новинами він розповів огидно-цікаву новину. Нешлюбний син гнилого сатрапа Перовського власними руками зарізав свого деньщика, за що його тільки zdeградували в салдати, але нікчемна душа [не видержала] й цієї все милостивішої кари: він скоро помер чи отруївся. Туди й дорога. Виходить, яблуко недалеко від яблуні впало. Мати цього легкодухого тигрєнати — жінка якогось паршивого барона Зальца і куплена повія розтлінного сатрапа Перовського. Раз, вибираючись до Служби Божої, розсердилась за щось на покоївку та й тріснула її праскою по голові. Покоївку поховали, та на тому й покінчив справу всемогутній сатрап. Ой, Миколо, Миколо! Які ж хвацькі були в тебе поплічники! Який пан, такий і жупан.

8 [січня]. Від сьогоднішнього дня я займаю два помешкання: давнє — в Овсянникова і нове — у Шрейдерса. Зостається наробити боргів, а сховатись є куди.

9 [січня]. На новосіллі у Шрейдерса нарисував сьогодні портрет Олейникова з умовою, щоб він написав фелетонову статтю для “Московскихъ Вѣдомостей” про перебування М. С. Щепкина в Нижньому. Добре [було б], якби не збрехав.

10 [січня]. Нарисував портрет Шрейдерса, і досить добре. Отже, частина боргу сплачена. Треба ще нарисувати Фреліха та Кадніцького, і тоді ми квит. Але коли це станеться — не знаю.

11 [січня]. Сьогодні субота. Щосуботи я й премила К. Б. Піунова обідаємо в М. О. Дорохової. Але сьогодні я мушу відмовитися від цієї радості, і моя мила товаришка пішла сама з портретом М. С. Щепкина, якого прислав він, як подарунок, Марії Олександрівні. Я ж поїхав одпроважувати мого симпатично-благородного капітана В. В. Кішкіна до першої станції по казанському шляху.

Сумно розлучатися з такими добрими людьми, як цей симпатичний Кішкін. Вернувшись додому, я почував себе зовсім сиротою. Але моя тяжка самота недовго тяглася; я скоро пригадав, що я — один із найщасливіших на цьому світі. М. С. Щепкин, відіжжаючи з Нижнього, просив мене полюбити його милу Тетясю, себто Піунову. І я буквально виконав його дружнє прохання. А сьогодні, прощаючись зо мною, Кішкін із сльозами на очах просив мене полюбити його лагідну улюблєницю Вареньку Остафєву. І з такими обовязками я нужуся! Дурень, дурень, — а в школі вчився. Остафєва виїхала

кудись із міста, і я в шостій годині ввечері пішов до Піунової; застав її вдома; продиктував їй вірші Курочкіна: “Какъ въ наши лучшіе года”, а вона прочитала мені деякі твори Кольцова, а потім мало не всі байки Крилова. Мене захопив цей імпровізований літературний вечір, і я прийшов додому зовсім щасливий. Вона любить голосно читати — отже піде далеко в своєму мистецтві. Дай, Боже, щоб моє пророцтво справдилося.

12 [січня]. Не задля неділі та банальної світської візити пішов я до П. М. Голинської (небога тутешнього губернатора), а пішов я на прохання мого щирого Михайла Семеновича, щоб їй передати його портрет і приятельський привіт. У величезній вітальні стареньку Шаховську та Голинську оточували такі холодні, офіційні, надуті фігури, що коли я, привітавшись, трошечки посидів, на мене повіяло холодом од цієї чесної компанії. Вийшов сам губернатор. Я поздоровив його з приводу одержання Анни через плече, поклонився й вийшов укупі з О. Є. Бабкіном. Заїхав до Бабкіна на квартиру, взяв у нього Пушкіна та Гоголя й повіз до Піунової. Прочитав їй “Сцены изъ рыцарскихъ временъ” і відогрів душу, обвіяну губернаторським холодом. Вона прочитала мені “Каменного гостя”, і потім ми поїхали до Брилкіних обідати. По обіді М. О. Грасс повезла її до театру, куди подався й я, зовсім задоволений таким теплим, прекрасним кінцем холодно розпочатого дня.

13 [січня]. Бабкін подарував мені прекрасну акватінту, що зображує смерть Людовика XVI, а я сьогодні за цей повчальний образ змалював його власну персону, і досить добре. Вечір провів у любого молодика, віртуоза-віолончеліста Весловського і, повернувшись додому, знайшов у себе на столі лист Сергія Тимофієвича Аксакова. Дуже привітний і сердечний лист!

Після чемностей він пише, що “Матрозъ” мій, нарешті рушив з місця: він передав його Каткову, редакторові “Русскаго Вѣстника”. Сподіваючись майбутніх благ, беруся до переписування другої частини “Матроза”.

14 [січня]. Сьогодні ненароком зайшов я до Піунової. Мова зайшла про кінець її театрального року, про відновлення контракту. Їй, сердешній, страшенно не хочеться zostаватись у Нижньому, а не знає, куди себе подіти. До Казані їй би навіть хотілося, та вона боїться там якоїсь Прокофєвої — не суперниці, але страшної інтригантки. В такому її горі я запропонував їй свої посильні послуги. Я напишу листа до директора харківського театру й буду просити Михайла Семеновича Щепкіна заступитися за неї. Як би це було добре, коли б їй пощастило переселитися до Харкова!

15 [січня]. Не барившись довго, я сьогодні ж таки написав директорові харківського театру, і своєму великому другові. Який то буде наслідок моїх нехитрих замірів?

16 [січня]. Оце тільки хотів закінчити лист до мого великого друга, та згадав, що сьогодні день не поштовий. Кинув посланіє і заходився коло “Матроза”. Нестерпно нудна робота. Письменникам повинні платити не за писання, а за переписування власних творів.

Увечері вернувся я з театру і знайшов у себе листа мого геніяльного друга. Як добре, що я свого листа не кінчив. Між іншим він пише мені, що мої рисунки він уже пустив у рух. Спасибі йому, невтомному.

17 [січня]. Скінчив незакінчений лист, послав на пошту і взявся за “Матроза”. Нестерпна праця. Коли ж я її скінчу?

18 [січня]. На моє велике здивування сьогодні зустрів я в Брилкина давнього й неліцемерного свого поклонника В. М. Погожева. Він тут у службових справах і завтра їде до Москви.

19 [січня]. Сьогодні моя улюблениця — вдруге в ролі Тетяни. Чарівна, як і вперше. Але Клімовський в ролі Чупруна і вимовою, і мімікою — вандал! Лико плів, варвар, і тільки перешкожав моїй милій Тетясі!

20 [січня]. Виряжав до Петербургу лікаря Путерена, Кебера, Шрейдерса, Фреліха й М. О. Брилкина до Казані та на фабрику [їхньої] компанії біля Казані. Сьогодні в мене — день проводів.

21 [січня]. Бенефіс любусі Піунової. Театр повний глядачів, і чарівлива бенефіціантка — прекрасна тема для газетної статейки. Чи не спробувати? Спробуймо навманя.

22 [січня]. Переїздом із Петербургу до Вятки на службу відвідав мене сьогодні Яків Лазаревський. Він — недавно з України. Розповів про багато нових паскудств у моєму рідному краю та zarazом і про сумне катеринославське повстання 1856 року, і про свого сусіду й родича М. Д. Білозерського. Цей філантроп-дідич до того обідрав своїх селян, що вони склали про нього пісню, яка кінчається так:

А в нашого Білозера
Сивая кобила,
Бодай же його побила
Лихая година.

А в нашого Білозера
Червоная хустка, —
Ой, не одна в селі хата
Осталася пустка.

Наївна, невинна помста!

23 [січня]. “Дочь второго полка” — предурний твір Доніцетті. Лібретто теж безглузде й ненатуральне. Покійному нашому Тормазові, мабуть, дуже подобався цей незграбний твір. Та чи й не з його замовлення він народився на світ Божий? За його [панування], я пам’ятаю, оперетку цю виконували колись у Петербурзі з більшою дисципліною. Тепер вона й цю істотну свою вартість утратила. Що б на це сказав Тормаз? Він би Гедеонова на місяць на гавптвахту запроторив.

Стара Шмітгоф в ролі Марії — препогана; а мій улюбленець Владіміров у ролі старого ключника маркизи був теж препоганий.

24 [січня]. Дістав листи від Куліша та від М. Лазаревського.

25 [січня]. Дістав листа від Костомарова з докором за мовчанку. Я справді винен перед ним на цей раз. Але що писати? про що писати? Що я тут нужуся та нічого не роблю і, нарешті, не можу нічого робити? Краще мовчать, ніж воду в ступі товкти.

26 [січня]. Зустрів масницю, виїхавши саньми за місто. Я запропонував цю розвагу любусі Піуновій з родиною. Вона згодилась. І ми поїхали до села Бору, напилися чаю в якомусь шинку, а, як вертались, вона все співала відому весільну чи святочну пісню:

Меня миленькой онъ журиль, браниль,
Онъ журиль, браниль, добромъ говорилъ,
Ай люли-люли выговаривалъ!
— Не ходи, дѣвка, молода замужъ,
Наберись, дѣвка, ума-разума,
Ума-разума, да сундукъ добра,
Да сундукъ добра, коробокъ холста.

Жидівська прикмета в росіянина. Він без посагу навіть не може покохати.

27 [січня]. У церкві Покрови відспівали відправу над тілом О. Д. Улибишева, славного критика та біографа Бетховена й Моцарта.

28 [січня]. Микола Петрович Болтін, губерніяльний маршалок дворянства, висловив бажання познайомитися зо мною. Я вволив його ввічливе бажання й не каюсь. Це людина, що мислить розумно й благородно; він гаряче співчуває справі кріпаків і пильно клопочеться за склад комітету, що має вирішити цю справу в нижнегородській губернії.

29 [січня]. Недоладний бенефіс пані Васілевої і плітки.

30 [січня].

Кохана й вельмиповажана Катерино Борисівно!

Я сам приніс Вам книжки і приніс їх на те, щоб Ви їх прочитали. Але Ви, не прочитавши їх, прислали мені назад. Як маю розуміти Ваш учинок? Він мене зовсім приголомшив, особливо коли взяти під увагу нашу сьогоднішню розмову. Чи це не відповідь на моє освідчення? Якщо це так, то прошу Вас мені її ясніше висловити. Справа для мене надто важлива. Я Вас люблю й кажу це Вам просто, без усяких викликів та захватів. Ви занадто розумні, щоб вимагати від мене палких любовних освідчень, я ж занадто люблю й шаную Вас, щоб послугуватися звичайно в світі вживаними банальностями. Стати Вашим чоловіком — для мене найбільше щастя, і тяжко буде від цієї думки відмовитися. Та коли доля інакше судила, коли я мав нещастя не подобатися Вам і коли те, що Ви мені повернули книжки, означає відмову, — то нема ради, мушу скоритися долі. Але в кожному разі ні почуття мої, ні пошана моя до Вас не зміняться, і коли Ви не можете або не хочете бути моєю дружиною, то дозвольте мені хоч ту одну втіху мати, що зостануся Вашим другом і постійною відданістю та шанобливістю заслужу Вашу ласкаву приязнь і пошану.

Дожидаючи відповіді, що має вирішити мою долю, застаюся відданий Вам із почуттям глибокої любови

Тарас Шевченко⁴.

31 [січня]. Я зовсім нездатний до ролі коханця. Вона, мабуть, взяла мене за божевільного або просто за п'яного, та ще й за негідника. Як розтолкувати їй, що я ні те, ні друге, ні третє, і що я не банальний театральний коханець, а щирий, глибоко сердечний її друг. Сам цього не вмю їй висловити. Звернуся до мого друга М. О. Дорохової. Коли й вона їй на добрий розум не наведе, тоді я найсмійшніший і найнещасливіший жених.

4. Цей лист до К. Б. Піунової вписаний сюди не рукою Шевченка. — Ред.

Лютий 1858

1 лютого. Дістав лист від М. С. Щепкина з двомастами карбованців та з висловом найсердечнішої готовності переселити мою прекрасну наречену до Харкова. Він бажає знати її умови, а вона не бажає зо мною бачитись. Але тому, що це побачення не любовне, а ділове, то воно конче потрібне. Нічого робити, беруся знов за посланіє.

2 [лютого]. Справа моя не така погана, як я гадав. Вона прийняла моє несподіване сватання, як театральну сцену. Справжня акторка. Вона в усьому бачить своє улюблене мистецтво; навіть у мені відкрила сценічного артиста в той час, коли я найменше був схожий на актора. В дійсності я тоді скидався на божевільного, або скоріше на п'яного, а вона, бідолашна, мала мене за лицедія. Але перемелеться — мука буде.

Усе це пояснив мені її батько, що прийшов на моє запрошення з приводу листа Михайла Семеновича. Старий отверто не висловив своєї думки щодо мого сватання, але згодився зо мною, що їй конче треба читати, і взяв у мене “Губеркські очерки” та кілька випусків Гогарта. Добрий знак!

На закінчення спектаклів виставлено драму “Парижські Нищіє”. Ролю Антуанети виконала вона, і виконала ліпше, як уперше, але я не плескав. А чому — і сам не знаю. Мені здавалось, що вона — вище всяких оплесків. Але я цього нікому не сказав.

3 [лютого]. Ніночка Пущина — іменинниця. Вчора я повідомив про це Піунову, маючи на думці побачитись і побалакати з нею, але політика мені не вдалася. Моя люба з'явилась, привітала іменинницю й за півгодини відїхала; а я встиг, та й то в передпокої, стиснути й поцілувати її руку, не промовивши ні слова. Лукава істото! Тепер я тобі не сильце, а пастку поставлю. Побачимо, хто кого перехитрує!

Тут таки при ній уголос прочитав я вже видрюковану статейку власного виробу про її бенефіс. Можливо, що їй не подобалось моє непідслесливе рукоділля, і вона поспішила відїхати. Та чи не плюнути мені на цю сердечну витівку? Не плюй до криниці, — доведеться води напиться.

4 [лютого]. Краще хоч абищо, як нічого. Другий день нема вистав, убогих нижнегородських вистав. І ніби чогось конче потрібного бракує.

5 [лютого]. Я бачив її вві сні. Чи на добре це? Ніби вона сліпа жебрачка, але така молода та гарненька, стоїть під якоюсь огорожею чи парканом і Христа ради простягає руку. Я хотів підійти з якимись дрібними грішми, але раптом вона щезла. Це — продовження ролі Антуанети, нічого більше.

Увечері був у Татарінова. Белов і Татарінов грали в чотири руки увертюру з “Вільгельма Телля” і з “Фрейшюца”, а потім деякі релігійні композиції Гайдна. Божественний Гайдн! Божественна музика!

Після музики зайшла мова про театр і про талант моєї любої Піунової. Спочатку я слухав з приємністю, як її хвалили, а потім мені стало так сумно, що я хотів піти геть. Що б це могло значити? Чи не заздрість? Нерозумно, безглуздо ревнувати акторку до глядачів, бо її справжнім коханцем повинна бути публіка, а чоловік — другом.

В кінці вечора господар прочитав нам пісню Беранже, перекладену Ленським під назвою “Старый холостякъ”. Мені вона дуже сподобалась, мабуть тому, що я, коли не

одружся з моєю укоханою артисткою, буду примушений перейти до цієї нешановної категорії.

СТАРЫЙ ХОЛОСТЯКЪ.

(Беранже).

Десятый часъ, пора на боковую,
Маланьюшка, поди ко мнѣ душа;
Семь-ка тебя разочекъ поцѣлюю...
Кухарочка, а какъ вѣдь хороша!
Мнѣ кажется, ты видишь и по взгляду,
Что сталъ бодрѣй я въ эти шесть недѣль...
Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовь мою постель.

Маланьюшка, ты не дивись нимало,
Что я хочу служанкой бытьъ любимъ:
Я въ старину ухаживалъ бывало
За личкомъ, дрянъ передъ твоимъ.
Что есть любовь, пять лѣтъ не зналъ я сряду,
А прежнихъ чувствъ все не проходитъ хмель.
Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовь мою постель.

Дружочекъ, будь со мною безъ отлучки,
Ты съ этихъ поръ на кухнѣ не слуга,
И можно ли, чтобъ эти щечки, ручки
Коптились весь день у очага?
Я дамъ тебѣ хорошую награду,
Одѣну такъ, какъ лучшую мамзель...
Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовь мою постель.

Что слышу я? опять отвѣтъ всегдашній:
— Да полноте! какъ можно! стыдъ какой!
Сударыня, я знаю ваши шапни
Съ Петрушкою, племянника слугой!...
Въ знакомствѣ съ нимъ ни складу нѣтъ, ни ладу,
Того смотри, что сядешь тутъ на мель...
Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовь мою постель.

Маланьюшка! ты на мое желанье
Безъ дальнихъ словъ должна бы отвѣчать,
Вотъ видишь ли: я скоро завѣщанье
Духовное намѣренъ написать.
Чѣмъ приводитъ хозяина въ досаду,
Пойми, мой другъ, его благу цѣль...

Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовь мою постель.

А, наконецъ, мои прїятны ласки...
Но... Какъ я слабъ!... Проклятіе судьбѣ!...
Не плачь, душа; я не боюсь огласки
И немощенъ женюся на тебѣ.
Пожалуйста, въ крови моей прохладу
Хоть какъ-нибудь поразогрѣй, мамзель...
Свари-ка мнѣ съ ванилью шеколаду
Да приготовь мою постель.

6 [лютого]. М. О. Дорохова сьогодні проробляла зо своїми молоденькими випускними вихованками пробу прийдешнього акту. Молоденькі вихованки в зелених суконочках і білих пелеринках, в числі ...⁵), пристойно сиділи на лавках, немов театральні глядачки, і благоговійно слухали, як їх здібні товаришки виконували на фортепіяні руколомні пєси. Між іншим зовсім непогано було виконано на двох інструментах увертюру з “Вільгельма Телля”. Потім проказували вірші по-французькому, по-німецькому, та наприкінці панна Бєляєва продеклямувала свої власні російські вірші на тему: вдячність за виховання; як на її вік — вірші гарні, за що я їй обіцяв подарувати твори І. Козлова, якщо дістану в Нижньому. На закінчення хор проспівав так званий “народній” гімн. І репетиція на цьому скінчилась.

Все це — зле по звичайному, але ось що гидке: в залах інституту, крім лавок та грізного ярмаркового портрету самодержця, — жадної картини, жадної гравюри. Чисто, гладко, як у якомусь манежі. Де ж естетичне виховання жінки? А воно для неї таке необхідне, як повітря, що освіжує віддих. Душогубці!

Після цієї театральної репетиції зайшов до Марії Олександрівни. Зустрів у неї свого давнього знайомого, такого собі п. Шумахера. Він недавно вернувся з закордону й привіз із собою 4-ий № “Колокола”. Я вперше сьогодні побачив [цей] часопис і з побожністю поцілував.

7 [лютого]. Сьогодні дістав лист, та ще й рекомендований, від директора харківського театру. Він дуже чемно просить мене подати йому умови Піунової та прискорити приїзд її самої. Сердечно радий, що мені ця справа вдалася. Ввечері пішов я втішити її цим чемним листом та остаточно перебалакати про умови і про час відїзду до Харкова. Її самої не застав удома, а дурна “мамаша” так мене прийняла, що я ледве чи відважуся колинебудь переступити поріг моєї милої “протеже”. Доведеться вдатися до листовного порозуміння.

8 [лютого]. Вона прислала за мною, щоб порозумітись з приводу харківської пропозиції. Я, звичайно, охоче згодився на це ділове побачення, маючи на увазі й любовне. Та ба! стара буркунка-“мамаша” і кроку не ступила з кімнати, і я мусів відїти, самих доручень набравшись. Вона воліє їхати до Харкова з батьком, а це обмежить її грошові

5. Число учениць не зазначене. — Ред.

засоби, бо батько буде примушений покинути контору, де він дістає 30 карбованців на місяць. Але, мабуть, “мамаша” і їй увязла в зубах.

9 [лютого]. Після безпутньої проведеної ночі я відчув потяг до віршословія; спробував і без найменшого зусилля написав оцю річ. Чи це не наслідок подразнення нервів?

I.

ДОЛЯ.

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, батьком і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене маленького за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люди, — ти ска-
[зала,
А я послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала,
Які з нас люди? Та дарма,
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли. У нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо даліше, даліше слава.
Мій друже щирий, нелукавий!
Ходімо даліше, даліше слава,
А слава заповідь моя.

II.

МУЗА.

І ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... і я...
О, чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
І всюди, зоренько моя,
Ти не марніла, ти сіяла!
В степу безлюднім, в чу-
[жині,
В далекій неволі —

Ти в кайданах пишалася,
Як квіточка в полі.
Із казарми смардячої
Чистою, святою
Вилетіла, як пташечка,
І понадо мною
Полинула, заспівала,
Моя сизокрила...
Мов живущою водою,
Душу окропила.
І я живу, і надо мною
Своєю Божою красою
Витаєш ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим,
Моя порадонько святая,
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене, вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною... і учи,
Учи неложними устами
Хвалити правду. Поможі
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая,
Моя ти мати, положи
Свого ти сина в домовину...
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

Ш.

СЛАВА

А ти задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна,
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм
Набор розпустила,
Чи з ким іншим мізкаєшся
З нудьги та з похмілля?
Горнись лишень коло мене
Та витнемо з лиха,
Гарнесенько обіймемось,
Та любо та тихо
Пожартуєм, чмокнемося...
Та й поберемося,
Моя крале мальована!
Бо я таки й досі
Коло тебе мізкаюся,
Ти хоча й пишалась

І з п'яними королями
По шинках шаталась,
І курвила з Миколою
У Севастополі...
Та мені проте байдуже,
Мені, моя доле,
Дай на себе надивитись
Дай і пригорнутись
Під крилом твоїм, і люблю
З дороги заснути.

10 [лютого]. Дістав листа від кошового батька Я. Кухаренка з 7 серпня. Він із Катеринодару прогулявся через Новопетровський форт та Оренбург, і тільки сьогодні досягнув своєї мети. А все ж краще пізно, як ніколи. Кухаренко не знав про мою резиденцію. А я не знав, як розтолкувати собі його мовчанку. А тепер усе з'ясувалось.

І. О. Усков з Новопетровського форту пише, що в них усе гаразд. Не заздрю вашому гараздові В. М. Погожев пише з Владіміра, що він цими днями бачився в Москві з Щепкином і що той йому читав з пам'яті якусь мою "Пустку". Зовсім не пам'ятаю цієї речі, а чую про неї вже не вперше.

11 [лютого]. М. С. Щепкин із жалем у серці пише про моє безпутне й нетверезе життя. Цікаво б знати, з якого джерела він зачерпнув ці відомості. Виходить, що й я не без добрих людей. Все ж краще, як нічого.

Дякую тобі, мій старий, мій добрий, але як мені тебе переконати, що ця неправда, не знаю.

Далі він пише про переїзд Піунової до Харкова. Він сумнівається, щоб їй там дали платню, якої вона жадає. Прикро буде, коли цей переїзд не справдиться. Почекаємо, що скаже Іван Олександрович Щербина.

Боже мій, як би мені хотілось вирвати її з цього затхлого болота!

12 [лютого]. Сьогодні нарисовав портрет Кадніцького. Ще треба нарисувати Фреліха, і квит.

14 [лютого]. Нарешті скінчив другу частину "Матроза". Переписування — це найприкріша праця, яку я колинебудь мав: її можна прирівняти до салдатської муштри. Треба буде ще раз прочитати це рукоділля, що з нього вийде. Як його прийме С. Т. Аксаков? Мені страх як хочеться йому подобатись, і тільки йому. Дивне почуття!

15 [лютого]. Запрошував листом свою мучительку обідати до М. О. Дорохової. Вимовилася тим, що нездужає, нестерпна брехуха. Мені конче треба побалакати з нею на самоті ще до виїзду з Нижнього; а як це влаштувати — не придумаю. Писати не хочеться, а, мабуть, доведеться писати. Знов бачив її уві сні, як сліпу жебрачку, тільки вже не під церковною огородою, як уперше, а в живій картині, в українській білій свитці і в червоному очіпку.

16 [лютого]. Відіславши на пошту листи до Кухаренка та Аксакова, я зайшов до собору послухати архиерейського хору. Дивно! Чи це з незвички, чи воно так справді є (останнє правдивіше), — в архиерейській службі Божій з її обстановою, та взагалі в декорації, я

побачив щось тибетське або японське. І підчас цієї лялькової комедії читають Євангелію. Найпідліша суперечність!

Нерукотворний потворний образ, якого копія мене колись перелякала в церкві св. Юрія. Оригінал цієї індійської бридоти знаходиться в соборі і має славу, як старовина. Його переніс із Суздаля князь Костянтин Василевич 1351 року. Дуже можливо, що це оригінальна візантійська потвора.

Увечері в театрі були живі картини, на які я не ходив дивитись, не зважаючи навіть на те, що в них брала участь моя незрівняна. Я боявся побачити в цих картинах візантійський стиль. Побоювання мої мали підстави: п. Майоров нічогосінько в цій простій справі не тямить. У театральній каварні, або, як її тут називають, у шинку — зустрів старого Піунова, якому, як він мені сказав, дуже б хотілось, щоб його Катя тої неділі щонебудь прочитала на сцені. Я обіцяв понишпорити в російській поезії. Понишпорив. І мій вибір упав на останню сцену з “Фавста” Гете в перекладі Губера. Вона прочитає добре, тільки треба буде її одягнути відповідно до місця й часу. Шкода, що нема під руками Ретша. Та чи дістану ще й книгу Губера в цьому затхлому місті?

17 [лютого]. Насилу, а все ж таки дістав “Фавста” Губера; послав книжку моїй артистці і години через три прихожу до неї зовсім певний, що вона вже на память читає ролю Маргарити. Нічого подібного. Вона чомусь вважає, що ця сцена не надається до читання. Її покликала мати, і вона вийшла з кімнати, а я з півгодини побалакав із батьком та й пішов, піймавши облизня. Надзвичайна простота звичаїв!

18 [лютого]. Проїздом з Києва до Іркутського відвідали мене земляки мої: Волхонський і Малюга. Вони їдуть, як лікарі, відслужуватись казні за виховання. Яке безглуздя посилати молодих лікарів на таку віддаль од центру освіти, де всі засоби для майбутнього розвитку! Варварство!

Малюга повідомив мене, що Марко Вовчок — псевдонім якоїсь Марковичевої і що адресу її можна дістати в Данила Семеновича Каменецького, Кулішевого довіреного в Петербурзі. Яка високо прекрасна істота ця жінка! Не рівня моїй акторці. Треба буде їй написати листа та подякувати їй за радість, що [мені] дало читання її надхненної книжки.

19 [лютого]. У шостій годині ранку приїхав із Петербургу Шрейдерс і привіз мені листа від Лазаревського, “Пісни Беранже” Курочкина та чотири примірники мого портрета, фотографованого з мого ж таки рисунку.

У дванадцятій годині в залі Дворянського Клубу відбувалось урочисте відкриття Комітету, скликаного, щоб остаточно вирішити визволення кріпаків. Цей великий початок благословив єпископ, і відкрив промовою військовий губернатор О. М. Муравйов, промовою не банальною, офіційною, а надхненною, християнською, вільною. Але банда користолюбних дідичів ані одним звуком не відгукнулася на людське святе слово. Льокаї! Чи буде ця промова надрюкована? Попрошу М. О. Дорохову, чи не зможе вона роздобути копію?

20 [лютого]. Один примірник свого нерукотворного образу подарував М. О. Дороховій. Не подобався він їй: вважає, що вираз занадто суворий. Просив роздобути копію промови Муравйова. Обіцяла.

21 [лютого]. Писав Лазаревському, щоб він свої листи до мене адресував на імя М. С.

Щепкина в Москву.

Почав переписувати для друку свою поезію, писану від 1847 до 1858 року. Не знаю, чи багато з цієї половини вибирається доброго зерна.

22 [лютого]. Утретє бачу її вві сні, і все жебрачкою. Це вже не наслідок ролі Антуанети, а чому — не збагну. Сьогодні уявилась вона мені брудна, погана, напівгола, а все ж в українській свитці, але не в білій, як досі, а в сірій, розірваній та задрипаній. З сльозами просила в мене милостині та вибачення за свою нечемність з приводу “Фавста” Губера. Я, звичайно, простив її і на знак примирення хотів поцілувати, але вона зчезла. Чи не пророчать нам правдивого убожества оці нічні примари?

23 [лютого]. Сон справдився. Вертаючись із пошти, я зайшов до Владімірова й почув, що моя люба Піунова, не дочекавшись листа з Харкова, підписала умову з тутешнім новим директором театру, з п. Мірцевим. Коли це правда, то в яке ж становище вона поставила мене й Михайла Семеновича у відношенні до Щербини? В найприкріше!

Ось де воно — моральне убожество! А я боявся матеріального. Дружбі кінець — і чорти в воду. Хто зламав дане слово, для того присяга не існує.

24 [лютого]. Дістав листа від Куліша з дороги до Бельгії, з хутора Мотронівки біля Борзни. Він пропонує мені рисувати сцени з української історії, з пісень та з сучасного народного побуту — рисунки, які можна було б вирізувати на дереві, дрюкувати в великій кількості, розмальовувати та продавати по найдешевшій ціні. Його думка — замінити [цим] серед нашого люду суздальські вироби. Прекрасна, благородна думка! Але здійснити її можна тільки маючи великі гроші і принести навіть матеріальну користь. Тепер я не можу взятися до такої роботи. Для цього треба весь час жити на Україні, щоб була різниця між моїми рисунками та суздальськими. Ще й тому не можу, що я не трачу надії бути в Академії та зайнятися улюбленою акватінтою.

Я так багато перетерпів і пережив у своєму житті, що вже, здавалось би, пора звикнути до цих мерзот. Не можу. Випадково зустрів я Піунову; в мене не вистарчило духу їй уклонитись. А чи давно я бачив [у ній] майбутню дружину свою, янгола-хранителя свого, за якого готовий був покласти свою душу? Гидкий контраст! Чудовий лік від любови — несамостійність. У мене все як рукою зняло. Я легше простив би їй найзавзятіше кокетство, ніж оцю дрібну несамостійність, яка мене, а головне — мого старого славного друга, поставила в дуже ніякове становище. Погань пані Піунова! Від голови до п'ят погань!

Завтра Кудлай їде до Владіміра; попрошу його взяти й мене з собою. Із Владіміра якось доберусь до Нікольського і в обіймах мого давнього щирого приятеля, дасть Бог, забуду і Піунову, і всі мої гіркі втрати та невдачі. Відпочину й на дозвіллі захожусь переписувати для друку свою невольничу поезію. А сьогодні перепису чужу не поезію, а досить вдалі віршики, присвячені пам'яті “неудобозабываемаго” фельдфебеля:

Когда онъ въ вѣчность преселился,
Нашъ незабвенный Николай,
Къ Петру-апостолу явился,
Чтобъ дверь ему онъ отперъ въ рай.
— Ты кто? — спросилъ его ключарь.

— Какъ кто! Извѣстно — русскій царь.
 — Ты царь? Такъ подожди немного:
 Ты знаешь — въ рай тѣсна дорога,
 И узки райскіе врата:
 Смотри, какая тѣснога!
 — Что жъ это все за сбродъ?
 Простой народъ!
 — Аль не узналъ своихъ? Вѣдь это россіяне —
 Твои бездушные дворяне.
 А это вольные крестьяне.
 Они всѣ по міру пошли
 И нищими къ намъ въ рай пришли.
 Тогда подумалъ Николай:
 — Такъ вотъ какъ достается рай!
 И пишетъ сыну: “Милый Саша!
 Плоха на небѣ участь наша.
 И если подданныхъ своихъ ты любишь,
 То ихъ богатства поубавь.
 А если хочешь въ рай ввести,
 То всѣхъ ихъ по міру пусти!

25 [лютого]. У сьомій годині вранці дістав листа від Лазаревського. Він пише, що мені дозволено приїхати й жити в Петербурзі. Ліпшого поздоровлення з днем янгола не можна й бажати.

У третій годині зібрались на обід М. Брилкін, П. Брилкін, Грасс, Лапа, Кудлай, Кадницький, Фреліх, Клімовський, Владіміров, Попов, Товбич. За обідом було і гучно, і весело, і гоже, бо товариство було однодушне, просте і в високій мірі благородне. За шампанським я виголосив “спіч”: спочатку подякував своїм гостям за честь, що мені зробили, а на закінчення додав, що я не буду нарікати на Бога, коли скрізь буду зустрічати таких добрих людей, як вони, тепер зо мною суцї, і що спомин про них я заховаю в своєму серці назавжди.

Свято моє відбулося в помешканні предоброго К. Шрейдерса.

Увечері пішов я відпровадити Клімовського, що виїздив до Петербургу, і з яким я й сам гадав поїхати в гості до М. С. Щепкина. Але лист Лазаревського мене вчасно спинив.

26 [лютого]. Товбич запропонував мені прогулянку за 75 верстов від Нижнього; я охоче згодився на його пропозицію, бажаючи скоротити довге очікування офіційного повідомлення про дозвіл жити мені в Пітері. Ми запросили з собою актора Владімірова та якусь панночку Сашу Очеретнікову — одчайдушну особу. Погано пообідали на мій кошт у трактирі Бубнова й вирушили в дорогу.

27 [лютого]. В селі Медновці (мета поїздки Товбича) ми пробули до восьмої години вечора. Тут я зустрівся з капітаном офіції шляхів Петровичем, що приїхав туди у спільній з Товбичем справі. Петрович — з походження сербин, освічена, щира й сердечна людина, що добре розуміє і глибоко відчуває все сучасне. Мені прикро, що я прожив стільки часу в Нижньому і тільки сьогодні зустрівся з цією виїмковою людиною.

28 [лютого]. У сьомій годині вранці ми щасливо вернулись до Нижнього. Подорож

наша була весела й не зовсім пуста. Саша Очеретнікова була гидка: вона немилосердно пиячила і на кожній стації напропале бахурувала, ніким не гребуючи. Нещасна, безнадійно пропаща, а проте прекрасна істота. Страшна драма!

Березень 1858

1 березня. На імя тутешнього губернатора прийшов од міністра внутрішніх справ папір про дозвіл жити мені в Петербурзі, але все ще під доглядом поліції. Це діло старого розпусника — японця Адлерберга.

2 [березня]. Дістав листа від графині Н. І. Толстої. Вона пише, що її сердечне бажання нарешті справдилось, і що вона нетерпляче чекає мене. Добра, благородна істото! Чим я відплатюся тобі за добро, що ти для [мене] зробила? Молитвою, безконечною молитвою.

Овсянников просить, щоб я [пождав] його тут до сьомого. Пожду. А як він одурить, прокляну й без грошей виїду.

3 [березня]. Давно ждану книжку “Дѣтство Багрова внука” дістав сьогодні з найласкавішим написом автора. Книжка була вислана з Москви 7 лютого і пролежала до сьогодні в сухого Даля. Могла б і назавжди зостатися в нього, коли б я сьогодні випадково не зайшов до нього й не побачив її. Він виправдується розкидливістю і справами. Як хочеш виправдуйся, а ти все таки — сухий німець і великий паскуда. І чому це заманулося Сергієві Тимофієвичу робити моїм комісіонером Даля, коли він мій адрес добре знає? Чи не думав він таким чином познайомити мене з ним? Предобрий Сергій Тимофієвич!

4 [березня]. Дожидаючи Овсянникова та поліційної перепустки до Пітера, заходився переписувати до друку “Відьму”. Знайшов батато дечого розтягнутого й невикінченого. І слава Богу: праця скоротить довгі дні дождання.

5 [березня]. Вислав листа графині Н. І. Толстій. Писав їй, що сьомого числа в дев'ятій годині ввечері покину Нижній Новгород. Чи справдиться це? Це буде залежати від Овсянникова, а не від мене. Яка дурниця!... Далі працюю над “Відьмою”.

6 [березня]. Я занадто пильно взявся за свою “Відьму”, — так пильно, що сьогодні скінчив; а праці було чимало. І, здається, добре скінчив. Переписав і злегка виправив “Лілею” та “Русалку”. Як то зустрінуть земляки мої мою невольничу Музу?

У сьомій годині ввечері з'явився до мене жандармський унтер-офіцер і запропонував довести мене за 10 карбованців до Москви. Сердечно вдячний за пропозицію. Він одвозив до Вятки якогось непокірного своєму батькові капітана Шліппенбаха та на поворотній дорозі шукав собі сопутника і знайшов мене в Нижньому. Ще раз спасибі йому.

Поєднавшись щодо ціни та часу виїзду, я пішов до Кудлая, щоб прискорити поліційну перепустку. Кудлая не застав удома і на половині дороги зайшов до Вільде, де зустрів Татарінова, панночок Шмітгоф та їх брата, молодого і дуже талановитого скрипака й сценічного артиста. Після вечері господар, прощаючись зо мною, подарував мені на пам'ятку кілька мініатюрних медальйонів — копій з відомих старовинних та нових скульптурних творів, зроблених різними мистцями. Милий і розумний подарунок.

7 [березня]. Від першої години по півдні до першої години по півночі прощався з моїми нижнегородськими друзями. Закінчив прощання в М. О. Дорохової вечерею та тостом за здоров'я моєї святої заступниці графині Н. І. Толстої.

10 [березня]. У третій годині по півдні 8 березня покинув на санях Нижній, а до Владіміра приїхав 9-го вночі возом. Крім цього, в цю пору року досить звичайного явища, нічого особливого не сталось, маю тільки легке запалення лівого ока та сверблячку на

лобі. У Владімірі я купив трояндової води та сподівався цим пахучим ліком усе й покінчити: та не так склалося, як гадалося.

У Владімірі на поштовій станції зустрів О. І. Бутакова, під командою якого я плавав два літа 1848 і 49 по Аральському морі. З того часу ми з ним не бачились. Тепер він їде з дружиною до Оренбургу, а потім на береги Сир-Дарі. У мене на саму згадку про цю пустиню холоне серце, а він, здається, ладен назавжди там осісти. Подобався сатана ліпше ясного сокола.

В одинадцятій годині ввечері приїхав до Москви. Найняв кімнату за карбованця сріблом за добу в якомусь пишному готелі і ледве міг допроситися чаю, бо вже було пізно. О, Москво! о, караван-сераю під голосною фірмою “готель” та ще й із швайцаром!

11 [березня]. У сьомій годині вранці покинув я “караван-серай” із швайцаром і подався шукати свого друга М. С. Щепкина. Знайшов його у старого Пимена, в домі Щепотевої та в нього й замешкав і, здається, надовго, бо око моє розпухло й почервоніло, а на лобі кількома купками висипали прищі. Обцілувавши свого великого друга, пішов я до лікаря Ван-Путерена, мого нижнегородського знайомого. Він приписав мені англійську сіль, зелений пластир, діету та принаймні тиждень не виходити на вулицю. От тобі й столиця! Сиди та дивись у вікно на старого поганого Пимена.

12 [березня]. Відвідав мене лікар Ван-Путерен; додав ще два ліки — для внутрішнього та зовнішнього вжитку і передрік мені принаймні тиждень вязниці та посту. Веселенька перспектива!

Слідом за лікарем одвідав мене високошановний Михайло Олександрович Максимович. Молодіє дідуган, оженився, запустив вуса та й гадки не має. Увечері на вимогу моїх гостинних господарів зійшов я з повязаною головою вниз до вітальні, де зустрів кількох гостей і між ними — Кетчера, Бабста та Афанасєва, з якими тут і познайомив мене господар. Час перед вечерею промайнув швидко. Подали вечерю. Гості сіли за стіл, а я пішов до своєї келії. Проклята хвороба!

13 [березня]. Доктор Ван-Путерен виїхав сьогодні до Нижнього; нараїв мені свого приятеля, якогось німця. Я його, одначе, не дочекався і просив М[ихайла] С[еменовича] закликати лікаря, якого він краще знає, бо хвороба моя не на жарт мене непокоїть. М. С. запросив доктора Міна. Завтра я чекаю його.

Відвідав мене Маркович, син М. Марковича, автора “Исторіи Малороссіи”, та М. О. Максимович з брошурою: “Излѣдованіе о Петрѣ Конашевичѣ Сагайдачномъ”. Щиро дякую за візиту й за брошуру.

14 [березня]. Вислав Лазарєвському два малюнки, призначені в дар [вел. кн.] М[арії] М[иколаївні].

По обіді прийшли до мене два лікарі; добре ще, що не разом. Приятель Ван-Путерена приписав якусь мікстуру в темній пляшечці, а Мін — пільнавську воду та діету. Я вирішив послухати поради останнього.

Дмитро Єгорович Мін — учений перекладчик Данта, та ще в більшій мірі — учений і досвідчений лікар. Поет і лікар... Яка прекрасна дисгармонія!

У старого друга мого М[ихайла] С[еменовича] скрізь і всюди поезія: в нього й домовий лікар — поет.

15 [березня]. Учора були в мене два лікарі, а сьогодні — ані одного. Мені, слава Богу, краще; може незабаром вони будуть мені зовсім непотрібні. Як би це було добре! Остогидло дивитись через вікно на старого Пимена.

М[ихайло] С[еменович] ходить коло мене, як коло вередливої хворої дитини. Предобра істота! Сьогодні ввечері він запросив для мене якусь пані Грекову, мою напівземлячку, із зшитком українських пісень. Прекрасний, свіжий, сильний голос. Але наші пісні їй по-над силу, особливо жіночі: уривчасто, різко, — національної експресії вона не схопила. Чи скоро я почую тебе, моя рідна, задушевна пісне!

Петро Михайлович, старший син мого великого друга, подарував мені два примірники фотографічних портретів апостола Олександра Івановича Герцена.

16 [березня]. Нарисував не зовсім вдало портрет М[ихайла] С[еменовича]. Причиною невдачі був спочатку Максимович, а потім Маркович. Пренаївні гості! Їм і на думку не спала приказка, що не в пору гість — гірший за татарина. Здається, люди й розумні, а звичайної речі не розуміють.

По обіді відвідав мене Д. Є. Мін і крім дієти та пільнавської води нічого не порадив. Днів за три обіцяє випустити на вулицю. Ой, як би це було добре!

17 [березня]. Сьогодні знов мене відвідали обидва лікарі, і, слава Богу, крім дієти та сидіння в хаті нічого не приписали. Я одначе й цього трохи не додержав: увечері нищечком одвідав давно невиданого друга свого — княжну Варвару Миколаївну Репніну. Вона змінилась на краще: погладшала, ніби помолодшала і кинулась у святошество, чого я давніше не помічав. Чи не зустріла вона в Москві доброго сповідника?

18 [березня]. Скінчив переписувати, чи пак проціжувати свою поезію за 1847 рік. Шкода, що нема з ким до пуття прочитати. М[ихайло] С[еменович] у цьому ділі мені не суддя. Він занадто захоплюється. Максимович – той просто благоговіє перед моїм віршем. Бодянський теж. Треба буде почекати Куліша. Він хоч і різко, але інколи скаже правду. Зате йому правди не кажи, коли хочеш зберегти з ним добрі відносини.

У першій годині ми з М[ихайлом] С[еменовичем] поїхали до міста. Заїхали до Максимовича. Він саме порався коло “Русской Бесѣды”. Пані його вдома не застали; вона була в церкві: говіє. Незабаром вона прийшла, і похмурна оселя вченого посвітлішала. Яка мила, прекрасна істота! Але що в ній найчарівливіше — це чистий, незопсований тип моєї землячки. Вона заграла нам на фортепіяні кілька наших пісень. Так чисто, просто, як жадна велика артистка не грає. І де він, старий антикварій, викопає таке свіже, чисте добро? І сумно, і заздрісно... Я написав їй на памятку свій “Весінній Вечір”, а вона подарувала мені київський образок, щоб носити на шиї. Наївний і прекрасний дарунок!

Розпрощавшись з милою, чарівливою землячкою, ми заїхали до малярської школи, до мого старого приятеля А. М. Мокрицького. Старий друга не пізнав мене. І не дивно: ми з ним не бачились від 1842 року. Потім заїхали до книгарні М. Щепкина, де Якушкін подарував мені портрет славного Миколи Новікова. Після цього приїхали додому та сіли обідати.

Увечері був у О. М. Бодянського. Набалакались досхочу про словян взагалі та про земляків зокрема, і тим я закінчив свій перший вихід із дому.

19 [березня]. У десятій годині вранці вийшли ми з Михайлом Семеновичем із дому і,

не зважаючи на воду та грязюку під ногами, обійшли пішки принаймні чверть Москви. Я не бачив Кремлю від 1845 року. Подібний до казарми палац дуже його знекрасив, та все ж він — оригінально-прекрасний. Храм Спаса взагалі, головна баня особливо, — бридкі. Велетенський і цілком невдалий твір. Немов товста купчиха в золотому “повойнику” стала напоказ посеред Білокаменної. Від Кремлю перейшли ми на Велику Дмитровку і зайшли до Олени Костянтинівни Станкевичевої, моєї давньої знайомої, напилися чаю, відпочили та пішли до книгарні М. М. Щепкина. З книгарні знову вернулись до Станкевичевої, де я зустрів ще одну мою давню знайому — Олімпіяду Іванівну Миницьку. Пообідали в Станкевичевої й у шостій годині ввечері щасливо вернулись пішки “во свояси, дився бившему”.

20 [березня]. Мій невідлучний супутник і чічероне М[ихайло] С[еменович] сьогодні прикладав собі баньки, і я один од десятої до четвертої години місив московську грязюку. Вранці я наказав фурманові вимастити мені чоботи добрим дьогтем. Озброївся та вирушив Тверською до Кремлю. Намилувавшись старим красунем-Кремлем, я перейшов до молодого некрасуня-Спаса, щоб оглянути скульптурні роботи, але мене й на подвіря не пустили. — “Не дозволено” — сказав сторож. Я з ним не сперечався й вернувся до Кремлю. Ще раз намилувавшись старим, вийшов я на Ілінку, а потім на Покровку. Зайшов до О. О. Сапожнікова, мого супутника з Астрахані до Нижнього, — хворий, нікого не приймає. І добре робить, бо я заболочений. Розпитав у будочника дорогу до пошти, поплентався тихенько до Мокрицького. Відпочив у нього, намилувався ескізами незабутнього мого друга, покійного Штернберга, та й пішов до уральського козарлюги Савічева. У нього взяв літопис Величка, який він два роки тому дістав од О. М. Бодяньського, щоб переслати [мені], і держав у себе, сам не знаючи пощо. Від Савічева зайшов до харчівні, напився чаю з крендлями і Страсним бульваром вийшов на Дмитрівку, потім — до старого Пимена і точно в четвертій годині вернувся додому.

Увечері М[ихайло] С[еменович] був готовий до нових подвигів, і ми подалися до Станкевичів. Весело і без церемоній балакали про Україну, про дні минулі, і напрощання О. В. Станкевич подарував мені примірник поезій Тютчева.

21 [березня]. У десятій годині вранці не пішки, а візником вирушили ми з М[ихайлом] С[еменовичем] оглядати Москву. По дорозі заїхали до його сина Миколи. Випили по шклянці чаю й потягли далі. Теж по дорозі заїхали до Кетчера; зустріли там Бабста. Кетчер подарував мені всі видання своєї компанії, крім свого перекладу Шекспіра — той ще в друкарні. А Бабст подарував свою промову про збільшення народнього капіталу, видання тієї самої компанії. Випили в Кетчера по чарці сливянки й поїхали до Якушкіна. Господаря не застали вдома, а премила господиня подарувала нам по примірнику портрета кн. Волконського — декабриста, і ми розпрощалися та поїхали до Красних Воріт, до Забеліна. Це — молода ще людина з пресимпатичним, лагідним обличчям, що мешкає не в квартирі, а в бібліотеці. Він не зовсім здоровий, і я не відважився попросити його показати мені Оружейну палату, де він служить помічником Вельтмана. Від Забеліна поїхали ми до книгарні М[иколи] М[ихайловича], і тут я розпрощався з своїм провідником.

Гріх нарікати мені на долю, що вона загальмувала мій відїзд до Пітера. За тиждень я

тут зустрівся й познайомився з такими людьми, з якими не пощастило б стрінутися протягом багатьох літ. Отже, немає лиха без добра.

Вечір провів у своєї милої землячки М. В. Максимовичевої. І, не зважаючи на страсну п'ятницю, вона, люба, цілий вечір мені співала наших рідних, задушевних пісень. І співала так сердечно прекрасно, що я уявив себе на берегах широкого Дніпра. Чудові пісні! Чарівлива співачка!

22 [березня]. Найрадісніший з усіх радісних днів. Сьогодні я бачив людину, яку не сподівався бачити за теперішнього мого перебування в Москві. Людина ця — Сергій Тимофієвич Аксаков. Яка прекрасна, благородна стареча зовнішність. Він нездужає й нікого не приймає. Поїхали ми сьогодні з М[ихайлом] С[еменовичем] привітати його родину. Він довідався про те, що ми в його домі, і всупереч наказові лікаря попросив нас до себе. Побачення наше тривало кілька хвилин. Але ці кілька хвилин зробили мене щасливим на цілий день і назавжди зостануться в колі моїх найсвітліших споминів.

Після пісного обіду в Троїцькому трахтирі я пішов додому, щоб приготуватись до нічного кремлівського торжества. Намір мій не вдався. Прочитавши статтю в 3 числі “Полярной Звѣзды” про “Записки” Дашкової, я в одинадцятій годині пішов до Кремлю. Коли б я перше нічого не чув про цю візантійсько-старовірську урочистість, то можливо, що вона б зробила на мене якесь вражіння; тепер же — аніякого. Світла мало, дзвону багато, процесія — немов вяземський медівник, суне в юрбі. Брак усякої гармонії і ані тіні краси. Доки ж буде тягнутися ця японська комедія?

У третій годині вернувся додому й до дев'ятої години ранку спав сном праведного.

23 [березня]. Христос Воскресе!

У родині М[ихайла] С[еменовича] урочистого обряду й певного часу для розговин не визначено. Хто коли хоче. Республіка! гірше — анархія! ще гірше — блюзнірство! Де ж пак відкинути віками освячений звичай обжиратися й обпиватися при сході сонця... Та це ж просто наруга над святинею!

У десятій годині прийшов до М[ихайла] С[еменовича] з святочним привітанням актор Самарін і прочитав йому дуже милу епіграму Щербини, яку до цього й додаю:

Боже! Въ какомъ я теперь упоеніи
Съ “Вѣстникомъ Русскимъ” въ рукахъ,
Что за прекрасныя стихотворенія.
Ахъ!
Тутъ Данилевскій, Плещеевъ таинственный,
Майковъ, нашъ флюгеръ-поэтъ.
Лучше же всѣхъ несравненный, единственный
Фетъ!
Много нелѣпостей патетическихъ,
Множество фразъ посреди,
Много и рифмъ. Но красота поэтическихъ
Жди!

24 [березня]. Ще раз бачився з Сергієм Тимофієвичем Аксаковим та його симпатичною родиною і ще раз щасливий. Чарівний старець! Він запрошує мене на літо

до себе на село, і я, мабуть, не встою проти такої спокуси. Хіба що опікунка-поліція перешкодить.

Від Аксакових заїхали до В. М. Репніної, а від неї — до актора Шумського. Скуштували свяченої паски з вестфальською ковбасою й поїхали до Станкевичів. Не застали вдома. Подалися до книгарні М. М. Щепкина і комп., де я й zostався на обід. Обід був для запрошених. М[икола] М[ихайлович] святкував новосілля своєї книгарні і з цієї нагоди задав бенкет для цвіту московської учено-літературної братії. І що ж це за братія! Молоді, живі, запальні, вільні! Тут я зустрів Бабста, Чичеріна, Кетчера, Міна, Кронеберга-сина, Афанасєва, Станкевича, Корша, Крузе й багато інших. Я зустрівся й познайомився з ними, як з давно знайомими, рідними людьми. І всю цю повну радість я завдячую своєму славному другові М. С. Щепкинові.

У восьмій годині ввечері пішли до купця Варенцова — музики й прихильника мистецтв. Тут я зустрівся з деякими московськими малярами та музикантами і, наслуховавшись Моцарта, Бетховена та інших великих представників слухової гармонії, в одинадцятій годині вернулись ми “во свояси, дивися бившому”.

25 [березня]. Високошановний М. О. Максимович зробив на мою честь обід, на який запросив, між іншим, і ветхих денми товаришів своїх Погодіна й Шевирьова. Погодін ще не такий старий, як я його собі уявляв. Шевирьов старіший і, хоч має сивеньку, почитиву фізіономію, поваги до себе не викликає. Солодкий до млости дідок. Наприкінці обіду амфітріон прочитав на мою честь свої власні вірші, а по обіді премила господиня проспівала кілька українських пісень, і захоплені гості розійшлися, хто куди, а я заїхав до Сергія Тимофієвича Аксакова, щоб попрощатися. Він спав, і я не мав щастя поцілувати його сиву прекрасну голову. До девятої години пробув я в Аксакових, і з насолодою слухав своїх рідних пісень, що їх співала Надія Сергіївна. Вся родина Аксакових щиро й сердечно співчуває Україні та її пісням і взагалі її поезії. У дев'ятій годині з Іваном і Костянтином Аксаковими поїхав я до Кошелєва, де зустрівся й познайомився з Хомяковим і з старим декабристом кн. Волконським. Лагідно, без найменшої жовчі розповів він мені деякі епізоди із свого 30-тилітнього заслання і наприкінці додав, що ті з його товаришів, що самотні відбували заслання, — всі повмирали, а ті, що томилися по кілька вкупі, пережили свою покуту, — серед них і він.

26 [березня]. У дев'ятій годині вранці розпрощався з Михайлом Семеновичем Щепкином та з його родиною. Він поїхав до Ярославля, а я, забравши свою мізерію, поїхав на залізницю і в другій годині, запакований до вагону, покинув гостинну Москву. У Москві найбільш тішило мене те, що я зустрів серед освічених москвичів найтеплішу привітність до себе особисто та щирю прихильність до моєї поезії, особливо в родині С. Т. Аксакова.

27 [березня]. У восьмій годині ввечері громоносний паротяг свиснув і спинився в Петербурзі. У дев'ятій годині я був уже в помешканні мого найщирішого друга М. М. Лазарєвського.

28 [березня]. По снігу та сльоті я пішки оббігав майже без потреби пів міста. На роздоріжжі зайшов до готелю Клея і знайшов там Григорія Галагана, що оце тільки приїхав із Москви. Він передав мені лист Максимовича з його віршами, що він прочитав за обідом 25 березня, квиток на одержання “Русской Бесѣды” і мого в Москві знайденого

“Єретика”, себто “Івана Гуса”, про якого я думав, що він безповоротно загинув. У третій годині вернувся я додому й обійняв свого щирого Семена Артемовського; а за півгодини я був уже в його домі, як у своїй рідній хаті. Багато, багато ми пригадали й перебалакали, а ще про більше не встигли ані згадати, ані побалакати. Дві години промайнули скоріше, ніж одна хвилина; я попрощався з моїм милим Семеном, і в шостій годині вечора вкупі з Лазаревським пішли ми до графині Н. І. Толстої.

Більш сердечно й радісно не зустрічав мене ніхто, і я — нікого так, як зустрілись ми з моєю святою заступницею і з графом Федором Петровичем. Ця зустріч була сердечніша за всяку родинну зустріч. Багато хотілось мені розповісти їй, та я нічого не сказав. До другого разу. Пляшкою шампанського освятили ми святе, радісне побачення і в восьмій годині розійшлись.

Вечір провели ми в В. М. Білозерського, мого союзника й сусіди в казематі 1847 року. В нього зустрів я своїх оренбурзьких співвигнанців: Сераковського, Станевича та Желіговського (Сову). Радісна, весела зустріч. Після сердечних розмов і милих, рідних пісень ми розійшлись.

29 [березня]. У десятій годині вранці з'явився я “казанським сиротою” до начальника канцелярії обер-поліціймейстра, до земляка мого І. М. Мокрицького. Він прийняв мене напівофіційно, напівфаміліярно. Стара знайомість опинилась в дужках. Наприкінці він мені порадив зголити бороду, щоб не зробити прикрого вражіння на його патрона графа Шувалова, до якого я повинен зголоситися, як до головного мого наглядача.

Від Мокрицького я знов пішов обтирати ногами вже висохлий брук і вправлявся в цьому хитрому ногоробстві до 12-тої години. А в 12-ій годині з М. Лазаревським поїхали до Василя Лазаревського. Напрочуд симпатичні люди ці прекрасні брати Лазаревські; і всі шість братів, як один — надзвичайна рідкість. Василь прийняв мене, як давно невиданого свого друга. А ми з ним зустрічаємось уперше в житті. От земляк, так земляк!

Увечері пішли ми до цирку-театру дивитись і слухати ілюстрований виклад із геології професора Роде. Виклад про світобудову — прекрасний, і астрономічні картини може не зайві, але нащо ці незграбні суздальські види міст та будинків, що ображають мистецтво? І нащо накручувати ці живі перкалеві взори, що ображають науку? Дивно! а ще дивніше те, що публіка плеще цій ярмарковій банальності. Юрба, та ще й столична юрба!

30 [березня]. Замовив фотографічний портрет у шапці та кожусі для М. О. Дорохової. Шукав помешкання Бабста і не знайшов. Шкода. Не зважаючи на препогану погоду, пробрався на Василіївський Острів, зайшов до маляра Лаврова і від нього довідався про смерть Павла Петровського. Погана новина. Бідна стара мати! Вона не переживе цієї страшної новини.

Увечері графиня Н[астасія] І[ванівна] познайомила мене зо своїми знайомими, що численною громадою зібралися в неї цього вечора. Вони привітали мене, як давно очікуваного й дорогого гостя. Спасибі їм. Боюсь, щоб не став я модною фігурою в Пітері. А на це виглядає.

31 [березня]. З малярем Лукашевичем був в Ермітажі. Новий будинок Ермітажу видався мені не такий, як я його уявляв. Блискуча розкіш, а краси мало. І на цьому величавому храмі мистецтва виразно відбилася тяжка казарменна лапа

“неудобозабываемаго” муштрованого ведмедя.

У третій годині вернувся додому і під впливом того, що бачив, зайняв був позему позицію, аж ось прийшов до мене мій давній незабутий, хоч з очей згублений, знайомий і щирий земляк Л. Н. Дзюбин. Згадали давнину й пішли до готелю “Парижъ” обідати. По обіді пройшлися по Невському і на сьогодні розійшлися.

Вечір провів у Семена.

Квітень 1858

1 [квітня]. Дурять інших і себе одурюють. Добре [було б], коли б це робилося тільки першого квітня! Звідки пішов цей безглуздий звичай?

Довго вештався без жадної мети по Невському проспекті. Потім перейшов на Басейну, відшукав помешкання Кокорева, а самого господаря не застав. Обідав у Білозерського. По обіді дістав записку від графині Н[астасії] І[ванівни] і ввечері пішов до неї. Нічого спішного: вона просто хотіла мене бачити. Добра істота! До графині заїхав Сошальський і завіз мене до іменинниці землячки М. С. [Кржисевичевої]. Ми з нею не бачились од 1845 року. Вона ледве помітно постарілась. Напрочуд кріпка землячка.

2 [квітня]. У першій годині Сошальський повіз мене до землячки Ю. В. Смірної. Я знав її наївною, милою інституткою в 1845 році. А тепер — чорт-зна-що: претензія на паню, а в дійсності й на порядну покоївку не схожа. Від Смірної заїхали до Градовича. Теж старий знайомий. Від Градовича зайшов я вже без Сошальського до трахтиру Палкіна, пообідав і пішов додому.

Увечері в цирку-театрі дивився і слухав “Бронзового коня”. Вистава пишна, а більш нічого. Тільки старий Петров та Семен славно підтримали “Бронзового коня”, а решта — ка-зна-що.

3 [квітня].

НАВУХОДОНОСОРЪ.
(Изъ Беранже В. Курочкина).

Въ давно прошедшіе вѣка —
До Рождества еще Христова —
Жилъ царь подъ шкурою быка.
Оно для древнихъ это ново,
Но такъ же точно льстилъ и встарь
И такъ же пѣлъ придворный хоръ:
Ура! Да здравствуетъ, нашъ царь —
Навуходоносоръ!

— Нашъ царь бодается — такъ что жъ?
И мы топгаты народъ здоровы —
Рѣшили совѣтъ сѣдыхъ вельможъ —
Да здравствуютъ рога царевы!
Вѣдь и въ Египтѣ государь
Былъ божество съ давнишнихъ поръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
Навуходоносоръ!

Державный быкъ кореня жретъ,
Вода рѣчная ему пойло...
Какъ трезво царь себя ведетъ!
Поэтъ воспѣлъ бычачье стойло,
И надъ поэмой государь,

Мыча, уставилъ мутный взоръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
Навуходоносоръ!

Въ тогдашней “Сѣверной Пчелѣ”
Печатали неоднократно,
Что у монарха на челѣ
Слѣдъ виденъ думы необъятной,
Что изъ сердцецъ ему алтарь
Воздвигъ народный приговоръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
Навуходоносоръ!

Быкъ только ноздри раздуваль,
Упитанъ сѣномъ и хвалами,
Но подъ ярмо жрецовъ попалъ...
И, управляемый жрецами,
Мычалъ рогатый государь
За приговоромъ приговоръ.
Ура! Да здравствуетъ нашъ царь —
Навуходоносоръ!

Тогда не выдержалъ народъ —
Въ цари избралъ себѣ другого,
Какъ православный нашъ причеть,
Жрецы — любители мясного...
Какъ злы-то были люди встарь!
Придворнымъ-то какой позоръ!
Былъ сѣденъ незабвенный царь
Навуходоносоръ!

Лъстецы царей! Вотъ вамъ сюжетъ
Для оды самой возвышенной,
Да и цензурный комитетъ
Ее одобрить непремѣнно,
А впрочемъ... слово “государь”
Не вдохновляетъ васъ съ тѣхъ поръ,
Какъ въ Бозѣ сгнилъ послѣдній царь
Навуходоносоръ!

Оце тільки встиг я покласти перо, дописавши останній куплет цього прекрасного і влучного вірша, як увійшов до мене Каменецький, за ним Сераковський, а за ним Круневич і нарешті Дзюбин, який запросив мене на обід. От тобі й листи. Треба десь заховатися.

Після не зовсім скромного обіду ми вийшли на вулицю, і я, пройшовши кілька кроків, зустрів всюдисущого, вічного жида, брехуна Елькана. Після довгої прохідки ми з ним розійшлися і за його вказівками пішли шукати помешкання актора Петрова та, звичайно, не знайшли. Вилаяли всезнайку Елькана і по дорозі зайшли до Бенедіктова. Зустрів він

мене щиро-радісно і, після всяких розмов, на моє прохання прочитав нам деякі місця з “Собаच्याго Пира” (Барбе), і тільки тепер я упевнився, що цей прекрасний переклад справді належить Бенедіктову.

4 [квітня]. Каменецький передав мені всі мої твори, переписані Кулішем, крім “Єретика”. Треба буде зробити вибір і приступити до видання. Але як мені доступитись до цензури?

У третій годині пообідав із Дзюбином, теж не зовсім у міру, і вечір провів у Семена.

5 [квітня]. Приїздив Смаковський — запросити мене пообідати з ним та з Дзюбином. Я спав. Мене, спасибі, не збудили. І я, вимовляючись хворобою, не поїхав на лукулівський обід. Бог із ним. З незвички можна поважно захворіти. Вечір провів у Галагана.

6 [квітня]. Мав велике нещастя вбратися у фрак і зявитися до свого головного наглядача графа Шувалова. Він прийняв мене просто, не формально, а головне без відповідної цій нагоді науки, чим зробив на мене корисне для себе вражіння.

При цій добрій нагоді я познайомився з дружиною І. М. Мокрицького, начальника канцелярії обер-поліціймейстра. Вона з роду Свічка і справжня моя землячка. Ми з нею зустрілись, як давні знайомі.

Попрощавшись із премилою землячкою, я зайшов до Академії Мистецтв на виставу. З усіх родів малярства мені впали в око переважно пейзажі. Калам сильно впливає на пейзажистів. Самого Калама дві речі не першої вартости.

Вечір провів у графині Н[астасії] І[ванівни]. Чув уперше, як грає Антоній Контський, і особисто познайомився з поетом Щербиною.

7 [квітня]. Мав намір проїхатись у Павловське до старого Бюрно. Але цьому доброму намірові нехотячи перешкодив маляр Соколов, до якого я зайшов по дорозі, пробув у нього до четвертої години і спізвився на залізницю. Непрощenna розкиданість.

Увечері пішли з Михайлом до Семена й не застали його вдома.

8 [квітня]. Користаючись з гарної погоди, я пішов пішки в Семенівський полк шукати помешкання Олейникова. Помешкання знайшов, а господаря не застав і подався на Басейну до Кокорева. І цього відкупщика-письменника не застав удома. По дорозі зайшов на Літейну до Василя Лазаревського; відпочив трохи і пустився, теж пішки, на Велику Подячеську до Семена обідати. По обіді вийшли на вулицю й випадково зайшли до бідного, безталанного генерала Корбе. Плаче бідний не тому, що з служби погнали, а тому, що “Станислава” не дали. Бідна, нещасна людина!

Увечері зайшов до Круневича, до мого спів-вигнанця, та між багатьма поляками зустрів у нього й росіян, а серед них і дві славнозвісні особи: графа Толстого, автора салдатської севастопільської пісні, та оборонця Севастополя генерала Хрульова.

Остання славетна особа мені видалась приборканою.

9 [квітня]. Відпокутовував непомірковану вечерю у Круневича.

10 [квітня]. Відвідав одного московського знайомого — Безобразова, потім Рамазанова й Михайлова. Хотів пробратись на виставу, та не пощастило: цар перешкодив. Дивився в цирку-театрі “Москаля-Чарівника”. Чарівний Семен. А решта — ка-зна-що.

11 [квітня]. Доручив Каменецькому клопотатися в цензурнім комітеті про дозвіл надрукувати “Кобзаря” та “Гайдамаки” під фірмою “Поезія Т[араса] Ш[евченка]”. Що воно

з цього буде?

Зайшов по дорозі до співця-актора Петрова. Він тільки погладшав, а вона, гай-гай! із гарненької Ганни Яковлівни зробилася старенькою, але все ж милою бабусею. Нетривка стать! Забіг до Семена, випив чарку горілки і пішов до Корбе обідати. Нудно і брудно, як у старого бурлаки, та ще й військового. Увечері в Білозерського слухав нову драму Желіговського (Сови) й успішно довів Сераковському, що Некрасов не тільки не поет, але й віршороб незугарний.

12 [квітня]. Сніг, сльота, гидота. Не зважаючи на це все, ми, себто я, Семен і М. Лазаревський, пішли до Академії оглядати виставу. А щоб не застудитись, завернули до Смурова, випили по чарці джину й проковтнули по десятку устриць. З вистави пішли ми до графині Н[астасії] І[ванівни] на проханий обід, який вона справляла для своїх близьких численних приятелів з нагоди мого повороту. За обідом граф Ф[едір] П[етрович] промовив коротеньке слово на честь милостивого царя. А на честь моєї невірної довготерпеливості виголосив майже ліберальне слово Микола Дмитрович Старов, потім Щербина, а наприкінці сама графиня Н[астасія] І[ванівна]. Мені було і приємно, і разом із тим ніяково. Я не ждав для себе такої великої чести. Для мене це була цілковита несподіванка. Семен завважив, що за столом всі були бліді, худі й зелені, крім нещасного вигнанця, себто мене. Кумедний контраст.

По обіді повіз мене Сошальський до землячки М. С. Кржисевич, а в годині першій — до Бореля. А від Бореля — до Адольфіни, де я його й покинув.

13 [квітня]. Від М. Д. Старова ми з Семеном поїхали до М. В. Остроградського. Великий математик привітав мене, щиро обнявши, як земляка, як свого родича, що надовго виїздив кудись. Спасибі йому. Остроградський з родиною їде на літо на Україну. Запросив би, каже, й Семена з собою, та боїться, що в полтавській губернії не вистарчить сала на його прохарчування.

Обідав у Семена, вечір провів у графині Н[астасії] І[ванівни]. Слухав вірші Юлії Жадовської. Бідна, сердешна дівчина!

14 [квітня]. Семен познайомив мене з дуже пристойним молодиком — з В. П. Енгельгардтом. Багато, багато зворухнулося в душі моїй при зустрічі з сином мого колишнього діди́ча. Забуття минулому... Мир і любов сучасному...

Увечері Грицько Галаган познайомив мене з чернігівськими землячками Карташевськими. Неманірні, милі, справжні землячки!

15 [квітня]. На бажання графині Н[астасії] І[ванівни] представлявся шефові жандармів кн. Долгорукову. Вислухав відповідну нагоді, але чемну науку; на цьому авдієнція скінчилась.

Вечір провів у земляка Трохима Тупиці, де зустрівся з Громекою, автором статті “О полиции и о взяткахъ”, і познайомився з старим Оржицьким, декабристом.

16 [квітня]. Грицько Галаган приїхав просити, щоб я записав йому мій “Весінній вечір”. Я охоче вволив його волю, а він, щоб не бути мені винним, записав прекрасний вірш Хомякова.

Л. Н. Дзюбина познайомив я з Семеном, а він, щоб теж не зостатися мені винним, задумав почастивати мене якимсь молодим генералом Криловим, земляком із Харкова.

Не вважаючи на молодість і чемність, генерал показався дуже несимпатичний, а обід його, мало не царський, теж видався якийсь солодко-нудний.

Увечері Мей прислав мені у власному російському перекладі той самий “Весінній вечір”, що його я вранці записав Галаганові. Спасибі йому.

ВІРШ ХОМЯКОВА.

Тебя призвалъ на брань святую,
Тебя Господь нашъ полюбилъ,
Тебѣ далъ силу роковую,
Да сокрушишь ты волю злую
Слѣпыхъ, безумныхъ, буйныхъ силъ.

*

Вставай, страна моя родная!
За братьевъ! Богъ тебя зоветъ
Черезъ волны буйнаго Дуная, —
Туда, гдѣ, землю огибая,
Шумятъ струи Эгейскихъ водъ.

*

Но помни: быть орудьемъ Бога
Земнымъ созданьямъ тяжело;
Своихъ рабовъ онъ судитъ строго, —
А на тебя, увы! какъ много
Грѣховъ ужасныхъ налегло!

*

Въ судахъ черна неправдой черной
И игомъ рабства клеймена,
Безбожной лести, лжи тлетворной,
И лѣни гнусной и позорной,
И всякой мерзости полна.

О, недостойная избранья,
Ты избрана! Скорѣй омой
Себя водою покаянья,
Да громъ двойного наказанья
Не грянетъ надъ твоей главой!

Съ душой колѣнопреклоненной,
Съ главой, лежащею въ пыли,
Молись молитвою смиренной
И раны совѣсти растлѣнной
Елеемъ плача исцѣли!

*

И встань потомъ, вѣрна призванью,
И бросься въ пыль кровавыхъ сѣчь!
Борись за братьевъ крѣпкой бранью,
Держи стягъ Божій крѣпкой дланью,
Рази мечомъ — то Божій мечъ!

17 [квітня]. М. Д. Старов прислав М. Лазаревському написане слово, що він виголосив на мою честь за обідом у графині Н. І. Толстої. Як дорогу для мене річ, я вписую його до свого журналу:

Признательное Слово Т. Г. Шевченку.

Несчастіе Шевченка кончилось, а съ тѣмъ вмѣстѣ уничтожилась одна изъ вопіющихъ несправедливостей. Мы не нарушимъ скромности тѣхъ, чье участіе способствовали этому добру і приобрѣло благодарность всѣхъ, сочувствующихъ достоинству блага... Мы скажемъ, что намъ отрадно видѣть Шевченка, который среди ужасныхъ, убійственныхъ обстоятельствъ, въ мрачныхъ стѣнахъ “казарми смердячої”, не ослабѣлъ духомъ, не отдался отчаянію, но сохранилъ любовь къ своей тяжелой долѣ, потому что она благородна. Здѣсь великій примѣръ всѣмъ современнымъ нашимъ художникамъ и поэтамъ, и уже это достойно обезсмертитъ его!...

Позвольте же предложить тостъ признательности за Шевченка, который своими страданіями поддержалъ то святое вѣрованіе, что истинно нравственную природу человека не въ силахъ подавить никакія обстоятельства!

12 апрѣля 1858.

Н. Старовъ.

В. М. Білозерський познайомив мене з професором Кавеліном. Привабливо-симпатична натура.

Той таки Білозерський познайомив мене з трьома братами Жемчужниковими. Чарівні брати!

Увечері в цирку-театрі слухав оперу “Жизнь за царя”. Геніяльний твір! Безсмертний М. І. Глінка. Петров у ролі Сусаніна — гарний, як і колись. І Леонова в ролі Вані — гарна, але далеко їй до Петрової, яку я чув у 1845 році.

18 [квітня]. Дістав премилый лист од премилого Сергія Тимофієвича Аксакова; на лист буду відповідати завтра: сьогодні я захопився своєю “Лунатиною”. Коли б не перешкодив послужливий Сошальський, то я скінчив би “Лунатику”. Та ба! довелося кинути нематеріальне слово і взятися до матеріального діла, себто до сутого обіду.

Увечері з цим самим послужливим Сошальським поїхали ми до милої й талановито-голосистої співачки мадмуазель Грінберг. Там зустрівся я з Бенедіктовим, Даргомижським та архітектором Кузьміном, давнім і добрим знайомим. Розкошування музикою закінчилось смішним і нудним нявканням Даргомижського. Як та миша в котячих пазурях! А йому плещуть. Чудні люди — ці меломани, а ще дивніші такі співці, як Даргомижський.

19 [квітня]. Учора Сошальський запросив і мене з Михайлом на борщ з сушеними карасями й на вареники. А сьогодні графиня Н[астасія] І[ванівна] просить запискою до себе обідати та обіцяє познайомити з декабристом бароном Штейнгелем. Ми воліли декабриста, ніж борщ з карасями, і за зраду були бароном покарані. Він не прийшов на обід. Здичавілий барон!

За обідом я познайомився з адміралом Голеніщевим. Адмірал — товариш графа Ф[едора] П[етровича], проста і, здається, гарна людина.

Вечір провів у Галагана. Він прочитав опис свого будинку, збудованого ним у прилуцькому повіті в старому українському стилі. Панська, але гарна й варта наслідування витівка.

20 [квітня]. Обідав у К. Д. Кавеліна і там познайомився з Галаховим — автором російської хрестоматії.

21 [квітня]. До обіду вештався без жадної мети по місті. Увечері пішов до театру. Спектакль назагал був гарний, а увертюра “Вільгельма Телля” — чарівна. Хвалений тенор Сетов — нижче всякої мірноти. Просто ка-зна-що; а йому плещуть. Семен у ролі батька Лінди де Шамуні — дуже гарний.

З театру зайшов я до Білозерського й застав у нього К. Д. Кавеліна. З розмови про минулу й майбутню долю словян ми перейшли до психології та філософії і просиділи до третьої години ранку. Школярство! але чарівне школярство!

22 [квітня]. Теж без жадної мети тинявся до обіду, тільки вже не один, а з Семеном. Увечері, також із Семеном, пішли до землячки М. Л. Мокрицької і до другої години з приємністю переливали з пустого в порожнє.

23 [квітня]. Учора ми умовились із Семеном, щоб сьогодні десь коло першої години їхати оглянути віллі. Точнісінько до дванадцятої години погода була гарна; потім почався дощ, як то кажуть, затяжний. Ми просиділи весь день удома; читали Гумбольдта “Космос” і, дивлячись у вікно, повторювали приказку: “Вотъ тебѣ, бабушка, и Юрьевъ день!”

24 [квітня]. Плани мої ніколи не вдаються, та не можу відмовитись од приємности будувати плани. Сьогодні, наприклад, виходячи з дому, я гадав так провести час до обіду: спочатку зайти до Академії і подивитись на виставу, потім зайти до Йордана, свого майбутнього професора, далі — до барона Клодта та нарешті — до графині Н[астасії] І[ванівни] і в неї зостатися на обід. Такий був проєкт. А сталось ось як: у першій залі Академії я зустрівся з Зембулатовим і Бориспольцем — моїми давніми й щирими друзями. Нашвидку ми обійшли виставу, пішли до Зембулатова і дообіддя провели на споминах. Я зовсім задоволений невдачею.

Увечері вибрались ми з Михайлом до його брата Василя, але зайшли до Семена і там провели вечір. Теж невдача.

25 [квітня]. У десятій годині ранку пішов попрощатися з А. М. Мокрицьким, що виїздив до Москви. По дорозі зайшов до М. І. Сухомлинова та по дорозі зайшов до барона Клодта; натішився монументом “неудобозабываемому” і пішов до Академії на виставу. У першій залі зустрівся з Жемчужниковим, а в останній — з Семеном. Із Академії поїхали з Семеном на Петербурзьку Сторону шукати віллі. Віллю найняли, zostавили завдаток і

в шостій годині вечора приїхали додому. Увечері з Семеном таки були в М. І. Петрова. Слухали безконечні та пусті балачки про емансіпацію.

26 [квітня]. На обіді в Сошальського познайомився особисто з поетом Курочкіном і з братом його Миколою, достойним юнаком. Поет Курочкін багато обіцяє в майбутньому. Дай, Боже, щоб мої надії справдились.

27 [квітня]. Пообіцяв обідати у маляра Лукашевича та через розкидливість збрехав.

28 [квітня]. Сошальський подарував мені стінний годинник, а Василь Лазаревський — термометр. З ласки добрих людей маю головні інструменти для досвідів над акватінтою. Коли ж я возьмуся до самих досвідів?

29 [квітня]. Зайшов до Дзюбина. Не застав удома. Попросив дати поснідати і залишив йому за гостину рукопис “Послання до мертвих, живих і ненарождених земляків”, що був саме при мені, з написом: “на память 1 травня”, — теж через розкидливість.

30 [квітня]. Пішли з Семеном до Літнього саду, щоб подивитись на пам'ятник Крилову. По дорозі зайшли до Казанського Собору, щоб подивитись на картину Брюлова. Але, на жаль, вона премудрими попами так розумно і вдало приміщена, що й котячими очима її побачити неможливо. Гидко. По дорозі зайшли до Пасажу, полюбувалися красунями, що там вештаються, та алеутськими ляльками і перейшли до Літнього саду. Монумент Крилова, вславлений “Пчелою” й іншими часописами, — нічим не кращий за алеутських ляльок! Безсовісні газетярі! Нікчемний барон Клодт! Замість величавого старого він посадив льокая в деміктоновому сурдуті з абеткою та указкою в руках. Барон нехотячи осягнув ціль, виліпивши цю мізерну статую та барелефи тільки для дітей, але зовсім не для дорослих. Бідний бароне! Образив ти великого поета, і теж нехотячи.

Ображені бароном, ми взяли човен й поплили до Біржі. Намилувались пишною біржевою залєю, пішли до скверу, подивились на мавпи та папуги і зайшли на постійну виставку малярських творів. Бідний Тиранов! він і свою хворобливу мазанину тут виставив. Сумне, тяжке вражіння.

Находившись до втоми, ми на човні переплили Неву, пройшли частину бульвару, в вікнах крамниці Даціяро полюбувалися акватінтами, найняли візника й рушили додому обідати.

Увечері був у Білозерського та в Круневича.

Травень 1858

1 травня. Ми з Семеном вирішили провести день якнебудь, а ввечері поїхати до Єкатерингофу, поглянути на святочну публіку. Десь коло першої години пішли ми до Академії на виставу й зайшли до графині Н[астасії] І[ванівни]. Не застали її вдома й потягли до Остроградського з наміром там і пообідати. Не пощастило. М[ихайло] В[асилевич] та його стара – В[арвара] Д[митрівна] нездужають, а діти пішли на прохідку. Ми пішли за їх прикладом і, повештавшись по набережжі Неви, вернулись додому.

У восьмій годині ввечері замість Єкатерингофу ми зайшли до Білозерського й весело пробалакали до першої години.

2 [травня]. Був із Семеном в Ермітажі у відділі старовинної й нової скульптури. Я не уявляв, що в Ермітажі така сила останків старовинної скульптури; мабуть, їх позбирали з усіх палаців. Прекрасна думка. У відділі нової скульптури мене зачарував Тенерані своєю вмираючою “Душенькою” і прикро розчарував покійний Ставассер своєю незграбною русалкою. Оглядали музей старовини, бібліотеку і, для першого разу, тим закінчили. Увага ослабла. Залі музею оздоблені з більшим смаком, ніж галерія картин.

З Ермітажу пробрались ми на виставу квітів. Надзвичайне багатство квітів та рослин. Але густий натовп гарненьких глядачок перешкожає вповні насоложуватись творами флори. В юрбі відвідувачів зустрів давніх друзів моїх: Маслова і товстенного Серьожу Уварова: не графа, а просто Уварова.

3 [травня]. Був в Ермітажі сам, — без Семена. Його вчора втомила антична галерія та старовина, і він відмовився бути моїм супутником. Ледащо! В Ермітажі зустрівся й познайомився з славетним гравером Йорданом. Він чув про мій намір зайнятися акватінтою і запропонував мені свої послуги в цій новій для мене галузі. Втішений його милою, щирою пропозицією, я двічі обійшов всі залі, щоб вибрати картину для першої спроби обраного мною мистецтва. Після уважного огляду я зупинився на ескізі Мурільйо “Свята родина”. Наївний, милий твір. Я не бачив картини такого змісту, до якої б так підходила ця назва, як до геніяльного ескізу Мурільйо. Отже, за Божою та Йордановою поміччю берусь за спроби, а потім і за Мурільйо.

У четвертій годині я покинув Ермітаж і зайшов на виставу квітів. Чарівний перехід! За кілька годин уважного оглядання творів великих майстрів я втомився, обважнів духом, — і раптом жива, свіжа краса природи й мистецтва благотворно охоплює мене та оновлює... Різноманітна зелень, маси свіжих розкішних квітів, музика, і на довершення чару — юрба прекрасних, молодих і свіжих, як квіти, жінок. Я обіцяв Уваровим обідати в них у п'ятій годині і пробув у цьому раю до шостої години. О, столице!

Увечері переказував свої вражіння Семенові і його премилій Олександрі Іванівні.

4 [травня]. Був у Ф. І. Йордана. Який послужливий, милий чоловік та маляр, та ще й живий чоловік, що серед граверів дуже рідко трапляється. Він мені протягом години [показав] усі найновіші способи риткування акватінта. Висловив бажання допомогти мені всім, що буде від нього залежати. Я розпрощався з ним — наполовину як майбутній гравер.

Від Йордана зайшов на деякий час до графині Н[астасії] І[ванівни], а від неї перейшов

до гравера й друкаря Служинського, теж щоб повчитися. Застав його при обіді, і про справу не було й мови. Зайшов до давніх друзів — Уварових, з наміром у них пообідати. Старий Уваров сказав мені, що супутник мій від Астрахані до Нижнього О. О. Сапожніков — тут, і завтра виїздить до Москви. Я поспішився до нього, застав його вдома, але він мене не прийняв через спішний обід. Це мене трохи законфузило, і я обтрусив порох від ніг своїх та по дорозі зайшов до чернігівського земляка свого М. І. Петрова, де й пообідав розперезано.

Увечері поїхали з Семеном до графині Н[астасії] І[ванівни], де й пробули до білого дня.

5 [травня]. В Ермітажі зустрів товариша з Академії — Михайлова, колишнього улюбленця К. П. Брюлова. Обійшовши галерії — картин та античну, зайшли ми до “Лондону” поснідати. Перед виїздом своїм із Риму до Мадриду Михайлов у Римі часто бачився з К. П. Брюловим і розповів про його дивовижне, нечуване скнарство. Великий Брюлов великого Рембрандта перевищив у цьому таємному мистецтві! Розпрощавшись з Михайловим, пішов я обідати до Лукашевича. Теж учень і улюбленець великого Брюлова. Лукашевич повторив мені слова Михайлова з варіаціями. Крім морального безсилля, більш нема чим пояснити такого явища.

Із Служинським зайшов до М. І. Уткіна й не застав його вдома. Увечері з М. Лазаревським пішли до Семена і теж не застали вдома.

6 [травня]. З Семеном поїхали ми до Енгельгардта і не застали вдома. Зайшли до Курочкіна — те саме. Зайшли до землячки М. С. Кржисевичевої, і вона нас зустріла жвава, весела, молода, як і десять літ тому. Чудова жінка, її й лихо не бере. А лиха в неї чимало. Вона цими днями вернулась із Москви і привезла мені три торби поклонів від моїх московських друзів. Гостинна землячка запросила нас на сніданок, і ми не відмовились. Добре поснідавши і весело побалакавши, ми взялися за шапки, аж увійшов Громека і з ним ще якийсь київський земляк. Громека, як кум, замість ручки, поцілував у господині ніжку. Така ніжність нам не сподобалась, і ми незабаром відійшли.

Семен в якійсь справі зайшов до Юзефовича, обер-секретаря Синоду, і мене потягнув за собою. Новий знайомий, хоч і привітний, мені не сподобався. Може тому, що він рідний брат київського зрадника Юзефовича.

Попрощавшись із новим знайомим, ми поїхали обідати теж до нових знайомих, до Степанових із Харкова. По обіді Семен пішов до театру, а я — до Сухомлинова, де й зустрів давнього знайомого й земляка, академіка Никитенка. Із декламатора, актора, професора, Никитенко перетворився в звичайного собі привітного дідка, який в розмові не уникає навіть українських висловів. Приємна переміна!

7 [травня]. Від десятої до дванадцятої години Семен із своїм учнем співав різні дуети, а О[лександра] І[ванівна] їм акомпаніювала на фортепіяні, я ж слухав та від часу до часу бив браво. З якою трепетною насолодою уявляв я таку сцену в Новопетровському форті. А тепер, коли справдилося моє гарячкове дождання, я дивлюсь і слухаю, як найзвичайнішої речі. Люди взагалі дивні, а серед них і я. Після дуетів вийшли ми з Семеном на вулицю без жадної мети. Зайшли випадково до музичної крамниці Петца, побалакали й потім зайшли до маляра Соколова, полюбувалися намальованими нашими

земляками та землячками і пішли до Дзюбина — не застали вдома, зайшли до М. Лазаревського — теж не застали вдома. Вернулися до Семена і, дочекавшись Юзефовича з родиною, почали обідати.

8 [травня]. Написав листа до М. О. Брилкина, відіслав на пошту й вибрався був до Ермітажу працювати, аж увійшов М. Курочкін і Вільбоа. План мій раптом міняється. Замість Ермітажу пішли ми до Семена побалакати про виставу опери Вільбоа. Семена не застали вдома. Зайшли до Софії Федорівни — те саме. Пішли до трактиру, пообідали й розійшлись.

9 [травня]. Була думка витягнути Дзюбина до Павловського. Він не згодився, і я пішов пішки на Крестовський [острів] до Старова. Чекаючи обіду, я обійшов з Ноздровським половину Крестовського й Петровського острова. Пообідав і теж пішки вернувся додому.

Увечері був з Семеном у любої Грінберг. Вона багато й прекрасно співала. Досадно, що вона низенька, для сцени не надається, а яка б була славна, вогненна акторка!

10 [травня]. Почав працювати в Ермітажі. В добру годину — сказати, в лиху — помовчати. У другій годині пішов на Англійське набережжя вирядити Сухомлинова за кордон. Попрощавшись із Сухомлиновим, зайшов до М. І. Петрова. В нього випадково був квиток на вхід до Ісакіївського собору, і ми пішли; але нас не впустили, бо квиток був підписаний Васільчиковим, а не Гуревим. Китайська рація.

11 [травня]. Працював в Ермітажі до третьої години. Обідав з Желіговським у Білозерського і за успіх майбутнього польського журналу “*Ślowo*” випили пляшку шампанського. Увечері пішли з Семеном до графині Н. І. Толстої і вернулись у четвертій годині ранку. На велику радість господині, останній весінній вечір був оживлений як звичайно, і надзвичайно веселий. Семен і мадемуазель Грінберг були душею загальної радості.

12 [травня]. Вирядив Грицька Галагана на Україну і пішов до графині Н[астасії] І[ванівни] щоб улаштуватися на постійне мешкання в Академії. Вона обіцяє, і я вірю в її обіцянку. Попрощавшись з Н[астасією] І[ванівною], зайшов на хвилинку до маляра Мікешина і потім до Хлебовського. Щасливі молодики і покищо щасливі малярі!

На запрошення Троцини та інших земляків прийшов я на п'яту годину до Дюссо обідати і несподівано зустрів моїх нижнегородських приятелів — Лапу та Бабкіна. По обіді їздили декуди з Троциною й Макаровим — та невдало.

13 [травня]. Заповив мідну дошку. По дорозі зайшов до Курочкіна й не застав вдома. Забіг до землячки Кржисевичевої — те саме. Зайшов до Градовича і в дверях зустрів сестру Троцини, що вернулася сьогодні з закордону. Свіжа й здорова. Подорож закордон без челяді старих, хворих дівиць треба визнати за нормальний лік.

Wieszczu ludu – ludu synu,
Tyś tem dumny, boś szlachetny,
Bo u skroń twych liść wawrzynu,
Jak ton pień twych smutny, świetny.

Dwa masz wieńce, męczenniku,
Oba piękne, chociaż krwawe —

Boś pracował nie nastwę,
Lecz swej braci słucał krzyku.

Im zamknięto w ustach jęki —
Ach! I jęк im liczon grzechem —
Tyś powtórzył głośnem echem
Zabronionych jęków dźwięki,

I nad każdym tyś przebolał
I przepłakał, nim urodził, —
Lecz duch z wyżyn Cię okolał.
I duch pierś twa oswobodził.

Smutny wieszczu! Patrz cud słowa
Jako słońca nikt nie schowa,
Gdy dzień wszędzie — tak nie może
Schować słowa nikt z tyranów;

Bo I słowo jest też Boże
I ma wieszczów za kapłanów —
Jak przed grotem słońca pryska
Ciemnej nocy mrok I chołód,
Tak zbawienia chwila bliska,
Kiedy wieszczów rodzi lud.

Antoni Sowa.

Забіліли сніги, заболіло тіло ще й головонька,
Та ще й головонька.
Ніхто не заплаче по білому тілу, по бурлацькому,
Та й по бурлацькому:
Ні отець, ні мати, ні брат, ні сестриця, ні жона його,
Та й ні жона його.
Ой, тільки заплаче по білому тілу товариш його,
Та й товариш його.
“Прости мене, брате, вірний товаришу, можеть я умру,
Та й можеть я умру.
Зроби мені, брате, вірний товаришу, з клен-древа труну,
Та з клен-древа труну.
Поховай мене, брате, вірний товаришу, в вишневім саду,
Та в вишневім саду.
В вишневім садочку, на жовтім пісочку під рябиною,
Та й під рябиною.
Рости, рости древо тонке, високеє, кучерявее,
Та й кучерявее.
Та іспусти гілля зверху до коріння, лист додолоньку,
Та й лист додолоньку.
Покрий тее тіло бурлацькеє біле ще й головоньку,
Та ще й головоньку.
А щоб тее тіло бурлацькеє біле та й не чорніло,

Та й не чорніло.
Од буйного вітру, од ясного сонця та й не марніло,
Та й не марніло.

Увечері був у Желіговського, і він мені записав свій прекрасний вірш. А Каменецький записав українську пісню. Перша пісня, яку я знаю без рими.

14 [травня]. Дні несподіваних зустрічей. Позавчора з Лапою, вчора з Троциною, а сьогодні прихожу до графині Н[астасії] І[ванівни] обідати й зустрічаюся із моїм єдиним, моїм незабутнім другом М. С. Щепкином. Він приїхав сюди з нагоди ювілею Геденова і, не знаючи моєї адреси, шукав мене в Академії та зайшов до графині, знаючи, що я там буваю. Догадливий мій великий друг.

По обіді графиня із своєю родиною і ми з нею поїхали до адмірала А. В. Голеніщева. Старий був у захваті від несподіваного гостя. Тут теж зустрівся я й познайомився з декабристом бароном Штейнгелем, з тобольським другом М. Лазаревського.

15 [травня]. Обіцяв бути в М[ихайла] С[еменовича] в сьомій годині ранку і проспав до десятої. Гарний приятель. Пішов до Ермітажу і працював до третьої години. Увечері пішов до Семена і не застав удома.

16 [травня]. Не вмившись, поїхав до М[ихайла] С[еменовича], але він уже щез; з горя зайшов до Курочкина — спить. Забіг до Енгельгардта — у ванні. Пішов до мідника, взяв дошку і навманя зайшов до землячки М. С. [Кржисевичевої] — застав удома. Набалакавшись досхочу, провів її до Градовичів і пішов додому. Увечері захоплювався співом милої Грінберг. З Сошальським і Семеном із захвату заїхали вечеряти до Бореля й загасили свої захвати в Адольфіни. Цинізм!

Із притулку Адольфіни в сьомій годині ранку пішов до М[ихайла] С[еменовича]. Застав ще в халаті. Набалакались і вмовились обідати в К. Д. Кавеліна, що й виконали в четвертій годині. Ввечері був у Семена й не застав дома. Гульвіса!

18 [травня]. Чарівна Олександра Іванівна Артемовська — сьогодні іменинниця. М. Лазаревський купив для неї розкішну китицю квітів, а я відніс їй і подарував. І я маю прибуток, і вона не може сказати, що я привітав її з порожніми руками. І чемно, і дешево.

Пообідавши в іменинниці, ми з Лазаревським незабаром пішли до графині Н[астасії] І[ванівни] і знайшли там М. С. Щепки на. Великий друг мій на прохання графині прочитав монолог “Скупого Рыцаря” Пушкіна, “Фейерверк” та оповідання мисливого з комедії Іліна, — і прочитав так, що слухачі бачили перед собою палкого юнака, а не семидесятилітнього старого Щепкина. Геніяльний актор і надзвичайний дідусь! І я, як пообіцяв, лиха прикупивши, прочитав їм свої “Неофіти”. Не знаю, чи багато вони зрозуміли. Принаймні уважно слухали.

19 [травня]. У дванадцятій годині відпровадив свого великого друга М. С. Щепкина на московську залізницю. В Михайлівському театрі дивився на Садовського в ролі Расплюева (“Свадьба Кречинского”). Після Щепкина я не знаю кращого коміка. Самойлову далеко до Садовського. Пані Снеткова 2-га — просто лялька. Яка б гарна була в цій ролі моя незабутня Піунова!

20 [травня]. До третьої години працював в Ермітажі. Обідав у моїх давніх друзів

Уварових. Сергій Уваров, найвеселіший на світі товстун, сказав продавцеві помаранч такий експромпт:

Напрасно, разносчикъ, въ окно ты глядишь
Подъ бременемъ тягостной ноши;
Напрасно ты голосомъ звонкимъ кричишь:
“Лимоны, пельцыны хороши!”.

Не обольщай меня мечтой
Плодовъ привозныхъ изъ чужбины:
Нѣтъ, душу, полную какой-то пустотой,
Не соблазнятъ златые апельсины.

Я отжилъ жизнь свою давно,
И всѣ души моеї желанья
Сосредоточивши въ одно
Разоблаченное отъ счастья ожиданье.

Напрасно, разносчикъ въ окно ты глядишь.

Увечері був у Семена, і премила Олександра Іванівна грала краці місця з “Трубадура”.
Чарівно грала!

Повернувся я з Сибірі,
Та не маю долі, —
Хоть, здається, не в кайданах,
Та не маю волі.

Слідять мене злії люди
День, час і годину, —
Прийде туга до серденька,
То ледві не згину.

Комісари, ісправники
За мною ганяють, —
Більше вони людей били,
Чим я грошей маю.

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю, —
Я нікого не вбив іще,
Бо сам душу маю.

Возьму гроші в багатого,
Убогому даю, —
І так людей поділивши,
Сам гріха не маю.

Маю жінку, маю діток,

Однак їх не бачу;
Як згадаю про їх долю,
То гірко заплачу.

Треба мені в лісі жити,
Треба стерегтися,
Хоть, здається, світ широкий,
Та нігде подіться.

Авторство цієї вельми немудрої пісні приписують самому Кармелюкові. Наклеп на славного лицаря. Це рукоділля мізерного Падури.

Липень 1858

13 [липня].

СОН

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом:
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном
Над сином, сидя, задрімала.
І сниться їй: той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі
Та на своїм веселім полі
Удвох собі пшеницю жнуть,
А дігочки обід несуть...
Та й усміхнулася небога.
Прокинулася — нема нічого!
На Йвася глянула, взяла
Його, гарненько оповила,
Та щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла...
Останню може: Бог поможе,
То й сон твій справдиться...

Примітки.

Запис під датою 11 вересня переносимо сюди, до приміток. Увесь він зроблений не Шевченковою рукою, а рукою капітана В. В. Кішкіна. Перекласти на українську мову цей (дуже невдало вистилізований) запис, писаний капітаном на похміллі, — не можна. Подаємо його тут лише з незначними правописними змінами. Написаний він у стилі промови писаря Пістряка з “Конотопської відьми” Квітки-Основ'яненка. Запис Кішкіна не вимагає коментарів, — коментує його атмосфера, в якій він з'явився на світ, автім треба й у ньому підкреслити важливі психологічні моменти. Думка “напитися” прийшла поетові в голову ще 9. IX., коли він згадав про свій перший переїзд через Сімбірське на страшне заслання. Того самого дня його роздратувало відношення тверського дідича до справи визволення кріпаків та “льокайсько-німецька” фізіономія рос. бюрократа Ренненкампа. 10. IX Шевченко загуляв, як видно з Кішкінового запису, в інтимному товаристві (“не иде на совѣтъ нечестивыхъ”), і трохи підпивши (“подъ мухою”), “вѣщаль неподобныхъ изреки грѣховному міру сему, изрыгая ему проклятія”, бо думка його “ретива” була “за человекство”, себто Шевченко, очевидно, з піднесенням промовляв на тему визволення кріпаків, а може і взагалі на тему політичних утисків, і коли Кішкін заснув, продовжував розмову вже з простим робітником-кочегаром, очевидно, виголошуючи “дифирамби” робітничому класові (пор. кінець), можливо — в дусі діятриби, записаної під 27. VIII (стор. 119). Ось як виглядає той запис, що за його несмачний характер відповідає Кішкін:

“[11 сентября]. Такъ какъ отъ глумленія пьянственнаго у Тараса колеблется десница и просяй шуйцу, но и она въ твердости своей поколебася (тожъ отъ глум[л]енія тогожъ пагубнаго пьянства), вслѣдствіе чего изъ состраданія и любви къ немощному, приємлю трудъ описать день, исчезающей изъ памяти ослабѣвающей, дабы оный былъ нѣкимъ предреченіемъ таковыхъ же будущихъ и столпомъ якобы мудрости (пропадающимъ во мракъ для человекства, не бывъ изречено литеррами) — мудрости, говорю, прошедшаго. Историкъ вѣщаеть одну истину, и вотъ она сицевая:

“Борясь со страстьми обуревающими — и по совѣту великаго наставника (“не иде на совѣтъ нечестивыхъ и на пути грѣшныхъ не ста, блаженъ убо”) и совлекая ветхаго человекка, Тарасъ имярекъ, вооружася духомъ смиренія, удаливыйся во мракъ думы своея, ретива бо есть за человекство, во единъ вечеръ былъ причастенъ уже крещенію духомъ по смыслу Св. Писанія: “Окрестивыйся водою и духомъ спасенъ будетъ”. Вкусивъ по первому крещенію водою (въ зловоніи же и омерзеніи непотребнаго человекства водкою сугубо прозываемое), былъ оный Тарасъ зѣло подходящъ по духу Св. Евангелія — пропитанъ бѣ зѣло: не остановился на полупути спасенія, глаголивый “Елицы во Христа крестистесь, во Христа облекостесь”. Не возмогивый (по тлѣнію и немощи тѣлеснѣ) достичи сего крайняго предѣла, идѣже ангелы уподобляются, Тарасъ зашелъ таки далеко, уподобясь тому богопріятному состоянію, коимъ не всѣ сыны Божіи награждаются, — иже на язѣцѣ порока и лжи тлетворной мухою зовется. И бѣ свирѣпъ въ семъ положеніи, не давая сомкнуть мнѣ зѣницы въ ночи часа одного и вѣщая неподобныхъ изреки грѣховному міру сему, изрыгая ему проклятія, выступая съ постели своей босъ и въ единомъ рубищѣ, яко Моисей преображенный, иже бѣ писанъ рукою Брюно [Бруні —

Ред.] выступающимъ съ облакъ къ повер[г]шемуся во прахъ Израильтянину, жертвоприносящему тельцу злату. Въ той веси былъ челоуѣкъ нѣкій — сего изліянiя убоихуса, шубкой закрыся и тутъ же, яко мельчайшійся инфузорiй легкимъ сномъ забывся. — Тутъ слѣдуетъ пробѣль, ибо Тарасъ имѣлъ свидѣтелемъ своего величiя и торжества немудраго нѣкоего мужа — мала, неразумна и на языкѣ тогожъ злорѣчiя кочегаромъ зовомаго, кой бѣ тихъ и тупомысленъ на дифирамбы невозмутимаго Тараса. — В. Кишкинъ.

P.S. Далѣе не жди тожъ отъ Тараса, о! бѣдное имъ любимое челоуѣчество! никакого толку и большаго величiя, и мудраго слова, ибо — опохмѣлившійся, яко нѣкій аристократъ (по писанiю крестивыйся водкою), — опохмѣленіе немалое и деликатности непослѣдней водка вишневая счетомъ пять (а онъ говоритъ 4, — нехай такъ буде), при оной цыбуль и соленыхъ огурцовъ веліе множество.”